



AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

ISSN 2707-9309 (Print)
ISSN 2707-9317 (Online)

İQTİSADİ ARTIM VƏ İCTİMAİ RİFAH

ELMİ JURNAL

2024, №2

**JOURNAL OF ECONOMIC GROWTH AND
SOCIAL WELFARE**

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by



Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

ICI WORLD
of JOURNALS



İQTİSADİ ARTIM və İCTİMAİ RİFAH

Elmi jurnal. 2011-ci ildən nəşr edilir.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyində mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr № 3402

"İqtisadi Artım və İctimai Rifah" jurnalı iqtisadiyyat sahəsində elmi-nəzəri məqalələrin, araşdırma materiallarının müasir dövrün tələblərinə uyğun formatda nəşrini həyata keçirir. Jurnalda Azərbaycanda və dünyada mikroiqtisadiyyat, makroiqtisadiyyat, iqtisadi siyasət, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin iqtisadiyyatı, aqrar iqtisadiyyat, bank işi, vergi, audit, menecment, marketing, mühasibat uçotu, gömrük və digər iqtisadi məsələlər elmi-nəzəri baxımdantəhlilə cəlb olunur. Azərbaycanın, eləcə də dünyanın aparıcı iqtisadçı alimlərinin elmi nəzəriyyələrinə, bu nəzəriyyələrin həyatımızın müxtəlif sahələrinə tətbiqinin fundamental nəticələrinə, təklif və tövsiyələrinə geniş yer verilir. Məqalələr Azərbaycan, rus, türk və ingilis dillərində, ildə 4 dəfə dərc olunur. Jurnalda müəlliflərin şəxsi maraqlarını əks etdirən, elmi- nəzəri,praktik nəticəsi olmayan məqalələr qəbul edilmir. Jurnal Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi nəşrlər sırasındadır.

© 2024 İqtisadi Artım və İctimai Rifah

ECONOMIC GROWTH and SOCIAL WELFARE

Scientific journal. This journal has been published since 2011.

ISSN 2707-9309 (Print)

ISSN 2707-9317 (Online)

The journal is included in the register of publications in the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 3402

Journal of "Economic Growth and Social Welfare" publishes scientific and theoretical articles, research materials in the field of economics in a format in accordance with modern requirements. The journal analyzes microeconomics, macroeconomics, economic policy, socio-economic development of the regions, environmental economics, agrarian economy, banking, taxation, audit, management, marketing, accounting, customs and other economic issues in Azerbaijan and the world from a scientific and theoretical point of view. This journal covers the scientific theories of leading economists of Azerbaijan, as well as the world, the fundamental results, proposals and recommendations for the application of these theories to various areas of our lives. Articles are published in Azerbaijani, Russian, Turkish and English 4 times a year. The journal does not accept articles that reflect the personal interests of the authors and do not have scientific-theoretical or practical results. The journal is one of the scientific publications recommended by the Supreme Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan.

© 2024 Economic Growth and Social Welfare

Təsisçi

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
İQTİSADİYYAT İNSTİTUTU

Baş redaktor

Nazim Müzəffərli (İmanov) – iqtisad elmləri doktoru, professor

Baş redaktorun müavini**Məsul katib**

Yunus Sadıqov – iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Redaksiya heyəti

Abdullayeva R.S. – dosent (Azərbaycan)

Aykaç A.E. – professor (Türkiyə)

Əliyev T.N. – professor (Azərbaycan)

Gülaliyev M.G. – dosent (Azərbaycan)

Hacıyev Ş.H. – professor (Azərbaycan)

Hüseynov T.H. – professor (Azərbaycan)

İsmayılov E.M. – professor, Gürcüstan MEA-nın xarici üzvü (Gürcüstan)

Meznik İvan – professor (Çex Respublikası)

Muradov A.N. – dosent (Azərbaycan)

Muradov Ə.C. – professor (Azərbaycan)

Muradov Ş.M. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Müslümov S.Y. – professor (Azərbaycan)

Novruzov V.T. – professor (Azərbaycan)

Nuriyev Ə.X. – professor, AMEA-nın müxbir üzvü (Azərbaycan)

Pey Chanqhonq – professor (Çin Xalq Respublikası)

Petr Stepanoviç – professor (Ukrayna)

Satıbaldin A.A. – akademik (Qazaxıstan)

Səmədzadə Z.Ə. – akademik, AMEA-nın həqiqi üzvü (Azərbaycan)

Sultanova R.P. – professor (Azərbaycan)

Tsvetkov V.A. – professor, Rusiya EA-nın müxbir üzvü (Rusiya)

Vladimir Papava – akademik (Gürcüstan)

Yüzbaşıyeva G.Z. – professor (Azərbaycan)

Dizayner və texniki redaktor:

İ.f.d., dos. Yunus Sadıqov

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid

prospekti, 115 E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>

Founder

SCIENCE AND EDUCATION MINISTRY OF AZERBAIJAN REPUBLIC
INSTITUTE OF ECONOMICS

Editor-in-Chief

Nazim Muzaffarli (Imanov) – doctor of economic sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief**Executive Secretary**

Yunus Sadiqov – PhD in Economics, associate professor

Editorial Board

Abdullayeva R.S. – associate professor (Azerbaijan)

Aykach A.E. – professor (Turkey)

Aliyev T.N. – professor (Azerbaijan)

Gulaliyev M.G. – associate professor (Azerbaijan)

Hajiyev S.H. – professor (Azerbaijan)

Huseynov T.H. – professor (Azerbaijan)

Ismayilov E.M. – professor, Foreign Member of the Georgian NAS (Georgia)

Meznik Ivan – professor (Czech Republic)

Muradov A.N. – associate professor (Azerbaijan)

Muradov A.J. – professor (Azerbaijan)

Muradov S.M. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Muslimov S.Y. – professor (Azerbaijan)

Novruzov V.T. – professor (Azerbaijan)

Nuriyev A.K. – professor, Corresponding member of ANAS (Azerbaijan)

Pei Changhong – professor (People's Republic of China)

Petr Stepanovich – professor (Ukraine)

Satibaldin A.A. – academician (Kazakhstan)

Samadzade Z.A. – academician, Full Member of ANAS (Azerbaijan)

Sultanova R.P. – professor (Azerbaijan)

Tsvetkov V.A. – professor, Corresponding member of the Russian AS (Russia)

Vladimir Papava – academician (Georgia)

Yuzbashiyeva G.Z. – professor (Azerbaijan)

Designer and technical editor: Ph.D in economics,

Assoc. prof. Yunus Sadiqov

Address: 115 H. Javid avenue, Baku, Azerbaijan 1143

E-mail: econspaper@gmail.com

<http://www.economics.org.az>

MÜNDƏRİCAT / №2, 2024

Tofiq Hüseynov Emal sənayesi dayanıqlı inkişafın lokomotivi kimi	10
Наиля Алиева Повышение эффективности экономики, ее динамичный рост позволит в перспективе сократить уровень бедности в Азербайджане	22
Elşən İbrahimov Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin büdcə gəlirlərinin formalaşmasına təsirinin qiymətləndirilməsi	29
Rəvanə Əsədova Nəqliyyat sektorunda yük daşımaların həcminin iqtisadi artıma təsirin dinamik modelləşdirilməsi: Azərbaycan Respublikası timsalında ARDL-NARDL analiz	38
Rəsmiyyə Şirinova Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğunda yeni özəlləşdirmə prosesinin qiymətləndirilməsi	53
Gülnar Qədirova Sənayenin dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsindən asılılığı	61
Xəzər Abbaszadə İqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları	67
Şəlalə Əzizova Şuşada turizmin təşkilində mədəni-tarixi resurslar	72
Elvin Hüseynov İqtisadiyyatda dövlətin rolu: nəzəri təhlil	79
Elvin Qaffarlı Kiçik və orta sahibkarlıqların kreditləşməsinin və faiz dərəcələrinin təhlili	86
Nicat Muradov Aqrar sahənin maliyyə təminatının artırılmasının əsas istiqamətləri	94

Novruz Rəhimov Qida məhsullarının istehsalı prosesində qlobal çağırışların rolu	101
Elvin Əlizadə Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun rəqəmsallaşdırılması: problemlər və tendensiyalar	109
Azər Qurbanzadə Qloballaşma kontekstində kooperasiya münasibətlərinin inkişafının əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu	114
Selami Yıldırım Xarici mühit amillərin səhiyyə müəssisələrinə necə təsir edir?	124

CONTENTS / №2, 2024

Tofiq Huseynov Processing industry as a locomotive of sustainable development	10
Naila Aliyeva Increasing the efficiency of the economy and its dynamic growth will make it possible in the future to reduce the level of poverty in Azerbaijan	22
Elshan Ibrahimov Assessment of the influence of financial and economic activities of enterprises on the formation of budget revenue	29
Revana Asadova Dynamic modeling of the impact of cargo transportation in the transport sector on economic growth: ARDL and NARDL analysis on the example of the Republic of Azerbaijan	38
Rasmiyya Shirinova Evaluating the new privatization process in building a competitive economy	53
Gulnar Gadirova Dependence of industry on the level of government intervention in the economy	61
Khazar Abbaszade Theoretical basis for evaluating the interaction between economic growth and the labor market	67
Shalala Azizova Cultural and historical resources in the organization of tourism in Shusha	72
Elvin Huseynov The role of the state in the economy: a theoretical analysis	79
Elvin Gaffarli Analysis of lending and interest rates of small and medium enterprises	86
Nijat Muradov Main directions of increasing financial security of the agrarian sphere	94

Novruz Rahimov The role of global calls in the production process of food products	101
Elvin Alizada Digitalization of transportation infrastructure in Azerbaijan: issues and trends	109
Azer Gurbanzade The development of cooperative relations in the context of globalization role in improving the population's food supply	114
Selami Yıldırım How external environment factors affecting of health institutions	124

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/10-21>**Processing industry as a locomotive of sustainable development****Tofiq Huseynov**

Department head of the Institute of Economics
of the Ministry of Science and Education of the
Republic of Azerbaijan,
Professor, Honored Economist

Abstract: In the article, the implementation of the policy of diversification of the economy in Azerbaijan and a positive assessment of its results, the continuation of the stabilization of oil production under the strict control of the government, the compensation of the decrease in the oil and gas sector in the medium term by means of the non-oil and gas sector, and the provision of macroeconomic stability are investigated, analyzed and is evaluated. The advantages of the processing industry are examined in detail. The current state of development in the processing industry is analyzed and evaluated, its role in ensuring sustainable development is justified, and relevant proposals and recommendations are given.

Key words: Gross domestic product, National Priorities, coordination of economic development, advantages of the manufacturing industry, protection of the internal market, clustering, depreciation deductions

Emal sənayesi dayanıqlı inkişafın lokomotivi kimi

Tofiq Hüseynov

AR Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun
şöbə müdiri i.e.d., professor, əməkdar iqtisadçı

Xülasə: Məqalədə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin Azərbaycanda həyata keçirilməsi və onun nəticələrinin müsbət qiymətləndirilməsi, neft hasilatının sabitləşdirilməsinin hökumətin ciddi nəzarəti ilə davam etdirilməsi, orta müddətli dövrdə neft-qaz sektorunda azalmanın qeyri neft-qaz sektoru vasitəsi ilə kompensasiya edilməsi və makroiqtisadi sabitliyin təmin edilməsi araşdırılır, təhlil edilir və qiymətləndirilir. Emal sənayesinin üstünlükləri ətraflı araşdırılmışdır. Emal sənayesində inkişafın mövcud durumu təhlil edilir, qiymətləndirilir, dayanıqlı inkişafın təmin olunmasında onun rolu əsaslandırılır, müvafiq təklif və tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: Ümumi daxili məhsul, Milli Prioritetlər, iqtisadi inkişafın koordinasiyası, emal sənayesinin üstünlükləri, daxili bazarın mühafizəsi, klasterləşmə, amortizasiya ayırmaları

Giriş

Azərbaycanda təbii filiz sərvətlərindən, kənd təsərrüfatı məhsullarından və emal sənayesinin bir neçə sahəsində hazırlanan yarımfabrikatlardan ibarət emal sənayesinin dayanıqlı inkişafı üçün zəngin xammal bazası mövcuddur. Ancaq 2022-ci ildə emal sənayesində məhsul istehsalı ölkə üzrə sənaye məhsulunun 21 faizini təşkil etmişdir. Avropa ölkələrində bu göstərici 45-50 faizə bərabərdir. 2000-ci ildə emal sənayesində muzdla işləyənlərin 40 faizi və ya 50,2 min nəfəri qadınlar olduğu halda 2022-ci ildə bu göstərici 34,2 min nəfər olmaqla, 26,4 faizə qədər azalmış, 164 min işsiz qadın olmuşdur. Ölkə üzrə işsiz əhəlinin 56 faizini qadınlar təşkil etmişlər. Bunlarda onun nəticəsidir ki, yüngül, maşınqayırma və yeyinti sənaye sahələri ölkə iqtisadiyyatında öz mövqelərini itirmişlər. Müəssisələrin çoxu profilini dəyişmiş və ya fəaliyyətlərini dayandırmışdır.

1. Emal sənayesinin mövcud durumu

İlham Əliyevin “Azərbaycan” qəzetinin 16 yanvar 2024-cü il sayılı nömrəsində dərc edilmiş seçkiqabağı platformasında nəzərdə tutulan hədəflərdən biri 2024-2031-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatının sürətli və dayanıqlı artımının təmin edilməsi olmuşdur.

Azərbaycanın dinamik inkişafını təmin edən başlıca amillərdən biri məhz iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bir sıra dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycanın təcrübəsində uğurla sınaqdan çıxmış, özünü doğrultmuş bu iqtisadi siyasət dayanıqlı iqtisadi artıma, əhəlinin məşğulluq səviyyəsinə və iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə həlledici təsir edir. AR Milli Məclisində Nazirlər Kabinetinin 2023-cü ildə fəaliyyətinə dair baş nazirin hesabatında vurğulanmışdır ki, neft hasilatının sabitləşməsi istiqamətində işlər ciddi nəzarət ilə davam etdiriləcək. Orta müddətli dövrdə qeyri neft-qaz sektoru neft-qaz sektorunda azalmanı kompensasiya edəcəyi və iqtisadi artımın sürətləndirilməsinə töhfə verəcəyi proqnozlaşdırılır (“Azərbaycan” qəzeti, 16.03.2024). Azərbaycanda şaxələndirmə siyasətinin özünəməxsus xüsusiyyəti dayanıqlı qeyri-neft sektorunun inkişafına üstünlük verilməsindən, tarazlı regional inkişafın təmin edilməsindən, xammal və yarımfabrikatların dəyər zənciri əsasında istehlaka hazır olana qədər emal etdirməkdən ibarətdir. Nəticədə belə ki, 2023-cü ildə makroiqtisadi sabitlik təmin olunmuş, ölkə üzrə iqtisadi artım 4,6 faiz, qeyri-neft-qaz sektorunda ümumi daxili məhsul üzrə artım 3,8 faiz, qeyri-neft qaz sənayesində artım 8 faiz təşkil etmişdir.

Bu da ona əsaslanır ki, Azərbaycanda emal sənayesinin zəngin xammal bazası mövcuddur. Bu baza təbii filiz sərvətlərindən, kənd təsərrüfatı məhsullarından və emal sənayesinin bir neçə sahəsində hazırlanan yarımfabrikatlardan ibarətdir. Burada ölkə başçısının bir kəlamını diqqətə çatdırmaq istəyirəm. O demişdir: “Mən tələb edirəm ki, ciddi təkliflər verilsin: nəyi etməliyik, hansı sahələri inkişaf etdirməliyik. Mən hesab edirəm ki, biz istənilən sahəni inkişaf etdirə bilərik. Amma ilk növbədə Azərbaycanda bazası, təcrübəsi olan, yerli xammalı olan müəssisələri yaratmalıyıq”.

Hökumət sənayenin qeyri-neft emal sektorunun inkişafın lokomotivinə çevrilməsi istiqamətində tədbirlər həyata keçirir. 2003-cü ildən ölkənin iqtisadi-sosial inkişafında emal sənayesinin rolu xeyli yüksəlmişdir. Belə ki, 2022-ci ildə 2003-cü illə müqayisədə emal sənayesində məhsul istehsalı 3,3 dəfədən çox artmışdır. Yeni müəssisələr ən çox xalq istehlakı malları, o cümlədən yeyinti məhsulları istehsal edən sahələrdə tikilib istifadəyə verilmişdir. Emal sənayesinin, tələb olunan səviyyədə, inkişafına mane olan problemlər mövcuddur.

Azərbaycanda qeyri-neft emal sənayesinin davamlı və sürətli inkişafı istiqamətində təsirli tədbirlər həyata keçirilsə də onun hazırkı inkişaf miqyası mövcud real potensialdan tam istifadə olunmasını təmin etmir. Bunun nəticəsidir ki, 2022-ci ildə ölkədə yaranan əlavə dəyərin ancaq 3,5 faizi, sənaye sektorunda yaranan əlavə dəyərin isə 6,4 faizi qeyri-neft emal sənayesində formalaşmışdır.

2012-ci ildə ölkə başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası”nın hədəflərindən biri 2020-ci ilə qədər Azərbaycanın iqtisadi və siyasi cəhətdən inkişaf etmiş ölkə olmasını təmin etməkdən ibarət olmuşdur. 2017-ci ildə ölkə prezidenti cənab İlham Əliyev demişdir: “Dünyanın ən inkişaf etmiş ölkələrinin meyarlarının Azərbaycanda tətbiqi mütləqdir”. Həmin meyarlardan biri emal sənaye məhsulunun ümumi sənayedə payının 45-50 faiz olmasıdır. 2022-ci ildə Azərbaycanda bu göstərici 21 faiz, qeyri-neft emal sənayesində isə 16 faiz təşkil etmişdir. 2022-ci ildə emal sənaye məhsullarının cüzi bir hissəsi, yəni 0,59 faizi innovasiya təyinatlı olmuşdur.

Ölkə başçısının 2022-ci il 2 fevral tarixli Fərmanı ilə “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” təsdiq edilmişdir. Orada nəzərdə tutulan hədəflərdən biri 2020-ci ilə nisbətən 2030-cu ildə ölkənin iqtisadi inkişafının əsas göstəricisi olan ümumi daxili məhsulun 2 dəfə artırılmasıdır. Bu hədəfin uğurlu icrası üçün 2020-2030-cu illərdə ümumi daxili məhsulun hər il orta hesabla 7,2 faiz artırılması tələb olunur. Ancaq, təəssüf ki, 2020-2023-cü illərdə bu artım tempi hər il orta hesabla 3,8 faiz və ya hədəf göstəricisindən 1,9 dəfə az olmuşdur.

2024-cü ilə hökumət tərəfindən təsdiq edilmiş dövlət proqnozlarında ümumi daxili məhsulun artım tempi 2,4 faiz nəzərdə tutulmuşdur. Ancaq “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”də nəzərdə tutulan hədəfi uğurla yerinə yetirmək üçün bu artım 7,2 faiz olmalı idi. Belə ki, 2020-2023-cü illərdə ümumi daxili məhsulun orta illik artımı 3,8 faiz olmuş, 2020-2024-cü illərə 3,4 faiz gözlənilir, bu şərtləki 2024-cü ilin dövlət proqnozu tam yerinə yetirilsin. Onu da qeyd edim ki, milli prioritetin hədəfinə belə yanaşma ölkə prezidenti tərəfindən təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası”nın və “Strateji Yol Xəritəsi”nin hədəflərinə qarşı da nümayiş etdirilmişdir.

2023-cü ildə Azərbaycanda adambaşına ümumi daxili məhsul Rusiya və Qazaxıstanla müqayisədə 1,5-2 dəfə az olmuşdur.

İqtisadi siyasətin tərkib hissəsi kimi qeyri-neft emal sənayesi sahələrinin və aqrar sektorun, aqroemal prinsipi əsasında, miqyaslı və səmərəli inkişafının təmin olunması tələb olunur. **Ancaq ölkədə sahələrin, istehsallların və əmtəə bazarının koordinasiya inkişafına əhəmiyyətin verilməməsi kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye və istehlak bazarı arasında istehsal-ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır.** Nəticədə yüngül, maşınqayırma və yeyinti sənaye sahələri ölkə iqtisadiyyatında öz mövqelərini itirmişdir. Yüngül sənaye müəssisələrinin çoxu profilini dəyişmiş və ya fəaliyyətini dayandırmışdır. Məsələn, 2022-ci ildə yüngül sənaye sahəsinin ümumi sənaye məhsulunda xüsusi çəkisi 0,6 faiz olmuşdur. 10 mln. nəfərdən çox əhalisi olan Azərbaycanda 1,4 mln cüt ayaqqabı istehsal edilmişdir. 2022-ci ildə ölkə dəyəri 91,5 mln dollar olan 33 mln cüt ayaqqabı idxal etmişdir.

2. Emal sənayesinin üstünlükləri

Azərbaycanda emal sənayesinin digər iqtisadi fəaliyyət növləri ilə müqayisədə bir çox üstünlükləri mövcuddur. Onlardan da biri qadınların işləməsi üçün önəmli olmasıdır. Rəsmi statistikadan məlum olur ki, 2000-ci ildə emal sənayesində maddə ilə işləyənlərin 40 faizi qadınlar olmuşdur (50,2 min nəfər). 2022-ci ildə bu göstəricidə qadınların sayı 34,2 min nəfər olmaqla, 26,4% təşkil etmişlər. 2022-ci ildə emal sənayesində məşqul əhalinin yalnız 12,4 faizi qadınlar olmuşdur. 2022-ci ildə 164 min işsiz qadın olmuşdur ki, bu da 2005-ci illə müqayisədə 7 faiz çoxdur. 2022-ci ildə ölkə əhalisinin 50,2 faizini qadınlar təşkil etmişdir. Ölkədəki işsiz əhalinin isə 56 faizi qadınlar olmuşdur. İşsiz qadınların sayı kişilərlə müqayisədə 1,4 dəfə çoxdur. Emal sənayesində məşqul olan qadınların orta aylıq nominal əmək haqqı kişilərlə müqayisədə 1,6 dəfə az olmuşdur. Sənayedə yaranan əlavə dəyərin 88,1 faizini təmin edən, xam neft və təbii qaz hasilatı daxil olmaqla, mədənçixarma sənayesində

məşqul əhalinin 10,4 faizi çalışır. Emal sənayesində isə bu göstərici 73,3 faizdir (2022-ci il). Azərbaycan üçün əhalinin, xüsusilə qadınların tam məşğulluğunun vacibliyi hamımıza bəllidir.

Emal sənayesinin digər üstünlüyü onun iqtisadi və sosial səmərəliliyidir.

Aparığımız elmi araşdırma göstərir ki, bir manat əlavə dəyər istehsal etmək üçün bütünlükdə sənayedə 6,9 manat, emal sənayesində isə ondan 3 dəfə az və ya 2,3 manat investisiya tələb olunur.

2022-ci ildə 2020-ci illə müqayisədə mədənçixarma sənayesində əmək məhsuldarlığı aşağı düşmüşdür. Emal sənayesində əmək məhsuldarlığı 14 faiz artmışdır.

Emal sənayesinin digər üstünlüyü ölkənin davamlı inkişafında onun mühüm rola malik olmasıdır. Belə ki, 2022-ci ildə 2003-cü illə müqayisədə emal sənayesində məhsul istehsalı 3,3 dəfə artmışdırsa, mədənçixarma sənayesində bu göstərici 2,5 dəfə təşkil etmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sənayenin mədənçixarma sahəsində məhsul istehsalının 96 faizdən çoxu xam neft və təbii qaz hasilatının payına düşür.

3. Emal sənayesinin xammal bazası

Azərbaycanda emal sənayesinin inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi onun xammal bazasının araşdırılmasını da tələb edir. Bu məqsədlə emal sənayesinin xarici ticarət əlaqələrinə diqqət yetirmək zəruridir. Öncə qeyd edim ki, sənayedə istehsal olunan məhsulların ixracı yarımfabrikat formasında sürətlə artır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 8 fevral 2011-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş tədbirlər planında ölkədən ixrac olunan xammal və yarımfabrikatların hazır məhsuladək istehsalının çatdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu sərəncamın icrasının təhlili göstərir ki, bu qrupa daxil olan məhsulların ixracı nəinki azalmamış, hətta dəfələrlə artmışdır. Məsələn, 2022-ci ildə 2011-ci ilə nisbətən pambıq mahlıcının ixracı 29 dəfə, pambıq ipliğinin, fermentləşdirilmiş tütünün, ilkin formada etilen polimerlərinin ixracı 1,3-2,4 dəfə, emal olunmamış alüminiumun ixracı 4,6 dəfə, təzə meyvə-tərəvəz ixracı 2,3 dəfə artmışdır.

Ölkə prezidentinin 15 iyul 2021-ci il tarixli “Aqrar sahədə istehsalın və emal sənayesinin inkişafına dair bir sıra tədbirlər haqqında” Fərmanında klasterləşmənin vacibliyi bir daha vurğulanmışdır. Kənd təsərrüfatının əsas məhsullarından birinin-pambığın misalında problemin araşdırılması nəticəsində müəyyən etmişik ki, 2021-ci ildə ölkə üzrə ən çox pambıq istehsal olunan Mil-Muğan iqtisadi rayonu olmuşdur. Həmin il ölkədə istehsal olunan pambığın 40 faizi bu iqtisadi rayonun payına düşmüşdür. Ölkə üzrə pambıq mahlıcının 45 faizdən çoxu həmin iqtisadi rayonda istehsal olunmuşdur. Təəssüf ki, Mil-Muğan regionunda nə pambıq ipliği və pambıq parçası, nə də istehlaka hazır digər məmulatlar istehsal olunmamışdır. Elmi araşdırmalarımız göstərir ki, Mil-Muğan, Şirvan-Salyan və Qarabağ iqtisadi rayonlarında pambıq xammalı əsasında təxirə salmadan klasterlərin yaradılması zəruridir. Bu məqsədlə stimullaşdırıcı tədbirlər nəzərdə tutulan hökumət qərarları qəbul edilməlidir. 2022-ci ildə ölkəyə 13,5 mln kvadrat metr pambıq parça idxal edilmişdir.

Təxirə salınmadan həlli tələb olunan problemlərdən biri də siqaret istehsal edən müəssisələrin tütün xammalı ilə təmin edilməsidir. Belə ki, 2018-2022-ci ildə ümumi dəyəri 278,6 mln.dollar olan 27,9 min ton tütün ölkəyə idxal edilmişdir. Tütünün yerli istehsalı 21 min ton olmuş, ixracı 27,6 min tona çatmışdır. Beləliklə, yerli tütün istehsalı praktiki olaraq xarici ölkələrə xidmət edir. Bununlada təkcə 2018-2022-ci illərdə 278,6 mln. dollar ölkədən çıxarılmış, ölkəyə cəmisi 73,2 mln dollar və ya 3,8 dəfə az xarici valyuta daxil olmuşdur. Burada da problemin həlli üçün tənziqləmə mexanizmlərindən istifadə və klasterlərin yaradılması tələb olunur.

2021-ci ildə ölkə başçısı çıxışlarının birində demişdir: “Dağ-mədən sənayesi bizim qeyri-neft sektorumuzda aparıcı sahəyə çevrilir və perspektivlərdə çox gözəldir”. Ancaq, təəssüflə qeyd edim ki, 2022-ci ildə 27,4 min tondan çox qara metaldan yarımfabrikatlar ixrac edilmişdir”. Eyni zamanda ümumi dəyəri 526,4 mln dollardan çox olan 487,2 min tondan çox qara metaldan müxtəlif təyinatlı məhsullar idxal edilmişdir.

2016-cı ildə təsdiq edilmiş Strateji Yol Xəritəsində göstərilir ki, Çindən gətirilən alüminium oksidindən hazırlanan alüminium külçəsi Türkiyəyə göndərilir, ondan hazırlanan pəncərə və qapı çərçivəsi Azərbaycana idxal edilir.

Emal sənayesinin inkişafı bilavasitə ölkədə aparılan daxili bazarın mühafizəsi ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır. Hələ 2005-ci ildə Siyəzən rayonunda çıxışında ölkə prezidentinin irəli sürdüyü

konsepsiyalardan biri “idxalı əvəzədən iqtisadi siyasət” aparılması olmuşdur. Ancaq, təəsüf ki, bu konsepsiyaya tələb olunan səviyyədə əməl olunmur. Onun nəticəsi olaraq ilbəl idxalın həcmi sürətlə artır. Məsələn, qeyri-neft məhsullarının idxalı 2014-cü ildəki 8,9 milyard dollardan 1,5 dəfə artaraq, 2022-ci ildə 13,3 milyard dollara çatmışdır. Bu idxalında 88 faizi sənaye məhsulları olmuşdur. Qeyri-neft məhsullarının adambaşına idxalı 1308 dollar, o cümlədən ərzaq məhsulları 198 dollar olmuşdur.

2016-cı ildə ölkə başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş “Strateji Yol Xəritəsi”ndə göstərilir ki, Azərbaycandan kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracının yarısından çoxu emal edilməmiş, idxalın isə 70 faizi emal edilmiş məhsullardır.

4. Daxili bazarın mühafizəsi

Emal sənayesi məhsullarının idxalını və ixracını daxili bazarın tələbi ilə uzlaşdırılmasını təmin edən mexanizmlərin tətbiqini nəzərdə tutan qanunun tələblərinə əməl edilməsi zəruridir. Onu da qeyd edirəm ki, 2016-cı ildə “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında” qəbul edilmiş qanunda daxili bazarın mühafizəsi üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu qanunun icrası eyni zamanda tələb və təklifin tarazlaşdırılmasını və taraz istehlak qiymətlərinin formalaşdırılmasını təmin edirdi. Qanuna uyğun olaraq gömrük ərazisinə artmış idxala qarşı xüsusi rüsum, müvəqqəti rüsum və idxal kvotası tətbiq oluna bilər (maddə 1.0.14). Bu tədbirlərdən istifadənin mexanizmləri də qanunda əks etdirilmişdir. Tədbirlərin həyata keçirilməsi Nazirlər Kabinetinə və İqtisadiyyat Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Mühafizə tədbirlərinin tətbiqi meyarı kimi yerli istehsal sahəsinə vurulan ciddi zərər və ciddi zərər vurulma təhlükəsi müəyyən edilmişdir. Mühafizə tədbirlərinin tətbiqini idxaldan zərər çəkmiş təsərrüfat subyektlərinin müraciəti əsasında araşdırma orqanı kimi müəyyən edilmiş İqtisadiyyat Nazirliyi həyata keçirməlidir. Təəsüflə demək istəyirəm ki, bu qanunun tələbləri, demək olar ki, həyata keçirilmir. Bunu məişət kondisionerlərinin, məişət soyuducularının, avtomobil şinlərinin və digər emal sənaye müəssisələrinin misalında görmək olar. Vaxtı ilə Bakı şəhərində və digər regionlarda yerləşən bu zavodlar bağlandı. 2022-ci ildə Azərbaycana 26 mindən çox məişət soyuducuları, 203 mindən çox məişət kondisionerləri, 304 mindən televiziyaya qəbuledicilər, 2,2mln. rezin şinlər, 33mln. cüt ayaqqabılar və s. idxal edilmişdir. Bu məhsulların istehsalı vaxtı ilə Azərbaycanda mövcud olmuşdur.

Daxili bazarın mühafizəsinin həyata keçirilməməsi sənaye parklarında fəaliyyətdə olan müəssisələrin məhvinə gətirib çıxara bilər. Çünki idxalın hesabına bu sənaye parklarında istehsal olunan məhsulların satış problemi yarana bilər.

5. İdarəetmə strukturunun təkmilləşdirilməsi

Yuxarıda deyilənləri nəzərə almaqla, “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın hədəflərinə nail olmaq üçün Azərbaycan dövlətinin iqtisadi tənzimləmə mexanizmlərində təkmilləşdirmələr həyata keçirməlidir. İndiki mərhələdə mülkiyyət və təşkilati-hüquqi formasından asılı olmayaraq, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsinin, koordinasiya və ona dövlət tərəfindən nəzarət edilməsinin gücləndirilməsi zəruridir. Tarazlı regional iqtisadi-sosial inkişafa, aqrar sahədə kooperativlərin yaradılmasına, regionlarda yeni emal sənaye müəssisələrinin dövlət investisiyaları hesabına yaradılmasına, emal sənayesində məşğulluğun artırılmasına və ölkədə yoxsulluğun azaldılması problemlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Azərbaycanda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması, iqtisadiyyatla məşğul olan mərkəzi idarəetmə orqanları arasında vəzifə bölgüsünün və koordinasiya sisteminin önəmli olmaması qədul edilmiş qərarların həyata keçirilməsində arzu olunan nəticələri verməmişdir.

Beynəlxalq təcrübə və iqtisadi nəzəriyyə göstərir ki, dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi istiqamətləri zaman-zaman dəyişilir və ölkədə yaranmış iqtisadi durumdan asılı olaraq müəyyən edilir. Burada Çin iqtisadi islahatlarının görkəmli arxitektoru Den Syaopin kəlamını diqqətə çatdırmaq istəyirəm. O, demişdir: “правильной считать только такую политику, которая обеспечивает экономическую эффективность, что «неважно какого цвета кошка, лишь бы она сумела ловить мышей».

Cənab İlham Əliyevin seçkiqabağı platformasında 2024-2031-ci illərə nəzərdə tutulan hədəflərdən biri də iqtisadi idarəetmənin müasirləşdirilməsindən ibarətdir.

2018-ci ilin aprel ayının ortalarında Azərbaycan Respublikası Prezident Administrasiyasının o zamankı rəhbəri akademik R.Mehdiyev "Azərbaycan" qəzetində dərc edilmiş "Prezident İlham Əliyevin iqtisadi inkişaf strategiyasının əsas istiqamətləri" adlı əsərində idarəetmə sistemində institusional islahatların aparılmasının zəruriliyinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, haqlı olaraq vurğulamışdır ki, institusional islahatlar birinci növbədə dövlət strukturlarının tənzimləyici rolunun gücləndirilməsini təmin etməlidir. Bu məqsədlə, akademik fikrincə, islahatlar hər şeydən öncə iqtisadi idarəetmə və tənzimləmə "yükünün" dövlət orqanları arasında "səmərəli" və "ədalətli" bölgüsünə, iqtisadi yönümlü dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəli koordinasiyasının təmin edilməsinə, onların hüquq və səlahiyyətləri ilə məsuliyyətlərinin balanslaşdırılmasına yönəldilməlidir. Akademikin irəli sürdüyü təkliflərlə tamamilə şərik olmaqla, uzun müddətli elmi araşdırmalarımız göstərir ki, Azərbaycanda idarəetmə "yükünün" bölgüsü səmərəli deyil.

Ölkə prezidentinin 2019-cu il 30 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Əsasnamə" ilə İqtisadiyyat Nazirliyinə 15 fəaliyyət sahəsi üzrə dövlət siyasətini və tənzimləməni həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı statusu verilmişdir. "Əsasnamə"də nazirliyin 23 adda fəaliyyət istiqaməti, 105 bənddən ibarət vəzifəsi nəzərdə tutulmuşdur. Xarici ticarət üzrə 15 bənddən, investisiya üzrə 9 bənddən, sahibkarlıq fəaliyyəti üzrə 8 bənddən, sənaye üzrə 7 bənddən ibarət nazirliyin vəzifəsi müəyyən edilmişdir.

Nazirliyin "Əsasnaməsi" ilə tanışlıqdan sonra qənaətə gəlirəm ki, Azərbaycanın iqtisadi və sosial inkişafına və müxtəlif iqtisadi fəaliyyətlərin koordinasiyasına cavabdehliyi məhz bu orqan daşıyır. Bir nazirliyin bu qədər yüklənməsi nə dərəcədə məqbul hesab oluna bilər? Obyektivlik xatirinə demək lazımdır ki, bir nazirliyin bu yükün öhdəsindən gəlməsi, altından çıxması mümkün deyil. Yuxarıda göstərilən faktlar bir daha sübut edir ki, Nazirlik bu vəzifələrin öhtəsindən qənaətbəxş səviyyədə gələ bilmir.

15 fəaliyyət sahəsi üzrə İqtisadiyyat Nazirliyi dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır ("Əsasnamə", bənd 1.1). Beləliklə, Nazirlər Kabinetinin ölkə Konstitusiyası ilə təsbit edilmiş vəzifələri İqtisadiyyat Nazirliyinə həvalə edilmişdir. Hesab edirəm ki, bu 15 sahədən ancaq biri, yəni makroiqtisadi proqnozların hazırlanması və onların icrasına nəzarət nazirliyin səlahiyyətinə aid edilməlidir. Qalan sahələrdə dövlət siyasətini və tənzimləməni həyata keçirən orqan Nazirlər Kabineti olmalıdır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 114). Bütün bu 14 istiqamət üzrə mövcud dövlət idarəetmə strukturları, müstəqil qurum olmaqla, Nazirlər Kabineti qarşısında cavabdeh olmalıdırlar. Bu strukturların rəhbərləri də İqtisadiyyat Nazirliyinin tərkibindən çıxarılar, Nazirlər Kabinetinin tərkibinə daxil edilməlidirlər. (Konstitusiya, maddə 115). Dövlət iqtisadi proqramlarının və dövlət sosial təminat proqramlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi Konstitusiyaya və Nazirlər Kabinetinin səlahiyyətinə daxil edilmişdir (Maddə 119). Heç də aydın deyil, bu vəzifələr nə üçün həm də İqtisadiyyat Nazirliyinə həvalə edilmişdir ("Əsasnamə", bənd 2.0.4) 15 fəaliyyət sahəsində dövlət siyasətinin və tənzimləmənin həyata keçirilməsi İqtisadiyyat Nazirliyinə həvalə edildiyinə görə müvafiq dövlət qurumları da ya ona tabe edilmiş, ya da onun strukturuna daxil edilmişdir. Belə qurumlar Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Xidmətindən, İqtisadi Zonaların İnkişafı Agentliyindən, Sahibkarlığın İnkişaf Fondundan, Dövlət Vergi Xidmətindən, Əmlak Məsələləri üzrə Dövlət Xidmətindən ibarətdir. Qəribəlik ondadır ki, 100-dən çox rezident müəssisəsi olan sənaye zonalarının, habelə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi ola-ola ölkədə fəaliyyət göstərən 60-dan çox aqroparkın və iri təsərrüfatların idarə edilməsi də İqtisadiyyat Nazirliyinə həvalə edilmişdir.

Problemin həlli məqsədilə ilk öncə Azərbaycan Respublikasının əsas qanunu olan Konstitusiyayı rəhbər tutaraq İqtisadiyyat Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərinə və vəzifələrinə yenidən baxmaq və onları Nazirlər Kabineti ilə bölüşdürmək zəruridir.

Elmi araşdırmalarımız tələb edir ki, bir tərəfdən, kənd əsərrüfatı məhsullarının istehsalı miqyaslı artırılсын, digər tərəfdən, klaster əsasında onların emalında inqilabi dönüş yaradılsın. Bu yolla kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesinin proporsional inkişafına və dəyər zənciri əsasında əlavə dəyər artırılmasına nail olmaq üçün xüsusi mərkəzi idarəetmə orqanına ehtiyac var. Bu məqsədlə Azərbaycanda sənayenin inkişafına məsul olan mərkəzi idarəetmə orqanının mövcud olmasına ciddi ehtiyac var.

Strateji Yol Xəritəsində göstərilmişdir ki, ölkənin bir çox emal sənaye müəssisələrinin potensialından tam istifadə olunmur, bəziləri də işləmir. Onların potensialının müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və onlardan istifadənin təmin edilməsi lazımdır. Strateji Yol Xəritəsində səlahiyyətlərin də o dövrdəki Dövlət Əmlak Komitəsinə verilməsi tövsiyyə olunur. İndi Dövlət Əmlak Komitəsi ləğv edilmişdir. Bizim fikrimizcə, bu istiqamətdə nəzərdə tutulan və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədilə əvvəllər mövcud olmuş Sənaye Nazirliyinin bərpa edilməsi məqsəduyğundur. Həmçinin Ticarət Nazirliyi yaradılmalı, tikinti sektorunun idarəedilməsi funksiyaları Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinə qaytarılmalı, İqtisadiyyat Nazirliyinin bazasında İqtisadiyyat və Planlaşdırma Nazirliyi yaradılmalıdır.

2016-cı ildə ölkə başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulduğu kimi, iqtisadi inkişafın yüksək səviyyədə koordinasiyası təmin edilməli, idarəetmə strukturu və mexanizmləri təkmilləşdirilməli və iqtisadi fəaliyyətə dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir.

2023-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Rəqabət Məcəlləsi”nin müddələrinin pozulması haqqında işlərə baxılması və qanun pozuntularının aradan qaldırılması İqtisadiyyat Nazirliyinin yanındakı Antihinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidmətinə həvalə edilmişdir. Təcrübə göstərir ki, məqsəduyğun olar ki, bu xidmətin əvvəlki statusu bərpa edilsin və ona, müstəqil fəaliyyət göstərən mərkəzi idarəetmə orqanı statusu verilməklə, Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Agentliyi adlandırılınsın.

Emal sənayesinin arzuolunan miqyasda inkişafını təmin edə bilən birinci amil qeyri-neft emal sənayesinin idarə olunmasının təkmilləşdirilmək, prioritetliyini qəbul etmək və daxili bazarı mühafizə etməkdirsə, ikinci amil hökumətin investisiya siyasətidir.

6. Emal sənayesinin investisiya təminatı

2006-cı ilə qədər Azərbaycanda hökumətin investisiya siyasətində qeyri-neft emal sənaye sahələrinin və aqrar sektorun maddi-texniki bazasının yenidən qurulmasının özəl investisiyaların hesabına həyata keçirilməsi konsepsiyası üstünlük təşkil etmişdir. 2006-cı ildə dövlətə məxsus “Azərbaycan İntestisiya Şirkəti”ni yaratmaqla, Azərbaycanda dövlət-özəl və dövlət sektorlarının birgə partnyorluq sisteminin tətbiqinə və emal sənayesində dövlət investisiyalarından istifadə edilməsinə başlandı. Statistika göstərir ki, 2018-2022-ci illərdə əsas kapitalla daxili investisiyaların 9,7 faizi, xarici investisiyaların 3,8 faizi qeyri-neft emal sənayesində istifadə edilmişdir. Bu dövrdə əsas kapitalla xarici investisiyaların 3,8 faizi qeyri-neft emal sənayesinə, 0,2 faizi aqrar sektora yönəldilmişdir. Xarici investisiyalar emal sənayesinin əsasən ərzaq və kimya məhsullarının, tikinti materiallarının istehsalına qoyulmuşdur.

Bizim Respublikada qeyri-neft emal sənaye sahələrində dövlət investisiyalarından birbaşa istifadənin bazar iqtisadiyyatının baza prinsiplərinə zidd olması barədə fikirlər mövcuddur. Bu, yalnız fikirdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının mövcud durumundan asılı olaraq dövlətin investisiya siyasəti formalaşdırılır. Azərbaycanda mövcud durum tələb edir ki, qeyri-neft emal sənayesinə və aqrar sektora dövlət investisiyaları əhəmiyyətli dərəcədə artırılınsın. Bu məqsədlə, əvvəla, “2025-2029-cu illərə Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft emal sənaye sahələrinin inkişafı və yerləşdirilməsi sxemi” hazırlanmalıdır. Bu sxemin əsasını ölkənin təbii sərvətləri, xammal və yarımfabrikat ehtiyatları, regionların ixtisalaşması, əmək ehtiyatlarının mövcudluğu, kadrların təhsil və ixtisas səviyyəsi, cinslər üzrə əmək ehtiyatları, daxili və xarici bazarlarda tələb və təklif təşkil etməlidir. İkincisi, ölkənin iqtisadi rayonlarının ixtisaslaşdırılması üzrə hökumət səviyyəsində qərarın qəbul edilməsidir. Üçüncüsü, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, emal sənayesinin hamısını eyni vaxtda inkişaf etdirmək və idxaldan asılılığı minimuma endirmək mümkün olmur. Bu sxem dövlət və özəl investisiyalardan istifadəyə əsaslanmalıdır. Sxemdə yaxın 5 ilə qeyri-neft emal sənaye sahələri üzrə seçim edilməli və hökumət tərəfindən rəsmiləşdirilməlidir. Onların inkişafı üçün əvvəlcədən investisiya mənbələri müəyyən edilməlidir. Birbaşa və Azərbaycan İntestisiya Şirkətinin iştirakı ilə dövlət-özəl investisiyalardan istifadə əhəmiyyətli dərəcədə artırılmalıdır.

İndi ölkədə formalaşmış sahəvi və regional inkişaf dövlət investisiyalarından istifadəni sahəvi diversifikasiya etməklə, qeyri-neft emal sənayesinin prioritet sahələrində və aqrar bölmədə daha böyük həcmdə istifadə olunmasını tələb edir. Çünki mövcud durumda göstərilən sahələrin inkişafında həlledici amil məhz investisiyalardır. Burada diqqət yetirilməli ən mühüm məsələ kənd təsərrüfatı

kooperativlərinin yaradılmasıdır. Çünki hal-hazırda aqrar sektorda dövlət maliyyə vəsaitlərindən istifadə sistemi, mənim fikrimcə, heç də səmərəli formalaşmamışdır. Bu mövzu geniş tədqiqat predmeti olduğuna görə, təkcə onu diqqətə çatdırmaq istəyirəm ki, beynəlxalq təcrübəni öyrənməklə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması sistemi işlənilməlidir. Təkcə onu qeyd edim ki, məsələn, Yaponiyada kooperativləri dövlət yaradır. ABŞ-da kənd təsərrüfatı kooperativlərinin əksəriyyəti səhmdar kimi formalaşır. Lakin kooperativlərin səhmləri alver obyektii deyil və fond birjalarında satılmır. Malaziyada kooperativlərin fəaliyyətini dövlət peşəkar məmurlar vasitəsilə bütün ciddiyyəli ilə idarə edir. Avropa və Asiya ölkələrində kooperativlərə dövlətin maliyyə köməyi müqayisə olunmaz dərəcədə həm miqyaslıdı, həm də çox tərəflidir. Bu ölkələrin aqrar sektorunda idarəetmə strukturu kooperativlərdir. Kooperativlər kollektiv mülkiyyətə əsaslanır. Onu da qeyd edim ki, “Azərbaycan” qəzetinin 2 sentyabr 2022-ci il sayılı nömrəsində “Mövcud reallıqlar kənd təsərrüfatı kooperativlərinə yeni yanaşma tələb edir” adlı mənim məqaləm dərc olunmuşdur. Qənaətim ondan ibarətdir ki, kənd təsərrüfatı haqqında qanun tamamilə yenidən işlənilməlidir.

Qeyri-neft emal sənayesində geniş miqyaslı tədbirlərin maksimum səmərə ilə və vaxtında icrası onların investisiya təminatından həlledici dərəcədə asılıdır. 2014-cü ildə ölkə başçısı çıxışlarının birində demişdir: “Azərbaycanın gələcək inkişafı sənayenin inkişafı ilə bağlı olmalıdır...dövlət investisiyalarını da bizim üçün strateji əhəmiyyət daşıyan sənaye sahələrinə cəlb etməliyik”. Hesab edirəm ki, qeyri-neft emal sənayesi bizim üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Emal sənayesinin prioritet kimi inkişaf etdirilməsi sosial-iqtisadi inkişafın idarə edilməsinin də təkmilləşdirilməsini zəruri edir. Hesab edirəm ki, Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulduğu kimi, idarəetmə strukturu və mexanizmləri təkmilləşdirilməli və iqtisadi fəaliyyətə dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir.

Emal sənaye sektorunun inkişafının mühüm göstəricilərindən biri də investisiya qoyuluşlarının həcmnin yüksəldilməsi və strukturunun təkmilləşdirilməsidir.

2018-2022-ci illərdə qeyri-neft emal sənayesinin əsas kapitalına daxili mənbələr hesabına 6,2 milyard manat, xarici mənbələr hesabına 909,3 mln man. investisiya qoyulmuşdur. Bu dövrdə kənd təsərrüfatında 2,8 milyard manat və ya daxili investisiyaların 4,3 faizi həcmində əsas kapitalla daxili investisiyadan istifadə edilmişdir. Əvvəlki illərlə müqayisədə bu rəqəmlər xeyli çox olsa da, hesab edirik ki, bu, kifayət deyil. Nəzərə alınmalıdır ki, xarici investorlar hər iki sektora hələlik maraq göstərmirlər. 2018-2022-ci illərdə aqrar sektorun investisiya təminatında xarici investorların payları 0,12 faiz olmuşdur.

Ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının müxtəlif valyutalarda saxlanması ilə yanaşı, onların hesabına ölkə daxilində aqrar sektorun və emal sənaye sahələrinin prioritet sektorlarının inkişafına daha çox vəsait istiqamətləndirilməlidir. Ancaq bu vəsaitlər klasterlərə və kənd təsərrüfatına kooperativlərinə verilməlidir.

1995-ci ildə qəbul edilmiş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda amortizasiya ayırmalarının investisiya fəaliyyətinin maliyyə mənbələrindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur (maddə 9). Həmin qanunun 11-ci maddəsində göstərilirdi ki, amortizasiya siyasəti investisiya fəaliyyətinin dövlət tənzimləmə vasitələrindən biridir. Ancaq indiyə qədər Azərbaycanda amortizasiya ayırmalarından təyinatı üzrə, yəni ancaq investisiya mənbəyi kimi istifadə edilməmişdir. Təəssüflə qeyd edim ki, beynəlxalq təcrübəyə və iqtisadi nəzəriyyəyə zidd olaraq, 2022-ci ilin iyul ayında qəbul edilmiş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” yeni qanunda amortizasiya ayırmalarının investisiyaların maliyyə mənbəyi olması haqqında müddəə tamamilə çıxarılmışdır. Bununlada illik məbləği 5,8 milyard man. (2022-ci il) vəsaitindən investisiya kimi istifadə edilməsi imkanından Azərbaycan dövləti məhrum edilmişdir. Bu rəqəm emal sənayesində 791 mln.man, kənd təsərrüfatında 416 mln. man. təşkil etmişdir. Ölkənin “Vergi Məcəlləsi”ndə amortizasiya ayırmaları xərc maddəsi kimi nəzərdə tutulmuşdur. Bu da, əvvəla, mənfəətdən vergi bazasını azaltmaq üçün təsərrüfat subyektlərinin əlində sanballı vasitə olmuşdur. İkincisi, bu yanaşma ölkənin 2 normativ aktına ziddir. Belə ki, amortizasiya ayırmaları Azərbaycanın Milli Hesablarında və Azərbaycanın Toplu maliyyə balansında təsərrüfat subyektlərinin mənfəəti kimi uçota alınır.

Beynəlxalq standartlara görə amortizasiya siyasəti amortizasiya fondunun formalaşdırılmasını və əsas fondların təkrar istehsalını təmin edən məbləğdə vəsaitlərin yığılmasını təmin etməlidir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə müəssisələrin mənfəətindən vergi və amortizasiya ayırmalarının hesablanması norma və metodları vahid sistem halında həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, əsas fondların ancaq aktiv növləri üzrə sürətli amortizasiyaya dövlət icazə verir. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadi səmərə ön plana keçdiyinə görə qanunvericilik aktlarında nəzərdə tutulur ki, müəssisə əsas fondlardan o vaxta qədər istifadə edə bilər ki, o, müəssisəyə gəlir gətirir. Bu məqsədlə illik amortizasiya normaları əsas fondların sərfəli ömür müddətinə görə təyin edilir. Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, “Amortizasiya ayırmaları haqqında” qanunun qəbul edilməsi, onların mənfəətdən vergitutma bazasına aid edilməsi, onlardan prioritet sahələrdə ancaq investisiya məqsədləri üçün hökumətin icazəsi ilə istifadə edilməsi, amortizasiya güzəştləri sisteminin tətbiqi, investisiya kimi istifadə olunan amortizasiya ayırmalarının mənfəət vergisindən azad edilməsi məqsədəuyğundur. Əgər amortizasiya məbləği öz təyinatına uyğun istifadə olunsaydı 2018-2022-ci illərdə kənd təsərrüfatına 1514 mln.man, qeyri-neft emal sənayesinə 4040 mln. man məbləğində əlavə investisiya yönəldilmiş olardı.

Hökumətin iqtisadi siyasətində sahibkarlığın prioritetliyi təsbit olunmuşdur. Ancaq Mərkəzi Bankın və kommertiya banklarının pul-kredit siyasəti sahibkarlığın maliyyə təminatını yetərincə təmin etmir. İqtisad elminin və beynəlxalq təcrübənin əksinə olaraq, kredit faizləri mənfəət normasından bir neçə dəfə yüksəkdir. Niyə? Ona görə ki, bank fəaliyyəti haqqında qanunda deyilir ki, kredit stavkalarını təyin etmək bankların öz səlahiyyətindədir. Mərkəzi Bank haqqında Qanuna görə Mərkəzi Bank kredit stavkalarını tənzimləyə bilər. Əvvəla, Mərkəzi Bank bu müddəaya əməl etmir. İkincisi, Mərkəzi Bank inflyasiya ilə mübarizə xatirinə pul qıtlığı yaradır. Çünki qanunda deyilir ki, onun əsas vəzifəsi inflyasiyanın aşağı olmasını təmin etməkdir.

7. Klasterlərin yaradılması

“Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nda prioritet sənaye sahələri üzrə ərazi isehsal klasterlərinin və sənaye klasterlərinin təşviqi və inkişafı tədbirlərinin gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Sənaye klasterlərinin yaradılması emal sənaye sahələri üçün çox əhəmiyyətli və vacibdir. Çünki bu sənaye sektorunun müəssisələrinin 80 faizə qədəri mikro, kiçik və orta müəssisələrdir. Strateji Yol Xəritəsində deyildiyi kimi onlar arasında biznes tərəfdaşlığı zəif inkişaf etmişdir. Onları klasterlərdə birləşdirmək məqsədəuyğundur. Bu məqsədlə Rusiyanın təcrübəsini öyrənmək və istifadə etmək məsləhətdir. Belə ki, 2015-ci ildə Rusiya hökumətinin “Sənaye klasterləri və sənaye klasterlərinin ixtisaslaşmış təşkilatları haqqında” və 2016-cı ildə “Sənaye klasterlərinə federal büdcədən subsidiyaların verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” qəbul etdiyi qərarlarda klasterlərin təşkili və idarə edilməsinə tələblər müəyyən edilmişdir. Təcrübə göstərir ki, müxtəlif sektorları təmsil edən KOS subyektləri xüsusi zonalarda klaster əsasında yaradılan infrastruktur obyektlərindən (kanalizasiya, elektrik enerjisi şəbəkəsi, laboratoriya və sınaq xidmətləri, logistika və s.) istifadə etməklə, istehsalın səmərəliliyini yüksəldə bilərlər.

Nəticə

1. Azərbaycanda müstəqilliyin ilk 15 ili ərzində bazar iqtisadi sistemində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması konsepsiyasından istifadə edilmişdir. Bu konsepsiyaya da uyğun olaraq bazar iqtisadi sistemini tənzimləyən normativ hüquqi baza yaradılmışdır.

2. Qəbul edilmiş inkişaf konsepsiyalarının, dövlət proqnozlarının, sahəvi və regional dövlət proqramlarının əsas hədəflərinin icrası tam təmin edilmir. Bunun da əsas səbəbi iqtisadi və sosial inkişafın idarə edilməsi sistemindəki və tənzimləmə mexanizmlərindəki çatışmazlıqlardan və nöqsanlardan ibarətdir. Bu da institusional islahatların aparılmasını zəruri edir.

İqtisadi idarəetmə və tənzimləmə “yükünün” dövlət orqanları arasında “səmərəli” və “ədalətli” bölgüsü, iqtisadi yönümlü dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəli koordinasiyası, onların hüquq və səlahiyyətləri ilə məsuliyyətlərinin balanslaşdırılması təmin edilməlidir.

3. Azərbaycanda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması, iqtisadiyyatla məşğul olan mərkəzi idarəetmə orqanları arasında vəzifə bölgüsünün və koordinasiya sisteminin önəmli olmaması qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsində arzu olunan nəticələri verməmişdir.

4. Ölkədə sahələrin, istehsalın və əmtəə bazarının koordinasiyalı inkişafına əhəmiyyətin verilməməsi kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye və istehlak bazarı arasında istehsal-ticarət əlaqələrinin zəifləməsinə gətirib çıxarmışdır.

5. Nazirlər Kabinetinin ölkə Konstitusiyası ilə təsbit edilmiş vəzifələri İqtisadiyyat Nazirliyinə həvalə edilmişdir. 15 fəaliyyət sahəsi üzrə İqtisadiyyat Nazirliyi dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır (“Əsasnamə”, bənd 1.1). Bu 15 sahədən ancaq birinin, yəni makroiqtisadi proqnozların hazırlanması və onların icrasına nəzarətin nazirliyin səlahiyyətinə aid edilməsi düzgün olar. Qalan sahələrdə dövlət siyasətini və tənzimləməni həyata keçirən orqan Nazirlər Kabineti olmalıdır (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, maddə 114)

6. 2016-cı ildə ölkə başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulduğu kimi, iqtisadi inkişafın yüksək səviyyədə koordinasiyası təmin edilməli, idarəetmə strukturu və mexanizmləri təkmilləşdirilməli və iqtisadi fəaliyyətə dövlət nəzarəti gücləndirilməlidir.

7. Hal-hazırda tərtib olunan orta müddətli dövlət proqnozlarının heç bir səfərbəredici və koordinasiyaedici əhəmiyyəti yoxdur. Həmçinin dövlət proqramlarının, qəbul edilmiş inkişaf konsepsiyalarının, strateji yol xəritələrinin hədəflərinin icrasını təmin edən ölçüləri dövlət proqnozlarında nəzərdə tutulmur. Dövlət proqnozlarının hazırlanmasını, təyinatını və məzmununu tənzimləyən Nazirlər Kabinetinin hər il qəbul etdiyi qərardan aydın olur ki, dövlət proqnozlarının təyinatı onun göstəricilərindən ancaq dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasında nəzərə almaqdan ibarətdir. Makroiqtisadi proqnozların vaxtında və nəzərdə tutulmuş ölçülərdə icra edilməsinin ölkənin və regionların tarazlı inkişafında, tələb-təklifin balanslaşdırılmasında, istehlak qiymətlərinin stabil olmasında mühüm rola malik olduğuna görə bu məqsədlər baxımından onların təyinatı genişləndirilməli və icrasının təmin edilməsi Nazirlər Kabinetinin və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının vəzifələrinə daxil edilməlidir. İqtisadiyyat Nazirliyi isə onların icrası barədə müvafiq informasiyaları əldə etməklə ölkə başçısına və hökumətə hesabat təqdim etməlidir.

8. Dövlət proqnozları tərtib olunan illərdə dövlət büdcəsinin gəlirləri proqnozlara nisbətən artıqlaması ilə icra olunduğu halda, iqtisadi inkişafın digər makroiqtisadi göstəriciləri əhəmiyyətli dərəcədə kəsirlə yerinə yetirilir.

9. İqtisadiyyatda sahələrarası qarşılıqlı əlaqələrin koordinasiyasının instrumenti sahələrarası balansdır ki, onun da proqnozlaşdırma dövründə müvafiq mərkəzi idarəetmə orqanları tərəfindən tərtib edilməsi tələb olunur. İqtisadiyyatın və sosial sferanın balanslaşdırılmış inkişafını təmin edə bilən balans metodundan proqnozlaşdırma, planlaşdırma və dövlət proqramlarının hazırlanması praktikasında tətbiq edilməsi zəruridir.

10. İqtisadi fəaliyyətin koordinasiyasının elə sistemi qurulmalıdır ki, iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorlarının, müəssisələrin və ev təsərrüfatlarının fəaliyyətinin koordinasiyası və təkrar istehsalın ayırı-ayrı maddi əşya və dəyər göstəricilərinin uyğunlaşdırılması və əlaqələndirilməsi təmin edilsin. Başqa sözlə, istehsal (xidmət) və investisiyalar, sənaye və kənd təsərrüfatı, mal dövriyyəsi və əhalinin pul gəlirləri, əmək məhsuldarlığı və əməkhaqqı arasındakı prororsiyalar səmərəli həddə müəyyən olunmalıdır. Nəzərə alınmalıdır ki, bazar iqtisadi sistemində də proporsiyalara əməl edilməsinin mühüm şərti proqnoz və planların istehsal gücləri, xammal, yanacaq, pul, investisiyalar və digər resurs ehtiyatları ilə balanslaşdırılmasıdır.

11. İqtisadi tənzimləmə vasitəsi kimi təkcə dövlət proqnozlarından və regional proqramlardan istifadə etmək heç də kifayət deyil. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə mühüm iqtisadi və sosial problemləri uğurla həll etmək üçün proqnozlaşdırma ilə yanaşı, cari və perspektiv indikativ planlaşdırmadan geniş istifadə olunur. Dünya təcrübəsi sübut edir ki, müasir dövrdə dövlət və qeyri-dövlət təsərrüfat subyektlərinin koordinasiyalı fəaliyyətini təmin edən əsas vasitələrdən biri planlaşdırmaadır. Bu baxımdan dövlət proqramlarında və proqnozlarında nəzərdə tutulan əsaslandırılmış hədəflərin və göstəricilərin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsini təmin edən mexanizm ancaq cari və uzunmüddətli indikativ inkişaf planları ola bilər. “Makroiqtisadi dövlət proqnozları və planlaşdırma haqqında” qanun qəbul edilməlidir.

12. Koordinasiya mexanizmi kimi, istər dövlət və istərsə də özəl investisiyaları nəzərə almaqla, bütünlükdə ölkə üzrə illik və uzunmüddətli investisiya proqramının (investisiyalarının həcmi, istehsal güclərinin istifadəyə verilməsi və s. göstəricilər əks olunmaqla) hazırlanması düzgün olardı. Çünki dövlət məhz məhsuldar qüvvələrin düzgün yerləşdirilməsində, bütünlükdə investisiya obyektlərinin iqtisadi və sosial səmərəsinin yüksək olmasında maraqlıdır.

13. Ölkənin emal sənaye müəssisələrinin potensialının müəyyən edilməsi, qiymətləndirilməsi və

onlardan istifadənin təmin edilməsi məqsədilə Strateji Yol xəritəsində bu səlahiyyətlərin o dövrdəki Dövlət Əmlak Komitəsinə verilməsi tövsiyyə olunur. Ancaq ölkədə sənayenin təşkili və idarə edilməsi məqsədi ilə Sənaye Nazirliyinin bərpası zəruridir.

14. Sənaye Nazirliyi, Ticarət Nazirliyi yaradılmalı, tikinti sektorunun idarəedilməsi funksiyaları Dövlət Tikinti və Arxitektura Komitəsinə qaytarılmalı, İqtisadiyyat Nazirliyinin bazasında İqtisadiyyat və Planlaşdırma Nazirliyi, Antiinhisar və İstehlak Bazarına Nəzarət Dövlət Xidmətinin bazasında mərkəzi idarəetmə orqanı statusunda Antiinhisar Dövlət Xidməti yaradılmalıdır.

15. “Azərbaycan 2030: sosial inkişafa dair milli prioritetlər”də sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin formalaşdırılması nəzərdə tutulduğuna görə gəlirlərin ədalətli bölgüsü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hal-hazırda Azərbaycanda gəlirlərin bölgüsü ədalətli deyil, Azərbaycanda gəlirlərin bölgüsündə problem mövcuddur.

Milli prioritetin hədəfinin icrasını təmin etmək üçün bütünlükdə ölkə üzrə əmək haqqının və sosial müavinətlərin əməyin ödənilməsinin minimum məbləği əsasında müəyyən edilməsi qaydasından istifadə edilməsi zəruridir. Bu məqsədlə ölkə prezidentinin fərmanı verilməlidir. Eyni zamanda Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsindəki “minimum əmək haqqı” anlayışının Beynəlxalq Əmək Təşkilatının 131 nömrəli Konvensiyasında verilən tərifi uyğunlaşdırılması tələb olunur. Əmək Məcəlləsində deyilir ki, minimum əmək haqqı ixtisasız əməyə və xidmətə görə aylıq əmək haqqının ən aşağı səviyyəsini müəyyən edən sosial normadır (maddə 155.2). Konvensiyaya əsasən minimum əmək haqqı işçinin və onun ailəsinin tələbatını təmin etməlidir, həyat səviyyəsini lazım olan səviyyədə saxlamağa imkan verməlidir.

16. Uzun illərdir ki, müvafiq mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı daxili bazarın qorunmasını, ayrı-ayrı mal qrupları üzrə inhisarın aradan qaldırılmasını, aqrar sektorun əsas məhsullarının istehsalçı qiymətlərinin tənzimlənməsini təmin etmir. Prosesin belə getməsinin səbəbi Azərbaycanda idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsinin təkmil mexanizmlərinə əməl olunmamasıdır. Yaranmış indiki vəziyyətdə daxili bazarın mühafizə konsepsiyasından imtina etmək hələ tezdir. Daxili bazarın mühafizəsini həyata keçirməyə hüquqi baza yaradan “Antidempinq, kompensasiya və mühafizə tədbirləri haqqında” 2016-cı ildə qəbul edilmiş qanuna riayət edilməlidir. Bu qanunun icrasını və ona nəzarəti yaradılması zəruri olan Ticarət Nazirliyinin və Gömrük Komitəsinin həyata keçirməsi düzgün olar.

17. 1995-ci ildə qəbul edilmiş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununda amortizasiya ayırmalarının investisiya fəaliyyətinin maliyyə mənbələrindən biri kimi nəzərdə tutulmuşdur (maddə 9). Lakin beynəlxalq təcrübəyə və iqtisadi nəzəriyyəyə zidd olaraq, 2022-ci ilin iyul ayında qəbul edilmiş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunda amortizasiya ayırmalarının investisiyaların maliyyə mənbəyi olması haqqında müddəa nəzərdə tutulmamışdır. Bununlada illik məbləği 7,3 milyard man. (2021-ci il) olan pul vəsaitindən investisiya kimi istifadə edilməsi imkanından Azərbaycan dövləti məhrum edilmişdir. Amortizasiyadan istifadə haqqında qanunun qəbul edilməsi, xüsusi ilə emal sənayesi və aqrar sektorun investisiya təminatı baxımından zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. “Azərbaycan 2020”: gələcəyə baxış İnkişaf Konsepsiyası;
2. “Azərbaycan Respublikasında 2009-2015-ci illərdə elmin inkişafı üzrə Milli Strategiya”;
3. “Azərbaycan 2030”: Sosial inkişafa dair Milli prioritetlər;
4. “Azərbaycan” qəzeti, 26.11.2021; 06.04.2022; 14.12.2012
5. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
6. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”;
7. Azərbaycan Respublikasının Əmək məəcəlləsi, maddə 155.2, 2021-ci il nəşri;
8. “Azərbaycanın statistik göstəriciləri”, “Azərbaycanın sənayesi”, “Azərbaycanın milli hesabları”, “Azərbaycanın xarici ticarəti”, “Azərbaycanın regionları”, “Azərbaycanda tikinti”, Dövləstatkom, Bakı, 2022.

Обрабатывающая промышленность как локомотив устойчивого развития

Тофик Гусейнов

заслуженный экономист
Азербайджанской Республики, д.э.н., проф.,
зав. отделом Института Экономики
Министерства Науки и Образования
Азербайджанской Республики

Резюме: В статье рассматриваются и оцениваются политика трансформации экономики и положительно оценивается ее результата и Азербайджанской Республике. Подчеркивается политика правительства о стабильном развитии нефтяной промышленности и приоритетном развитии ненефтяной отрасли, особенно обрабатывающей промышленности страны. Приводятся ее преимущества по сравнению с другими отраслями. Обосновываются роль обрабатывающей промышленности в устойчивом развитии страны, в трудоустройстве женщин. Путем анализа и оценки предлагаются соответствующие предложения.

Ключевые слова: валовый внутренний продукт, национальные приоритеты, координация, преимущества обрабатывающей промышленности, защита внутреннего рынка, кластеризация, амортизационные отчисления.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/22-28>

Increasing the efficiency of the economy and its dynamic growth will make it possible in the future to reduce the level of poverty in Azerbaijan

Naila Aliyeva

Doctor of Economics, Associate Professor, Department of Applied Economics, Russian School of Economics, Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Abstract: The purpose of this work is to review the problem of poverty, analyze the level of total income per capita in households, the main macroeconomic indicators in the republic, and the standard of living of the population. Research methodology includes analysis and observation, statistical data and expert evaluation. The importance of implementation is the level of poverty and the number of the poor, measures to reduce poverty, the average level of total income in households, income groups and their number, the level of average monthly wages of industrial enterprises in the regions of the republic. The results obtained in the work: the following scientific research directions on the study of poverty problems will contribute to reducing the level of poverty in Azerbaijan in the future, further eliminating this phenomenon and implementing the State Program of socio-economic development in 2019-2023. The scientific novelty of the study is to determine the depth of poverty as a whole as the difference between the average per capita income and the subsistence minimum, which is the cost of the consumption basket (minimum set of food products, 2008, 2011, 2011 quarter). Non-food products and services necessary for the protection of human health and life, as well as compulsory payments and contributions).

Key words: poverty reduction, average per capita income, living wage, minimum wage, average wage, household, cost of consumption basket.

Повышение эффективности экономики, ее динамичный рост позволит в перспективе сократить уровень бедности в Азербайджане

Наиля Алиева

д.э.н., доц.кафедры «Прикладная экономика» Русской Экономической Школы
Азербайджанского Государственного Экономического Университета (UNEC)

Резюме: Целью данной работы является рассмотрение проблемы бедности, анализ уровня совокупных среднедушевых доходов в домашних хозяйствах, основные макроэкономические показатели в республике, жизненный уровень населения. Методологией исследования послужили анализ и наблюдение, статистические данные, экспертная оценка. Значимостью внедрения является уровень бедности и численность бедных, меры по сокращению бедности, средний уровень совокупных доходов в домашних хозяйствах, доходные группы и их численность, уровень среднемесячной зарплаты отраслей в регионах страны. Выводы, сделанные в работе: приведенные ниже направления научных исследований по изучению проблем бедности будут способствовать в перспективе сократить уровень бедности в Азербайджане, дальнейшему искоренению этого явления и выполнению Госпрограммы социально-экономического развития на 2019-2023 гг. Научная новизна исследования в целом состоит в определении глубины бедности как разницы между среднедушевым доходом и величиной прожиточного минимума, величины прожиточного минимума, представляющего собой стоимостную оценку потребительской корзины (минимальный набор продуктов питания, непродовольственных товаров и услуг, необходимых для сохранения здоровья человека и обеспечения его жизнедеятельности, а также обязательные платежи и взносы).

Ключевые слова: сокращение бедности, среднедушевой доход, прожиточный минимум, минимальная заработная плата, средняя заработная плата, домашние хозяйства, стоимостная величина потребительской корзины.

Введение.

Следует отметить, что проблема бедности существовала в Азербайджане и в период функционирования СССР. Долгие годы по уровню среднемесячной заработной платы наша республика занимала предпоследнее место среди 15 республик СССР, а более 35% населения находились за чертой бедности. Однако в то время существование бедности относилось к закрытой теме и поэтому она нигде и никем не обсуждалась. Перемены, которые произошли в Азербайджане после приобретения независимости и суверенитета, характеризуются прежде всего социально-экономическими особенностями. Однако результаты, достигнутые за последние годы в экономике страны оказались недостаточными для решения проблемы бедности. Проблема бедности для Азербайджана, как и для многих стран, является одной из важных. Сегодня в республике уровень бедности 5,9% от численности населения. Шли годы, Азербайджан стал суверенным, независимым государством, однако бедность сегодня стала особенно остро ощущаться чем раньше. В Конституции Азербайджанской Республики, в принятых 5 законов и более 40 Указов и распоряжений президента затронуты вопросы социальной защиты различных категорий населения. Однако, бедность, как проблема сегодня является одним из важнейших. Поэтому повышение эффективности экономики, ее динамичный рост позволит в перспективе сократить уровень бедности в Азербайджане. В этой связи следует отметить, что между экономическим ростом и улучшением условий жизни имеется органическая и неразрывная связь. Если основные макроэкономические показатели в республике реально растут, то и жизненный уровень населения должен расти. По мнению крупного шведского ученого Карла Гуннара Мюрдаля (1898-1987) рост, который не сопровождается улучшением положения большинства населения, не рассматривается им как развитие с большой буквы, потому что он оставляет в стороне подавляющую часть населения и осуществляется за счет нее.

С начала 2015 года по настоящее время в республике основные технико-экономические показатели ежегодно росли. Это в свою очередь не могло не оказать влияния на рост денежных доходов населения. Так, если в 2015 году на душу населения в домашних хозяйствах страны приходилось денежных доходов 332,5 манатов, в 2020 году 409,7 манатов, то в 2023 году 444,4 манатов. За 2015-2023 годы денежные доходы населения страны выросли на 33,6%. Между тем, денежные доходы населения в городах республики росли более быстрыми темпами, чем в сельских местностях. Необходимо отметить, что уровень бедности и численность бедных зависят от границы, которая государством и определяется его возможностями. Этот уровень и черта бедности предусмотрена в государственной программе по сокращению бедности и экономическому развитию на 2019-2023 годы. В соответствии с этой программой чертой бедности определены уровень месячного дохода в 196,1 манатов, или 115,3 долларов. В совокупных доходах домашних хозяйств с одним человеком уровень доходов составлял в 2023 году 2428 манатов, а уровень доходов в домашних хозяйствах в 6 и более человек - 6372 манатов. Как видим, в среднем уровень совокупных доходов в домашних хозяйствах несколько превышает уровень бедности населения. Но это в среднем и в целом. Однако, если проанализировать уровень совокупных среднедушевых доходов в домашних хозяйствах, то здесь мы получим крайне противоречивые данные. Так, в 2023 году среднедушевой месячный доход в семьях составлял:

- с одним человеком 2428 манатов;
- с двумя членами семьи 3827 манатов;
- с тремя членами семьи 4990 манатов;
- с четырьмя членами семьи 5808 манатов;
- с пятью членами семья 6504 манатов;
- с шестью членами семьи 7097 манатов.

Исходя из этих и других данных, нами рассчитана общая численность членов семей в домашних хозяйствах по каждой доходной группе.

В первую группу включены 130,6 тыс. домашних хозяйств, состоящие из одного человека со среднедушевым месячным доходом 325,9 тыс. манатов;

Во вторую группу (семьи, состоящие из 2 человек) включены 138,7 тыс. домохозяйств, со среднедушевым месячным доходом 127,3 тыс. манатов. В этих домохозяйствах проживают 130,6 тыс. человек;

В третью группу (семьи, состоящие из 3 человек) включены 213,6 тыс. домохозяйств, со среднедушевым месячным доходом 72,8 тыс. манатов. В этих домохозяйствах проживают 640,8 тыс. человек;

В пятую группу (семьи, состоящие из 5 человек) включены 346,3 тыс. домохозяйств, со среднедушевым месячным доходом 37,2 тыс. манатов. В этих домохозяйствах проживают 1731,5 тыс. человек.

В шестую группу (семьи, состоящие из 6 и более человек) включены с учетом дифференциации 508 тыс. домохозяйств, со среднедушевым месячным доходом 26,2 тыс. манатов. В этих домохозяйствах проживают 3654 тыс. человек. Как видно из приведенных данных, бедность приходит в дома, где семьи состоят из 3 человек. Что касается семей от 4 до 6 и более человек, то уровень доходов здесь составляет ниже черты бедности. Особенно критическое положение людей в шестой подгруппе, где среднедушевые месячные доходы составляют 36,2 тыс. манатов. Это в 4,6 раза ниже прожиточного уровня. При этом в этой подгруппе самая большая численность - 3654 тыс. человек, которые живут за чертой бедности. Это составляет 44,5% от общей численности населения страны. Если же просуммировать все доходные группы и их численность, то получится 7426,7 тыс. человек, чей среднедушевой доход в месяц составляет ниже прожиточного минимума, т.е. 120 тыс. манатов. Это составляет от всей численности населения 90,5%. Отметим, что тот прожиточный минимум, который утвержден в программе является низким – 128,70 доллара в месяц, или 4,29 доллара в день. Тогда как по оценке ООН, уровень жизни ниже 1,90 доллара в день характеризуется как нищета, а от 1 до 5,50 долларов в день - как бедность.

Бедность, по мнению всемирно известных экономистов К.Р.Макконнели и С.Л.Брю - это состояние, когда отдельный человек или семья не имеет средств для удовлетворения основных потребностей в пище, одежде, жилье и транспорте. Выходит, что разработчики программы заведомо утвердили бедность в Азербайджане. Важно отметить, что глубина бедности определяется как разница между среднедушевым доходом и величиной прожиточного минимума. Величина прожиточного минимума представляет собой стоимостную оценку потребительской корзины (минимальный набор продуктов питания, непродовольственных товаров и услуг, необходимых для сохранения здоровья человека и обеспечения его жизнедеятельности, а также обязательные платежи и взносы).

После обретения республикой независимости был принят закон Азербайджанской Республики от 14 октября 1992 года за N329 "О минимальном потребительском бюджете" (МПБ), в который включен количественный и качественный набор продуктов питания и др. непродовольственных товаров, составляющих основу прожиточного минимума. В этом потребительском бюджете насчитывалось 51 наименований продуктов питания и несколько десятков наименований непродовольственных товаров. Энергетическая ценность продуктовой корзины рассчитывалась из расчета 2480 килокалорий в сутки, против 3000 по норме, установленной Институтом питания Академии Наук СССР.

В принятой программе по сокращению бедности в Азербайджанской Республике в продовольственную корзину включены минимальные нормы самых необходимых для нормальной жизнедеятельности человека продовольственные товары по 39 ассортиментным группам товаров из расчета 2200 килокалорий в день. Что касается непродовольственных товаров, услуг и налогов, то и здесь сильно занижены нормы по группам товаров. Вместо поименного перечня непродовольственных товаров в соответствие со сроками их износа, объемами их потребления в среднем на одного человека и цены, в корзине учитывается лишь общая их стоимость, что не совсем правильно, на наш взгляд. Для наглядности, рассмотрим принятую и включенную в госпрограмму по сокращению бедности продуктовую корзину за 2023 год. В нее включены продовольственные товары по 13 укрупненным наименованиям. Она включает в себя почти все продовольственные продукты, которые включала в себя продовольственная корзина десять лет назад. Однако, нормы в прежней корзине были намного выше, чем в новой. К примеру, в прежней потребительской корзине годовая норма потребления:

- картофеля составляла 50 кг., в новой же 40 кг,
- овощей - соответственно 106 и 78 кг;
- фруктов 54 и 50 кг.;
- мяса и мясопродуктов 38 и 25 кг;
- молока и молочных продуктов 312 и 177 кг.;
- рыбы и рыбопродуктов 12 и 5 кг;
- яиц 211 и 120 шт.;
- сахара и сахарных изделий 22 и 17 кг и.т.д.

Как видим, в новой потребительской корзине по сравнению со старой почти по всем продовольственным товарам были снижены нормы потребления продуктов на душу населения. Особенно это касается установленных норм на овощи, мясо и мясопродукты, молоко и молочные продукты, рыбу и рыбопродукты, яйца и др., в которых высокая энергетическая ценность (калории) для организма человека. По этим продуктам сокращена норма в новой потребительской корзине в среднем от 5 до 28 кг. В то же время, норма потребления хлеба и хлебопродуктов осталась за десятилетний период неизменной – 102.6 кг на душу населения в год.

Нужно заметить, что по потреблению хлеба Азербайджан занимает одно из первых мест в мире. Между тем, потребление хлеба на душу населения в США и Великобритании составляет в году 54.3 кг., в Австралии – 52.4 кг., Германии – 57.9 кг., Австрии – 59.2 кг., Канаде – 53.8 кг., Франции – 36.4 кг.

Необходимо отметить, что в развитых странах достигнут высокий уровень потребления калорийных продуктов. Так, суточное потребление килокалорий в США составляет 3700,

Германии 3450, Италии 3200, Канаде 3350, Франции 3100, Китае 2750, России 2500, в Азербайджане 2900. Что касается стоимостной величины потребительской корзины, то она определена на крайне низком уровне - 5280 маната в год, или 440 манатов в месяц. Это значит, что лишь в 130,6 тыс. домашних хозяйствах республики, состоящих из одного человека в каждом, могут полностью потреблять те продукты, которые заложены в продуктовой корзине. Остальные же пять групп домохозяйств смогут лишь частично потреблять продукты, заложенные в корзину, в том числе домохозяйства, включенные:

- во вторую подгруппу – на 62,1%;
- в третью подгруппу - на 35%;
- в четвертую подгруппу – на 23,3%
- в пятую подгруппу - на 18,1%;
- в шестую подгруппу – на 12,8%.

Не намного от указанной продовольственной корзины отличается продовольственная корзина, разрабатываемая Конфедерацией профсоюзов Азербайджана. В стоимостном эквиваленте она всего на 15187 манатов больше стоимостной величины рассмотренной выше корзины.

В связи с низкими доходами большинства граждан страны, невысоким уровнем прожиточного минимума и максимальной заработной платы, население из года в год все меньше и меньше потребляет продуктов питания. Так, в 2022 году удельный вес продтоваров в общих расходах на душу населения снизился по сравнению с 2021 годом и составил 38.1%, в том числе в городах страны 36.5%, а в сельских местностях 40.4%. В 2023 году удельный вес продтоваров в общих расходах на душу населения составлял 39.3%, в том числе в городах страны 37.8% и в сельской местности 41.5%.

В то же время за эти годы увеличились расходы на коммунальные услуги (воду, газ, свет и др.), медицинские услуги, транспортные расходы, плата за учебу и др. В механизме социальных преобразований важная роль принадлежит заработной плате. Нужно заметить, что за годы независимости номинальная заработная плата неуклонно росла. Так, среднемесячная номинальная заработная плата в стране составила 934 маната в 2023 году это на 11.2% больше чем в 2022 году. Быстрее, чем в промышленности росла зарплата в таких отраслях как транспорт и связь, в строительстве, торговле и др. В то же время в отдельных отраслях экономики среднемесячная заработная плата составляла ниже уровня бедности. К таким отраслям относится сельское хозяйство, где уровень среднемесячной зарплаты 43 тысяч человек составил в 2023 году 734 маната. В таких регионах страны, как Закатала, Зардоб, Шамкир, Товуз, Кусары, Тартар, Ках, Ленкорань, Огуз и др. среднемесячная зарплата в 2022 году составляла ниже черты бедности. В этих районах проживают 918,9 тыс. человек, уровень среднемесячной зарплаты которых ниже черты бедности. Несмотря на то, что размер минимальной заработной платы был увеличен до 345 манат, до сих пор все еще сохраняется недопустимо большой разрыв между средней и минимальной зарплатой (в 2.7 раз). В результате минимальная зарплата сегодня выступает не в качестве важного социально-экономического норматива, а своеобразного расчетного параметра, используемого лишь для определения штрафов. Немалый разрыв все еще остается между минимальной зарплатой и минимальным потребительским бюджетом - в 4,5 раза. В результате на минимальную зарплату можно потратить всего лишь 22% продовольственных товаров, помещенных в потребительскую корзину.

Чтобы минимальная зарплата не утратила своего значения как базовая социальная гарантия в трудовых отношениях, ее следует постепенно приближать к уровню потребительской корзины. В настоящем разница в зарплате местных специалистов и привлеченных из-за рубежа специалистов неоправданно большая с вредом 1:10. Это связано с низким уровнем доходов населения республики.

Следует отметить, что в мире существует такое понятие как "локал маркет", отражающий жизненный уровень в той или иной зарубежной стране. Поэтому государству следует отрегулировать данный вопрос путем приближения заработной платы местных специалистов к иностранным.

Для дальнейшего сокращения бедности в республике важное значение имеет занятость населения в отраслях экономики. За последние десять лет количество занятого населения в республике почти не изменяется. Если в 2014 году занятых в экономике республики было 3 467 000 человек, то в 2023 году 4 037 000 человек. В 2023 году из общей численности занятого в экономике населения 3,7 млн. человек, 1,2 млн. или 32,2% приходится на наемных работников. Следовательно, 2,5 млн. человек активной части населения работают не по найму, т.е. трудоустраиваются самостоятельно, но при этом не уплачивая налогов и социальных выплат от заработков.

По данным российских информационных источников, около 3 млн. трудоспособного населения Азербайджана находятся в России и в странах СНГ. Однако вся эта численность фиксируется Госкомстатом республики как занятые в экономике страны. Не правда ли, парадоксально?

В результате большого числа незанятого населения сегодня в стране имеется большое число безработных. По данным статистики на начало 2023 года в стране насчитывалось 160-200 тыс. безработных от общего числа населения. Однако из них лишь 50 тыс. человек практически получают пособия по безработице. По нашим расчетам в стране безработных намного больше, чем официально зарегистрированных. В настоящее время в республике проводится работа по созданию системы адресной социальной защиты пенсионеров, инвалидов, многодетных и неполных семей. В стране существуют 23 вида социальных пособий, которые получают 1,6 млн. человек. Ежегодные расходы на эти цели составляют до 1.5 млрд. манатов. Однако уровень пенсий и пособий все еще остаются низкими. Так, в 2002 г. в республике имелось 1,16 млн. пенсионеров, в т.ч. по старости 970 тыс. человек, по инвалидности - 130 тыс. человек, при потере кормильца 60 тыс. человек и т.д. Среднемесячная пенсия пенсионеров в 2023 г составила 485 манатов. Это значит, что уровень доходов 1,2 млн. человек находится за чертой бедности.

Выводы. В результате снижения жизненного уровня населения страны за годы реформирования экономики за последние годы выросло число заболеваний у различных групп населения: системы кровообращения, психических расстройств, заболеваниям органов дыхания и пищеварения, различными пороками и т.д. К примеру, в 2023 году численность больных туберкулезом, состоящих на учете в медицинских учреждениях составляла 4320 случаев. Немало больных в республике со злокачественными новообразованиями, психическими расстройствами, венерическими заболеваниями и др. Большая заболеваемость наблюдается у детей в возрасте до 14 лет. Из-за снижения жизненного уровня населения в стране совершаются немало преступлений: умышленных убийств, разбоев, грабежей, краж, изнасилований, преступлений, связанных с наркотиками и др.

В соответствии с указом Президента Азербайджанской Республики от 27 декабря 2022 года «О Государственном бюджете Азербайджанской Республики на 2023 год» увеличена минимальная заработная плата до 345 манат. Это повышение позволит увеличить доходы более 5 млн. человек. Однако проблема бедности в стране не может быть решена такими мерами правительства. Здесь необходимы глобальные меры – создание новых рабочих мест на предприятиях, которые сегодня в основном не работают, или работают не на полную мощность.

Использованная литература:

1. Статистические показатели Азербайджана. Госкомстат, Баку, 2022
2. Статистические показатели Азербайджана. Госкомстат, Баку. 2010,2012, 2014,2017.
3. Газета «Бакинский рабочий», 2010,2012,2015,2018,2020,2022,2023 годы.
4. Алиева Н.Р. К вопросу о роли развития домохозяйств на современном этапе, научно-практический журнал «Экономика Крыма», 2013, №3, с. 344-349
5. Алиева Н.Р. Домашние хозяйства Азербайджана- основной потребитель и собственник факторов производства, научно-практический журнал «Экономика и предпринимательство», Москва, 2014, №3, с.133-144

6. Алиева Н.Р. Вспомогательные счета как составная часть системы национальных счетов в домашних хозяйствах Азербайджана, совместная монография, Многоуровневая система подготовки экономических кадров в концепции устойчивого инновационного развития страны. «Диайпи», Симферополь, 2014, с.84-119
7. Алиева Н.Р. Рациональное поведение человека в экономике и обществе, как основа самоорганизации, «Развитие науки в XXI веке», современного общества IV Международная конференция, Харьков, 2016, с.5-10
8. Алтухов А.И., Вермель Д.Ф. Продовольственная самообеспеченность страны: состояние и перспективы // АПК: экономика, управление, 1997, №11
9. Журнал «Финансы», №1,2,3, 2021 г.

İqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılması və onun dinamik artımı gələcəkdə Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsini azaltmağa imkan verəcək

Nailə Əliyeva

İ.e.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC)
Rusiya İqtisadiyyat Məktəbinin Tətbiqi İqtisadiyyat kafedrasının dosenti

Xülasə: Bu işin məqsədi yoxsulluq problemini nəzərdən keçirmək, ev təsərrüfatlarında adambaşına düşən ümumi gəlirin səviyyəsini, respublikada əsas makroiqtisadi göstəriciləri, əhəlinin həyat səviyyəsini təhlil etməkdir. Tədqiqat metodologiyasına təhlil və müşahidə, statistik məlumatlar və ekspert qiymətləndirməsi daxildir. Həyata keçirilməsinin əhəmiyyəti yoxsulluğun səviyyəsi və yoxsulların sayı, yoxsulluğun azaldılması üzrə tədbirlər, ev təsərrüfatlarında ümumi gəlirin orta səviyyəsi, gəlir qrupları və onların sayı, respublikanın regionlarında sənaye müəssisələrinin orta aylıq əmək haqqının səviyyəsidir. İşdə əldə edilən nəticələr: yoxsulluq problemlərinin öyrənilməsi üzrə aşağıdakı elmi tədqiqat istiqamətləri gələcəkdə Azərbaycanda yoxsulluğun səviyyəsinin azaldılmasına, bu fenomenin daha da aradan qaldırılmasına və 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Dövlət Proqramının həyata keçirilməsinə töhfə verəcəkdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi bütövlükdə yoxsulluğun dərinliyini adambaşına düşən orta gəlirlə yaşayış minimumu, istehlak səbətinin dəyəri olan yaşayış minimumu (ərzaq məhsullarının minimum dəsti, 2008-ci il 2011-ci il 2011-ci il 2011-ci il rübü) arasındakı fərq kimi müəyyən etməkdir. insan sağlamlığının qorunması və həyatının təmin edilməsi üçün zəruri olan qeyri-ərzaq məhsulları və xidmətlər, habelə məcburi ödənişlər və töhfələr).

Açar sözlər: yoxsulluğun azaldılması, adambaşına düşən orta gəlir, yaşayış minimumu, minimum əmək haqqı, orta əmək haqqı, ev təsərrüfatları, istehlak səbətinin dəyəri.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/29-37>

Assessment of the influence of financial and economic activities of enterprises on the formation of budget revenue

Elshan Ibrahimov

Doctor of economic sciences, associate professor

Azerbaijan Cooperation University

e-mail: elwen.1977@mail.ru

ORCID-ID:0000-0001-6582-2687

Abstract: The article broadly interprets the formation of the state budget revenue base through enterprise taxes, and also analyzes the factors that shape budget revenues. Here, based on the Eviews-12 application software package, an assessment was made of the impact of income tax calculated and paid on the basis of the latest indicator of financial and economic activity of enterprises, the impact of VAT and credit to the economy on the formation of state budget revenues in the Republic of Azerbaijan and the role of the last indicator of financial -economic activities of enterprises in budget revenues.

Key words: budget revenues, profit, finance, correlation, regression, model, coefficient.

UOT: 336.2

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin büdcə gəlirlərinin formalaşmasına təsirinin qiymətləndirilməsi

Elşən İbrahimov

İqtisad elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
e-poçt: elwen.1977@mail.ru
ORCID-ID:0000-0001-6582-2687

Xülasə: Məqalədə dövlət büdcəsinin gəlir bazasının müəssisələrin vergiləri hesabına formalaşması geniş şərh edilərək, büdcə gəlirlərini formalaşdıran amillər təhlil edilmişdir. Burada, Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşmasına, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisinin, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun təsiri **Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə** əsasən qiymətləndirilmiş və müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisinin büdcə gəlirlərində rolu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: büdcə gəlirləri, mənfəət, maliyyə, korrelyasiya, reqressiya, model, əmsal.

UOT: 336.2

Giriş

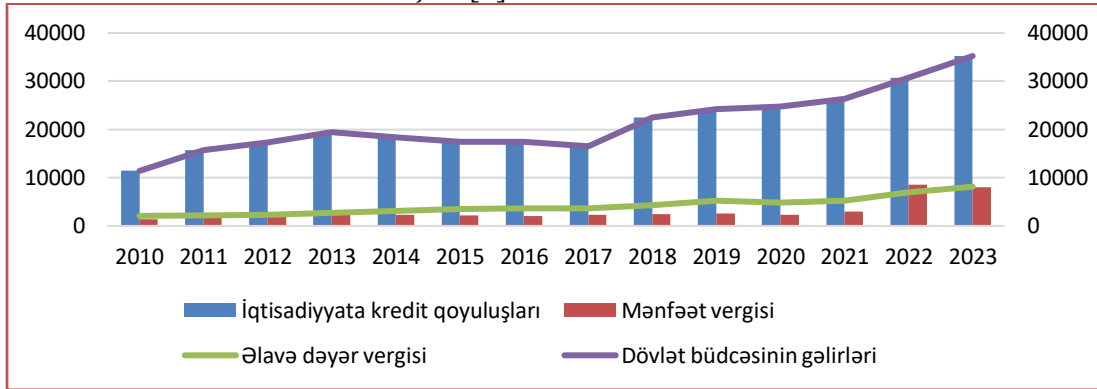
Müasir şəraitdə hər bir müəssisə öz maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini həyata keçirmək məqsədi ilə maliyyə fəaliyyəti sahəsində baş verən dəyişiklikləri daim nəzarətdə saxlayır. Müəssisədə təkrar istehsal prosesinin baş verməsi, maddi ehtiyatların, inventarların davamlı hərəkəti maliyyə vəsaitlərinin xərclənməsini tələb edir. Bu baxımdan, hər bir müəssisənin maliyyə fəaliyyətini optimal formada həyata keçirərkən, müəssisənin maliyyə vəziyyətini təhlil edərək qiymətləndirmək və daima nəzarətdə saxlamaq lazımdır. Müəssisənin maliyyə sistemi dedikdə, pul fondlarının tədavi prosesinde formalaşmasını və istifadəsini ifadə edən pul münasibətləri sistemi başa düşülür [1, 2]. Bütövlükdə maliyyə sistemi dövlət maliyyəsinə, regional maliyyəni, həmçinin müəssisələrin, təşkilatların, firmaların maliyyəsinə əhatə edir.

Tədqiqatlar göstərir ki, ölkənin maliyyə sisteminin strukturunda müəssisə və firmaların maliyyəsi daha böyük rol oynayır. Bu onunla izah edilir ki, dövlətin maliyyə resurslarının əsas hissəsi məhz müəssisələrin, təşkilatların və firmaların hesabına yaradılır. Bütün maliyyə sisteminin əsas hissəsini korporativ maliyyə təşkil edir. Müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin pisləşməsinə əsasən ölkədə qiymətlərin daha çox liberallaşdırılması, düzgün olmayan büdcə, kredit, bank və pul siyasəti, investisiya fəallığının azalması və fond bazarının inkişaf meyilləri əsaslı şəkildə təsir göstərir. Bunlarla yanaşı yanlış ixrac-idxal siyasəti, həmçinin ödəniş böhranının yaranması da müəssisələrin maliyyə sisteminə əsaslı şəkildə mənfəət təsir göstərir. İstehsal-təsərrüfat vahidlərinin maliyyəsi dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasətin hesabına tənzimlənir. Bu baxımdan da, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri daha optimal formada həyata keçirilməlidir.

Əsas hissə.

Müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri qiymətdəyişiklik, pul dövriyyəsi, vergi sistemi, kredit, ödəniş və hesablaşmaların formaları, qiymətli kağızlar dövriyyəsinin təşkili, xarici iqtisadi əlaqələr, təsərrüfat fəaliyyətinin dövlət lisenziyası, habelə büdcədən maliyyələşdirməyə yönəldilir [3, 4]. Ölkə üzrə ümumi təsərrüfat sistemində əsas üstünlük təşkil edən maliyyə ehtiyatlarının əsas hissəsi müəssisələrdə həyata keçirilir. Araşdırmalar göstərir ki, büdcənin gəlir bazasının 80%-ə qədər müəssisələrin vergiləri hesabına formalaşır. Bu vergilərə, vergi məəcəlləsinə uyğun olaraq, müəssisələrdən alınan vergilər daxildir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, müəssisələrin maliyyəsi, bilavasitə ölkənin milli maliyyə sistemini

yaradır. Müəssisənin maliyyə ehtiyatlarını qiymətli kağızlar, müəssisənin vəsaitləri, kredit fondları, habelə digər gəlir və daxilolmalar təşkil edir. Daha çox müəssisələrin vergiləri hesabına formalaşan büdcə gəlirlərinə əsasən müəssisələrin mənfəət vergisi, əlavə dəyər vergisi (ƏDV) və xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı olan vergilər daxildir. Eyni zamanda iqtisadiyyata kredit qoyuluşları da, müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin normal tənzimlənməsinə, müəssisənin innovativ inkişafına təsir edərək, iş və xidmətlərin həcmnin artmasını şərtləndirməklə, hesablanmış və ödənilmiş vergilərin həcmi artırır. Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycan Respublikası üzrə 2000-2023-cü illəri əhatə edən dövrdə dövlət büdcəsinin gəlirləri, iqtisadiyyata kredit qoyuluşu, müəssisələrin mənfəət vergisi və ümumilikdə ƏDV üzrə məlumatlar verilmişdir [5].



Qrafik 2.1. Azərbaycan Respublikasında 2000-2023-cü illər üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri, iqtisadiyyata kredit qoyuluşu, mənfəət vergisi və ƏDV-nin məbləği, milyon manatla

Mənbə. (5) məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Qrafikdən görünür ki, dövlət büdcəsinin gəlirləri 2000-2013-cü illər üzrə artsa da, 2014-2017-ci illərdə azalaraq 2017-ci il üzrə 16516,7 milyon manat olmuşdur. Bu azalma bilavasitə həmin illərdə dünyanı bürüyən qlobal maliyyə böhranının davam etməsi ilə izah edilir. Həmin böhranla əlaqədar olaraq dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması nəticəsində, milli valyutanın məzənnəsinin ABŞ dolları qarşısında ucuzlaşması, iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının 2015-2017-ci illər üzrə azalmasına, eləcə də, ölkə iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən neft gəlirlərinin azalması və müəssisələrin maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində çətinliklər yaradaraq həmin dövrlərdə mənfəət vergisinin 2015-2017-ci illərdə 2014-cü illə müqayisədə azalması ilə nəticələnmişdir. ƏDV isə 2019-cu il COVID-19 pandemiyasınadək artsa da, 2020-ci ildə, 2019-cu ilə nisbətən 7,1% azalaraq, 4818,3 milyon manat olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə isə artaraq 2023-cü ildə 8128 milyon manat təşkil etmişdir. Göründüyü kimi büdcə gəlirlərinin artmasında bu göstəricilər mühüm təsir göstərir. Bu baxımdan dövlət büdcəsinin gəlirlərinə qeyd edilən göstəricilərin təsirinin araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Büdcə gəlirlərinə təsir edən amillərin ekonometrik qiymətləndirilməsi.

Büdcə gəlirlərinə təsir edən amillər üzrə qrafik 2.1-dən ifadə edərək Azərbaycan Respublikası üzrə 2000-2023-cü illəri əhatə edən dövrdə dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə iqtisadiyyata kredit qoyuluşu, müəssisələrin mənfəət vergisi və ümumilikdə ƏDV üzrə məlumatlardan istifadə edərək, bu göstəricilər arasındakı qarşılıqlı əlaqəni müəyyən etmək olar. Qrafik 2-nin məlumatlarına görə 2000-2023-cü illər üzrə Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirlərini ifadə edən göstərici ilə müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisi, eləcə də ƏDV, iqtisadiyyata kredit qoyuluşu göstəriciləri arasındakı asılılığı hazır riyazi proqram paketlərindən, o cümlədən Eviews-12-dən istifadə edərək reqressiya analizini aparmaqla müəyyənləşdirmək olar. Bu məqsədlə EViews-12 proqram paketindən istifadə etməklə aşağıdakı nəticəni alırıq.

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirləri ilə mənfəət vergisi, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşu arasındakı asılılığın reqressiya analizinin nəticəsi

Dependent Variable: Y				
Method: Least Squares				
Date: 05/17/24 Time: 04:28				
Sample: 2010 2023				
Included observations: 14				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X3	0,802466	0,422524	1,899219	0,0099
X2	0,392485	0,053934	7,277135	0,0002
X1	0,143495	0,036061	3,979229	0,0044
C	8069,204	4702,603	1,715902	0,1169
R-squared	0,869519	Mean dependent var		15663,39
Adjusted R-squared	0,756064	S.D. dependent var		4375,345
S.E. of regression	3511,024	Akaike info criterion		19,40016
Sum squared resid	1.23E+08	Schwarz criterion		19,58275
Log likelihood	-131,801	Hannan-Quinn criter.		19,38326
F-statistic	23,39619	Durbin-Watson stat		1,742638
Prob(F-statistic)	0,000004			

Mənbə: Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən tərəfindən hazırlanmışdır.

Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış cədvəldən göründüyü kimi səbəb amilləri və nəticə amilini əks etdirən sərbəst həddin və asılı dəyişənlərin əmsalları, həmin göstəricilərin standart səhvlərindən böyükdür. Bu işə alınmış nəticə üzrə izahedici dəyişənlərin əmsallarının statistik əhəmiyyətliliyini xarakterizə edir [6, s.310].

Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticəyə görə reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

Estimation Command:

=====

LS Y X3 X2 X1 C

Estimation Equation:

=====

$Y = C(1)*X3 + C(2)*X2 + C(3)*X1 + C(4)$

Substituted Coefficients:

=====

$Y = 0.802466028324*X3 + 0.392484542391*X2 + 0.143494730434*X1 + 8069.20399995$

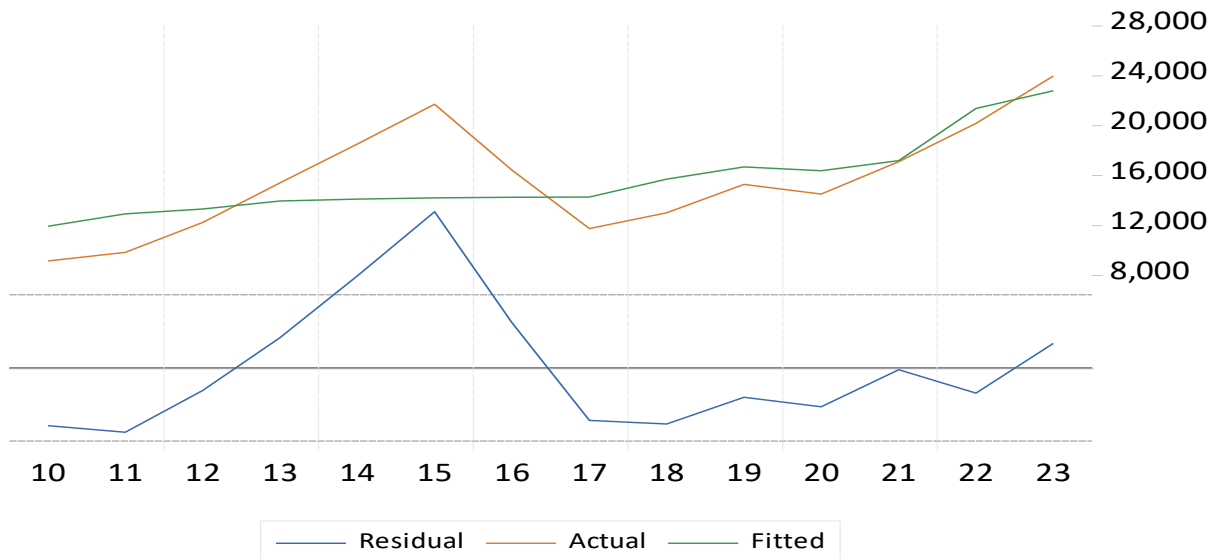
$$Y = 0,143x_1 + 0,392x_2 + 0,802x_3 + 8069,204 \quad (2.1)$$

(t) (3,98) (7,28) (1,899) (1,716) DW = 1,743, $R^2 = 0,76$

Cədvələ daxil olan göstəricilər arasındakı korrelyasiya əmsalı $r = \sqrt{R^2} = \sqrt{0,756} = 0,802$ olduğundan, Çeddok şkalasına əsasən Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirlərini ifadə edən göstərici ilə müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisi, eləcə də ƏDV, iqtisadiyyata kredit qoyuluşu göstəriciləri arasında yüksək korrelyasiya asılılığı vardır. Eviews-12 tətbiqi proqram paketinin nəticəsinə görə determinasiya əmsalının $R^2=0,76$ olması isə o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 76,0% dispersiya nəticə göstəricisi ilə, 24 %-i isə modelə daxil olmayan digər amillərin təsiri hesabına izah edilir [6, s.148

2.1 modelindən görüldüyü kimi Azərbaycan Respublikasında müəssisələrin mənfəətinin bir vahid artması dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0.143 vahid, ƏDV-nin bir vahid artması, dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0,39 vahid artmasına, iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun bir vahid artması isə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0,392 vahid artmasına səbəb olmuşdur. Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış modelə uyğun olaraq müvafiq nəticələri müəyyənləşdirmək məqsədi ilə modelin statistik əhəmiyyətliyinə uyğun olaraq adekvatlığını müəyyən edək. Bu məqsədlə qalıqların avtokorrelyasiyası və Fişer kriteriyasını yoxlamaqla müvafiq reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətliyi müəyyən edilməlidir.

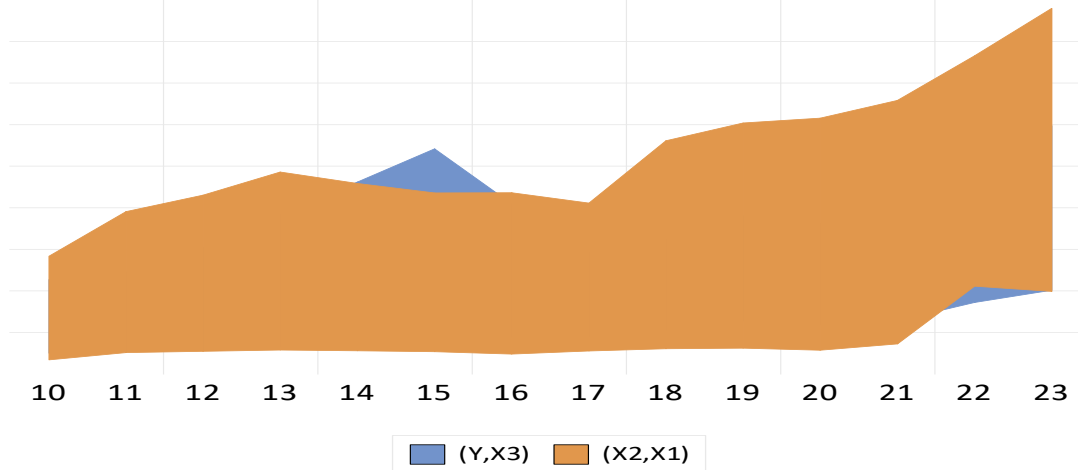
Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış cədvələ uyğun olaraq 2.1 reqressiya tənliyi ilə Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirlərini ifadə edən göstərici ilə müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisi, eləcə də ƏDV, iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə uyğun olaraq alınan (Fitted) və faktiki (Actual) qiymətlərinin, habelə onların arasındakı qalıqların (Residual) dinamikası aşağıdakı qrafik 2.1-də verilmişdir.



Qrafik 2.1. Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisinin, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən alınan və faktiki qiymətlərinin, onların arasındakı qalıqların dinamikası.

Mənbə: Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən hazırlanmışdır.

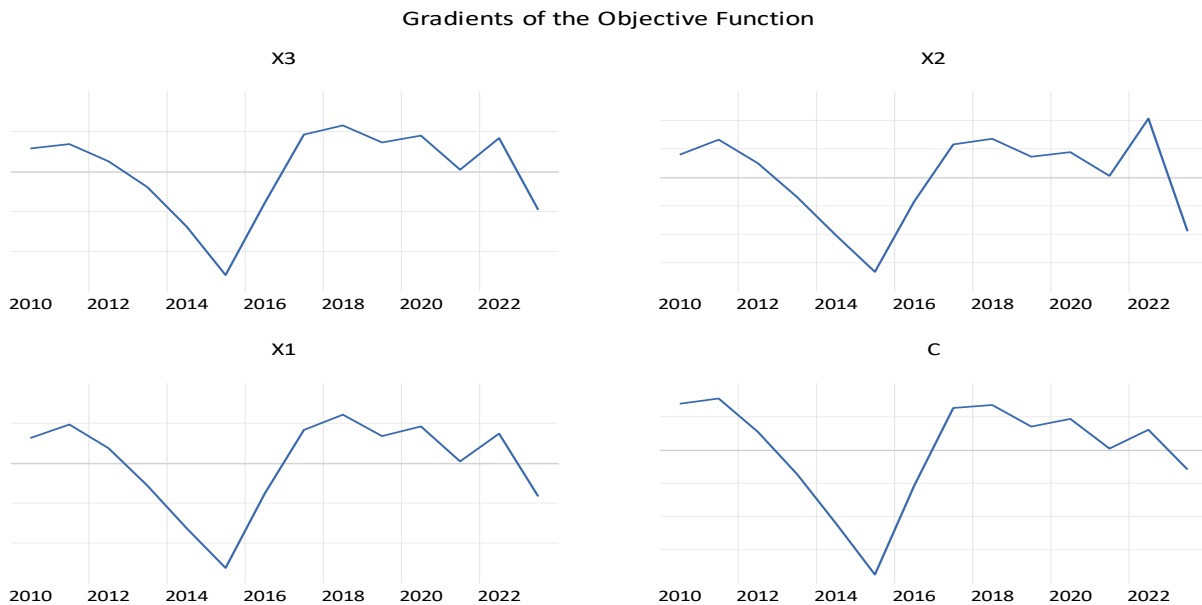
Aşağıdakı qrafikdə Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisinin, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun 2010-2023-cü illər üzrə dəyişməsi Eviews-12 proqram paketindən istifadə etməklə təsvir edilmişdir.



Qrafik 2.2. Azərbaycanada dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisinin, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun 2010-2023-cü illər üzrə dəyişməsi

Mənbə: EViews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisinin, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun 2010-2023-ci illəri əhatə edən dövrdə qradiyentlər üzrə qrafiki təsviri aşağıdakı kimi paylanmışdır.



Qrafik 2.3. 2010-2023-cü illər üzrə Azərbaycanada dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisinin, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun amillər üzrə paylanması

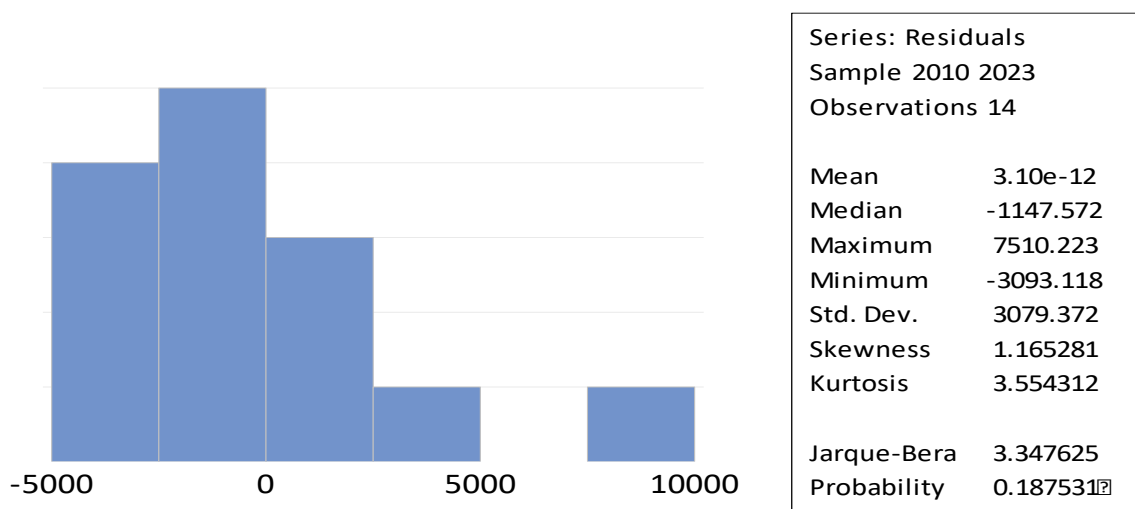
Mənbə: EViews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Əgər Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə Q-statistikası üzrə qalıq diaqnostikanı və hostoqram testini aparsaq aşağıdakı nəticələri alarıq.

Date: 05/17/24 Time: 05:30						
Sample: 2010 2023						
Included observations: 14						
Autocorrelation	Partial Correlation		AC	PAC	Q-Stat	Prob
. ****	. ****	1	0.592	0.592	6.0345	0.014
. .	. .	2	0.002	-0.535	6.0346	0.049
.*** .	.*** .	3	-0.428	-0.245	9.7720	0.021
**** .	**** .	4	-0.538	-0.136	16.255	0.003
.*** .	.*** .	5	-0.400	-0.167	20.241	0.001
.* .	.* .	6	-0.096	0.007	20.499	0.002
. .	. .	7	0.059	-0.328	20.612	0.004
.* .	.* .	8	0.140	0.006	21.347	0.006
.* .	.* .	9	0.108	-0.196	21.865	0.009
. .	. .	10	0.069	-0.051	22.130	0.014
. .	. .	11	0.022	-0.112	22.165	0.023
. .	. .	12	-0.003	-0.154	22.166	0.036

Qrafik 3.4. dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisinin, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun üzrə Q-statistikası üzrə avtokorrelyasiya testi

Mənbə: EViews tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.



Qrafik 2.4. 2010-2023-cü illər üzrə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisinin, ƏDV və iqtisadiyyata kredit qoyuluşu üzrə histqram normallıq testi

Mənbə: Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Qrafiklərdən görüldüyü kimi Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən müəyyən edilmiş modelin xarakteristikaları modelə daxil olan sərbəst dəyişənlər və sərbəst hədd üzrə statistik əhəmiyyətlidir. Yarqua-Bera və Kurtzosis əmsallarına görə müşahidələrin səhvləri, daha doğrusu xətlər normal paylanma qanununa tabedirlər, ona görə də Gauss-Markov teoreminə əsasən ən kiçik kvadratlar metodu ilə qiymətləndirmə normaldır və reqressiya tənliyinin əmsalları da asipotik olaraq normal paylanmışdır.

Qurulmuş modelin statistik əhəmiyyətliliyi yoxlanıldıqdan sonra modelə daxil olan izahedici dəyişənlərin modeli necə izah etməsi haqqında nəticə yürütmək məqsədlə F-Fişer kriteriyası cədvəl qiyməti ilə müqayisə edilir.

F-Fişer kriteriyasının köməkliyi ilə bütünlükdə çoxluq reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətliliyinin yoxlanılması məqsədi ilə, F-Fişer kriteriyası, $F_{cədvəl}(a; m; n - m - 1)$ qiyməti ilə müqayisə edilməlidir. EViews proqram paketinə əsasən, F- statistic (Fişer kriteriyası) = 23,4-ə bərabərdir. Bu halda 95%-li inamlı intervalla ($\alpha = 0,005$) $F_{cədvəl}$ qiyməti aşağıdakı kimi olacaqdır [6, s.332].

$$F_{cədvəl}(\alpha; m; n - m - 1) = (0,05; 3; 10) = 3,71$$

F- Fişer kriteriyası, $F_{cədvəl}(\alpha; m; n - m - 1)$ qiyməti ilə müqayisəsi göstərir ki, F-Fişer kriteriyası (15,0) > $F_{cədvəl}$ (3,6). Bu isə onu göstərir ki, reqressiya tənliyi ümumilikdə statistik əhəmiyyətlidir və qurulmuş (3.4.1.1) modeli adekvat model kimi qəbul edilə bilər.

$Y = 0,143x_1 + 0,392x_2 + 0,802x_3 + 8069,204$ modelinin spesifikasiyasının doğruluğu modeldə avtokorrelyasiyanın olub-olmaması əsasında müəyyən edilir. Qalıqların avtokorrelyasiyası haqqında fikrin formalaşması əsasən Darbon-Uotson statistikasının meyarları əsasında müəyyən edilir. Bu baxımdan, modeldə qalıqların avtokorrelyasiyasını Darbon-Uotsonun böhran nöqtələri əsasında aşağıdakı ardıcılıqla yoxlamaq olar.

Darbon-Uotson statistikası Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən $DW=1,743$ olduğundan, 95%-li inamlı intervalla, $\alpha = 0,05$ əhəmiyyətlilik səviyyəsində dörd izahedici dəyişən ($m=3$) və $n=14$ müşahidə üzrə Darbon-Uotsonun böhran nöqtələri aşağıdakı göstəricilərlə xarakterizə ediləcəkdir [1, s.337]

$$d_l = 0,767, d_u = 1,779$$

Məlumdur ki, Darbon-Uotson meyarlarına əsasən, əgər $d_l \leq DW < d_u$ olarsa, göstəricilər arasında avtokorrelyasiyanın mövcudluğu haqqında nəticə təyin edilməmiş hesab edilir [7, səh.171].

$d_l = 0,97 \leq DW = 1,743 < d_u = 1,779$ olduğundan tədqiq olunan göstəricilər arasında avtokorrelyasiyanın mövcudluğu haqqında nəticə təyin edilməmiş hesab edilir. Bu isə reqressiya tənliyinin statistik əhəmiyyətli olmasını və qurulmuş $Y = 0,143x_1 + 0,392x_2 + 0,802x_3 + 8069,204$ modelinin bütövlükdə adekvat model olduğunu müəyyən etməyə imkan verir [6, s.322].

Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirlərini ifadə edən göstərici ilə müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisi, eləcə də ƏDV, iqtisadiyyata kredit qoyuluşu göstəriciləri arasındakı asılılığı ifadə edən əlaqə tənliyindəki sərbəst dəyişənlərin əmsalına və səbəb amilləri ilə nəticə amilinin həcmnin hesabı orta qiymətlərinə müvafiq olaraq elastiklik əmsalını hesablasaq aşağıdakı nəticəni alarıq [6, s.150].

$$E_{\text{Mənfəət vergisi}} = \frac{\alpha_1 \times \bar{x}_1}{\bar{Y}} = \frac{0,143 \times 21251,64}{15663,39} = 0,194018$$

$$E_{\text{ƏDV}} = \frac{\alpha_2 \times \bar{x}_2}{\bar{Y}} = \frac{0,392 \times 3134,014}{15663,39} = 0,078433$$

$$E_{\text{Kreditqoyuluşu}} = \frac{\alpha_4 \times \bar{x}_4}{\bar{Y}} = \frac{0,802 \times 4130,566}{15663,39} = 0,211494$$

Elastiklik əmsalının hesablanmış qiymətlərinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanda müəssisələrin mənfəət vergisinin 1% artması dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0,2% artması ilə, ƏDV-nin 1% dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0,08 %, iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun 1% artması isə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0,21% artması ilə nəticələnir.

Nəticə

Aparılmış tədqiqat nəticəsində aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin əsas istiqamətləri ölkə üzrə ümumi təsərrüfat sistemində əsas üstünlük təşkil edən maliyyə ehtiyatlarının müəssisələrdə gücləndirilməsidir.

-müəyyən edilmişdir ki, büdcənin gəlir bazasının formalaşmasının 80%-ə qədəri müəssisələrin vergiləri təşkil edir ki, bu da ölkənin milli maliyyə sistemini yaradır.

-Azərbaycan Respublikasında dövlət büdcəsinin gəlirlərini ifadə edən göstərici ilə müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin son göstəricisi əsasında hesablanan və ödənilən mənfəət vergisi, eləcə də ƏDV, iqtisadiyyata kredit qoyuluşu göstəriciləri arasında $Y = 0,143x_1 + 0,392x_2 + 0,802x_3 + 8069,204$ xətti regressiya tənliyi ilə ifadə olunan yüksək korrelyasiya əlaqəsi vardır və Azərbaycanda müəssisələrin mənfəət vergisinin 1% artması dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0,2% artması ilə, ƏDV-nin 1% dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0,08 %, iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun 1% artması isə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 0,21% artması nəticələndir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. Алиев Б.Х. Налоговая система: понятия, структура и параметры / Б. Х. Алиев // Налог. 2008. № 3. С. 16–18.
2. Кəлбиєв Y.A., Məhərrəmov R.B., Rzayev P.Q. “Xarici ölkələrin vergi sistemi”. Dəslək. Bakı, 2012, 430 s.
3. Məmmədov F.Ə. Vergitutmanın nəzərivə metodoloji əsasları. Bakı, 2011, s.191
4. Тюпакова Н. Н. Формирование налогового механизма распределения добавленной стоимости: теория, методология, практика: монография /Н. Н. Тюпакова. Краснодар: КубГАУ, 2012. 345 с.
5. www.azstat.org.
6. Yadiarov T.A. Əməliyyatlar tədqiqi və ekonometrik məsələlərin MS Excel və Eviews program paketlərində həlli: nəzəriyyə və praktika. Bakı-2020. 352 səh.
7. Yadiarov T.A. “Gömrük statistikasını və müasir informasiya texnologiyaları”. (Monoqrafiya) Bakı, «Avropa» nəşriyyatı, 2020-520 səh.

Оценка влияния финансово-экономической деятельности предприятий на формирование доходов бюджета

Эльшан Ибрагимов

Доктор экономических наук, доцент
Азербайджанский университет сотрудничества

Резюме: В статье широко трактуется формирование доходной базы государственного бюджета за счет налогов предприятий, а также анализируются факторы, формирующие доходы бюджета. Здесь, На основе прикладного программного комплекса Eviews-12 проведена оценка, влияние налога на прибыль, рассчитываемого и уплачиваемого на основе последнего показателя финансово-хозяйственной деятельности предприятий, влияние НДС и кредита экономике на формирование доходов государственного бюджета в Азербайджанской Республики и определена роль последнего показателя финансово-хозяйственной деятельности предприятий в доходах бюджета.

Ключевые слова: доходы бюджета, прибыль, финансы, корреляция, регрессия, модель, коэффициент.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/38-52>

Dynamic modeling of the impact of cargo transportation in the transport sector on economic growth: ARDL and NARDL analysis on the example of the Republic of Azerbaijan

Revana Asadova

PhD in Mathematics, Associate Professor,

Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, Head of the Department "Mathematical Support of Economic Research".

Institute of Control Systems of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan, leading researcher.

e-mail: revanaasadova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4206-2114>

Abstract: The study is devoted to the analysis of the impact on economic growth of cargo transportation volumes in the transport sector based on logarithmic values of monthly statistical indicators for the period 2007m01-2024m05 on the example of the Republic of Azerbaijan within the framework of ARDL and NARDL, taking into account the consequences of the COVID-19 pandemic and devaluation, which occurred twice in the country in 2015. It was found that the impact of cargo transportation variable on economic growth is long-term and short-term, the impact of the devaluation variable is long-term, and the situation with the COVID-19 pandemic has shown only short-term consequences. It has been established that in both ARDO and NARDI models, there is a mechanism for restoring long-term equilibrium. The symmetry of the positive and negative components of the cargo transportation variable in the long term and asymmetry in the short term have been revealed; and also, it was found that the positive component of the transport cargo regressor has a longer lasting effect than the negative component, and this effect is numerically greater.

Key words: economic growth, transportation in the transport sector, hypothesis, co-integration, ARDL, NARDL, COVID-19 pandemic.

JEL: B16

UOT: 338.001.36

Nəqliyyat sektorunda yük daşımaların həcmnin iqtisadi artıma təsirin dinamik modelləşdirilməsi: Azərbaycan Respublikası təmsalında ARDL-NARDL analiz

Rəvanə Əsədova

Riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktor, dosent,
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu,
“İqtisadi tədqiqatların riyazi təminatı” şöbəsinin müdiri.
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İdarəetmə Sistemləri İnstitutu, aparıcı elmi işçi
Azərbaycan. E-mail: revanaasadova@gmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-4206-2114>

Xülasə: Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikası nümunəsində 2007M01-2024M05 dövrü üçün aylıq statistik göstəricilərin loqarifmlənmiş qiymətlərin əsasında nəqliyyat sektorunda yük daşımaların həcmnin iqtisadi artıma təsirlərinin 2015-ci ildə ölkədə iki dəfə baş verən devalvasiya və COVID-19 pandemiyasının təsirləri nəzərə alınmaqla ARDL və NARDL çərçivəsində öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Müəyyən edilmişdir ki, nəqliyyat daşımalarının həcmnin iqtisadi artıma uzun və qısamüddətli, devalvasiya dəyişəninin təsiri uzunmüddətli, COVID-19 pandemiyası ilə bağlı vəziyyət isə yalnız qısamüddətli təsirlərini göstərmişdir. ARDL və NARDL modellərinin hər ikisində uzunmüddətli tarazlığın bərpa mexanizminin mövcud olduğu aşkar edilmişdir. Nəqliyyat daşımaları reqressorunun müsbət və mənfi komponentlərinin uzunmüddətli dövrdə simmetrikliyi, qısamüddətli dövrdə isə asimmetrikliyi; həmçinin Nəqliyyat daşımaları dəyişəninin müsbət komponentinin mənfiyə nəzərən daha uzunmüddətli təsir göstərdiyi və bu təsirin ədədi qiymətə daha böyük olması müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi artım, nəqliyyat sektorunda daşımalar, hipotez, koinnteqrasiya, ARDL, NARDL, COVID-19 pandemiyası.

JEL: B16

UOT: 338.001.36

Giriş /Introduction

2020-ci ilin sentyabrın 27-də başlayıb 44 gün davam edən hərbi əməliyyatlar və 2023-cü ilin sentyabrın 19-da başlayıb, 23 saat ərzində Qarabağ ərazisində aparılmış antiterror əməliyyatları nəticəsində keçən əsrin 90-cı illərindən etibarən ermənilər tərəfindən işğal edilib, 30 ildən artıq dövrdə erməni tapdağında qalan ərazilərimiz azad edilmişdir. Azad edilmiş ərazilərdə infrastrukturun, xüsusi ilə nəqliyyat infrastrukturunun sıfırdan yaradılması, o cümlədən, Zəngilan, Laçın, Fizuli şəhərlərində beynəlxalq hava limanlarının inşası Azərbaycanın istər şimal, istərsə də cənub logistik dəhlizlərindəki rolunu xeyli artırır. Beynəlxalq logistika zəncirində ölkəmizin əhəmiyyətli mövqeyi onun inkişafında, xüsusən iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli katalizator olacağı fikri, qətiyyətlə, şübhə doğurmur. Odur ki, ölkə ərazisində nəqliyyat daşımaları və onun iqtisadi inkişafının qarşılıqlı təsirlərinin öyrənilməsi, xüsusən, günümüzdə aktuallıq kəsb edir.

Təqdim edilən tədqiqat işi bu əlaqələrin ARDL və NARDL çərçivəsində araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Ədəbiyyata baxış / Literature review

Dövrümüzdə nəqliyyat-logistika sektoru və iqtisadi inkişafın qarşılıqlı təsirlərinin araşdırılması, lokal və qlobal səviyyələrdə müxtəlif iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, nəqliyyat sektoruna yönəldilmiş investisiyaların səmərəliliyin öyrənilməsi baxımından aktualdır. Xüsusən, son illər azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına dövlətimiz tərəfindən yönəldilmiş böyük həcmli investisiyalar fonunda mövzu daha da aktual səslənir. Müasir elmi ədəbiyyatda bu əlaqələrin araşdırılmasına çoxsaylı tədqiqatlar həsr edilmişdir [10, 11, 15, 16, 14, 1]. M.A. Beyzatlar,

M.Karacal və başqaları 1970-2008-ci illəri əhatə edən dövrdə AB ölkələri üçün adambaşına düşən real ÜDM ilə nəqliyyat arasındakı Granger səbəb-nəticə əlaqələrini panel verilənlər əsasında araşdırmışlar [10]. Müəlliflər tərəfindən tədqiq edilən göstəricilər arasında, əsasən, ikitərəfli səbəbiyyət əlaqəsinin olduğunu müəyyən edilmişdir. Bu tədqiqatda, həmçinin, Portuqaliya, Yunanıstan və İtaliya da daxil olmaqla, adambaşına düşən gəlir səviyyəsinə görə ən aşağı göstəricilərə malik Avropa ölkələrində isə ya birtərəfli səbəbiyyət əlaqəsinin olduğu və ya heç olmaması aşkar edilmişdir. Bu isə müəlliflərə, gəlir və nəqliyyat arasındakı iki istiqamətli Granger səbəbiyyət əlaqəsinin yalnız iqtisadiyyatı iqtisadi inkişaf baxımından keçid dövrünü başa vurmuş ölkələrdə olması haqqında mühakimə irəli sürməyə imkan vermişdir. Rusiya iqtisadiyyatında nəqliyyat daşımalarının iqtisadi artıma təsirlərinin araşdırılmasına həsr edilmiş bir sıra tədqiqatlar vardır. A.M. Dyaçuk və V.N.Tarasova tərəfindən 1991-2016-cı illəri əhatə edən dövr üçün ÜDM və nəqliyyat yük dövriyyəsi arasındakı dinamik əlaqə araşdırılmış, onlar arasında sıx korrelyasiya əlaqəsinin olduğu aşkar edilmişdir [11]. Rus alimləri L.V.Eyxler və M.A.Zotkina nəqliyyatın bütövlükdə ÜDM-in əmələ gəlməsində mühüm amil olduğu və yük daşımalarının həcmnin ölkə iqtisadiyyatının vəziyyətinin indikatoru kimi çıxış etdiyi fikrini ifadə etmiş, yük daşımaların həcmnin ÜDM-in artım tempinə gecikməli reaksiya göstərdiyini müəyyən etmişlər [11, 15, 16]. V.M. Nikonorov və V.K.Tyutkin Rusiya Federasiyasında ÜDM və yük avtomobil nəqliyyatında yükdaşımaların arasında uzunmüddətli Yohansen kointeqrasiya əlaqələrinin varlığı və bu asılılığın parametrləri müəyyən edilmişdir [14].

Əsədova Azərbaycan Respublikası nümunəsində 2006-2022-ci illəri əhatə edən dövr üçün illik statistika əsasında nəqliyyat sektorunda yük daşımalarının həcmnin mənfi və müsbət komponentlərinin ümumi daxili məhsul (ÜDM), adambaşına düşən ÜDM və ÜDM-in artım tempinə təsirlərinin NARDL çərçivəsində araşdırmışdır. Tədqiqat işində nəqliyyat daşımalarının müsbət komponentinin ÜDM-ə təsirinin müşahidə olunmadığı, mənfi komponentin isə həm uzun, həm də qısamüddətli dövrdə təsirinin olduğu müəyyən edilmişdir. Nəqliyyat daşımalarının adambaşına düşən ÜDM-ə təsiri uzunmüddətli dövrdə müəyyən edilməsə də, qısamüddətli dövrdə isə həm müsbət, həm də mənfi komponentlərin təsiri müəyyən olunmuşdur. ÜDM-in artım tempinə isə yalnız qısamüddətli dövrdə müsbət komponentin təsirinin olduğu aşkar edilmişdir. Təsirlərin parametrləri kəmiyyətə qiymətləndirilmişdir [4].

Metodologiya / Methodology

Bu məqalə Azərbaycan Respublikasında 2015-ci ildə ölkədə iki dəfə baş verən devalvasiyanın və COVID-19 pandemiyasının təsirlərinin nəzərə alınması ilə iqtisadi artım tempi ilə nəqliyyat sektorunda yükdaşımaların həcmi arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin dinamik modelləşdirilməsinə həsr edilmişdir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin ümumi daxili məhsul –ÜDM (mln. manat), Nəqliyyat sektorunda yük daşınması (mlyn. ton) makroamillərinin 2007M01-2024M05 dövrünü əhatə edən aylıq göstəricilərindən istifadə edilmişdir [1]. Belə ki, ÜDM-in qiymətləri əsasında iqtisadi artım tempi $F_{GDP} = \frac{\dot{ÜDM}_t}{\dot{ÜDM}_{t-1}}$ münasibəti ilə hesablanmışdır. Burada iqtisadi artım tempi və nəqliyyat sektorunda yük daşımalarının həcmnin logarifmlənmiş qiymətlərindən istifadə edilmişdir və bunlar, uyğun olaraq, L_F və L_TRANSP kimi işarə edilmişdir. Bu tədqiqat işində modelləşdirmə ARDL çərçivəsində aparılmışdır [5, 6, 7, 8]. ARDL modeli olaraq, Akaike informasiya meyarından (AIC) istifadə edilərək sabitə malik olan (1) modeli seçilmişdir:

$$\Delta y_t = a_0 + \lambda \cdot \left(\underbrace{y_{t-1} - \sum_{i=1}^n c_i x_{i,t-1} + c_1}_{\text{kointeqrasiya münasibəti}} \right) + \sum_{k=1}^{N_y} d_k \Delta y_{t-k} + \sum_{l_j=0}^{N_x} \sum_{j=1}^n b_{l_j, j} \Delta x_{j,t-l_j} + \varepsilon_t, (1)$$

belə ki, buradakı $d_k (k = \overline{1, N_x})$ və $b_{l_j, j} (j = \overline{1, n}, l_j = \overline{1, N_x})$ əmsallarından bir və ya bir neçəsi ayrılacaq və ya eyni zamanda sıfıra bərabər ola bilər. (1)-də y_t – endogen dəyişən; n – ekzogen dəyişənlərin sayı; N_y – endogen dəyişənin laglarının sayı; N_x – ekzogen dəyişənin laglarının maksimal

sayı; $a_0, a_1, b_{j,l_j} (j = \overline{1, n}, l_j = \overline{1, N_x}), c_i (i = \overline{1, n}), d_k (k = \overline{1, N_x})$ – ARDL modelinin qiymətləndirilən əmsalları; ε_t – modelin xətasıdır [5]. Modelin keyfiyyəti -Qauss-Markov şərtləri və onun stabillik şərtləri uyğun hipotezlər vasitəsi ilə yoxlanılmışdır. Bu bərdə uyğun ədəbiyyatlarda [5, 6, 7, 12, 3, 8, 9 və s.] geniş məlumat verildiyi üçün, burada onların verilməsinə lüzum olmadığını hesab edirik.

Təqdim edilən tədqiqat işindəki hesablamalar EVieWs 12 ekonometrik paketində aparılmışdır.

Empirik analiz / Empirical analysis

Modelin spesifikasiyasının müəyyənəşdirilməsi. Modelləşdirmə metodologiyasına əsasən, tədqiqata daxil edilən iqtisadi faktorlara uyğun zaman sıralarının stasionarlığı və kointeqrasiya münasibətləri təhlil edilməlidir. Sıraların hamısının I(1) ailəsindən və aralarında kointeqrasiya münasibətlərinin mövcud olduğu halda, VEC; sıraların hamısının I(1) ailəsindən və aralarında kointeqrasiya münasibətlərinin olmadığı halda, VAR; sıralar içərisində I(1) və I(0) ailəsinə mənsub olanları varsa, bu halda ARDL tipli modelin qurulması məlumdur. Bu məqsədlə təsirləri araşdırılan sıraların stasionarlığını müəyyən edək. Bu məqsədlə vahid kök testlərindən istifadə edildiyi məlumdur [3, 8, 9]. Burada genişlənmiş Diki-Fuller və Filips-Perron testlərindən istifadə edilmişdir. Hər iki testin sıfır hipotezi “HO: Sıra vahid kökə malikdir.” şəklindədir.

Cədvəl 1.

Vahid kök testinin nəticələri

Dəyişənlər üçün ADF testinin nəticələri		Dəyişənlərin birinci tərtib sonlu fərqləri (Δ) üçün PP testinin nəticələri	
Sıralar	Prob.	Sıralar	Prob.
L_F	0.0001	D(L_F)	0.0001
L_TRANSP	0.1896	D(L_TRANSP)	0.0001

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılmış hesablamalar

Cədvəl 1-də $Prob_{L_F} = 0.0001$; $Prob_{L_TRANSP} = 0.1896$ və $Prob_{D(L_TRANSP)} = 0.0001$ olması L_F dəyişəninin I(O), L_TRANSP dəyişəninin isə I(1)-dən olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu isə, L_F dəyişəninə L_TRANSP-in təsirinin ARDL çərçivəsində qurulmasını şərtləndirir. Modelə daxil ediləcək gecikmə-lag sayını müəyyən etmək üçün (L_F, L_TRANSP, DEVALATION, PANDEMIC) dəyişənləri üçün VAR modeli quraraq, gecikmə uzunluğu meyarından istifadə edərək, gecikmə sayının lag=12 olduğu müəyyən edilir. ARDL modelinin H1*, H1, H* və H növü Akaike informasiya meyarının –AIC daha kiçik qiyməti əsasında müəyyən edilir (Cədvəl 2):

Cədvəl 2.

Modelin seçilməsi üçün AIC qiymətləri

Sıra №	Model		AIC
	Modelin işarəsi	Modelin xüsusiyyəti	
1.	H1*	Məhdud sabiti olan	-1.082520
2.	H1	Sabiti olan	-1.082520
3.	H*	Məhdud trendi olan	-1.076445
4.	H	Sabiti və trendi olan	-1.076445

Biz burada ARDL modeli olaraq, məhdud sabitə malik olanı seçmişik ki, burada sabit yalnız uzunmüddətli asılılığı ifadə edən kointeqrasiya münasibətində iştirak edir. Qurulmuş ARDL(11,5,0,2) modeli Cədvəl 3-də verilmişdir.

L_F üçün ARDL(11,5,0,2) modeli

Dependent Variable: L_F
 Method: ARDL
 Date: 06/29/24 Time: 16:57
 Sample (adjusted): 2007M12 2024M05
 Included observations: 198 after adjustments
 Maximum dependent lags: 12 (Automatic selection)
 Model selection method: Akaike info criterion (AIC)
 Dynamic regressors (12 lags, automatic): L_TRANSP DEVALATION
 PANDEMIC
 Fixed regressors: C
 Number of models evaluated: 26364
 Selected Model: ARDL(11, 5, 0, 2)
 Note: final equation sample is larger than selection sample

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.*
L_F(-1)	-0.701800	0.070195	-9.997850	0.0000
L_F(-2)	-0.542513	0.081553	-6.652319	0.0000
L_F(-3)	-0.215541	0.084554	-2.549161	0.0117
L_F(-4)	-0.163056	0.080911	-2.015259	0.0454
L_F(-5)	-0.100186	0.077480	-1.293066	0.1977
L_F(-6)	-0.064410	0.077411	-0.832053	0.4065
L_F(-7)	-0.028614	0.077210	-0.370593	0.7114
L_F(-8)	-0.200262	0.077020	-2.600139	0.0101
L_F(-9)	-0.089374	0.078669	-1.136085	0.2575
L_F(-10)	-0.274472	0.073754	-3.721440	0.0003
L_F(-11)	-0.141841	0.066353	-2.137688	0.0339
L_TRANSP	0.452001	0.094414	4.787449	0.0000
L_TRANSP(-1)	0.012594	0.100894	0.124824	0.9008
L_TRANSP(-2)	-0.088199	0.102811	-0.857869	0.3921
L_TRANSP(-3)	-0.263874	0.102136	-2.583551	0.0106
L_TRANSP(-4)	-0.043155	0.103031	-0.418851	0.6758
L_TRANSP(-5)	-0.313398	0.100576	-3.116024	0.0021
DEVALATION	-0.211511	0.098312	-2.151433	0.0328
PANDEMIC	-0.108178	0.137842	-0.784797	0.4336
PANDEMIC(-1)	-0.232044	0.192384	-1.206149	0.2294
PANDEMIC(-2)	0.344016	0.139039	2.474236	0.0143
C	0.727448	0.313495	2.320446	0.0215
R-squared	0.566218	Mean dependent var		0.007855
Adjusted R-squared	0.514460	S.D. dependent var		0.191825
S.E. of regression	0.133665	Akaike info criterion		-1.082520
Sum squared resid	3.144478	Schwarz criterion		-0.717157
Log likelihood	129.1695	Hannan-Quinn criter.		-0.934633
F-statistic	10.93971	Durbin-Watson stat		1.842837
Prob(F-statistic)	0.000000			

*Note: p-values and any subsequent tests do not account for model selection.

Mənbə: Müəllif tərəfindən EVIEWS-12 paketində aparılmış hesablamalar

Müzakirə /Discussion**Modelin adekvatlıq şərtlərinin test edilməsi**

Modelləşdirmə məqsədi ilə qurulmuş reqressiya tənliyinin parametrlərinin- əmsallarının bütün mümkün variantlarından ən yaxşısının olması üçün modelin qalıqları-xətası adlandırılan təsadüfi həddi Qauss-Markov şərtlərini ödəməlidir [2].

Modelin qalıqlarının təhlili

Qalıqların avtokorrelyasiyası. L_F dəyişənin müşahidə və model qiymətlərinin fərqi ibarət olan qalıqların-xətaların öz aralarında avtokorrelyasiyanın analizi Broş-Qoldfrey LM testi vasitəsi ilə yoxlanılmışdır. Testin sıfır hipotezi: “HO: Qalıqlar avtokorrelyasiyaya malik deyildir.” şəklindədir. $Prob_F = 0.2191 > 0.05$ (eyni zamanda, $Prob_{\chi^2} = 0.1803 > 0.05$) olduğu üçün HO hipotezi qəbul edilir., başqa sözlə, qalıqlar avtokorrelyasiyaya malik deyildir.

Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test:

F-statistic	1.531757	Prob. F(2,174)	0.2191
Obs*R-squared	3.425753	Prob. Chi-Square(2)	0.1803

Qalıqların heteroskedastikliyi. Model qalıqlarının heteroskedastikliyi Broş-Pagan-Qoldfrey testi ilə yoxlanılmışdır. Testin sıfır hipotezi: “HO: Qalıqlar heteroskedastik deyildir.” (başqa sözlə, homoskedastikdir) şəklindədir. $Prob_F = 0.1256 > 0.05$ (eyni zamanda, $Prob_{\chi^2} = 0.1328 > 0.05$) olduğu üçün HO hipotezi qəbul edilir, başqa sözlə, qalıqlar, heteroskedastik olmayıb, homoskedastikdir.

Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey

F-statistic	1.395592	Prob. F(21,176)	0.1256
Obs*R-squared	28.26431	Prob. Chi-Square(21)	0.1328
Scaled explained SS	75.29446	Prob. Chi-Square(21)	0.0000

Modelin spesifikasiyasının təhlili

Modelin funksional formasının-spesifikasiyasının test edilməsi. Bu məqsədlə Ramsey RESET testdən istifadə edilmişdir (Cədvəl 4).. Testin sıfır hipotezi: “HO: Modelin spesifikasiyası doğrudur.” şəklindədir. Testin nəticələrinə əsasən, $Prob_F = 0.3317 > 0.05$ olduğu üçün HO hipotezi qəbul edilir,. Bu isə, modelin funksional formasının doğru seçildiyini göstərir.

Cədvəl 4.

ARDL(11, 5,0,2) modeli üçün Ramsey Reset testinin nəticələri

Ramsey RESET Test	
Equation: ARDL_ESAS_SON	
Specification: L_F L_F(-1) L_F(-2) L_F(-3) L_F(-4) L_F(-5) L_F(-6) L_F(-7) L_F(-8) L_F(-9) L_F(-10) L_F(-11) L_TRANS L_TRANS(-1) L_TRANS(-2) L_TRANS(-3) L_TRANS(-4) L_TRANS(-5) DEVALATION PANDEMIC PANDEMIC(-1) PANDEMIC(-2) C	
Omitted Variables: Powers of fitted values from 2 to 3	

	Value	df	Probability
F-statistic	1.110490	(2, 176)	0.3317

Mənbə: Müəllif tərəfindən EVIEWS-12 paketində aparılmış hesablamalar

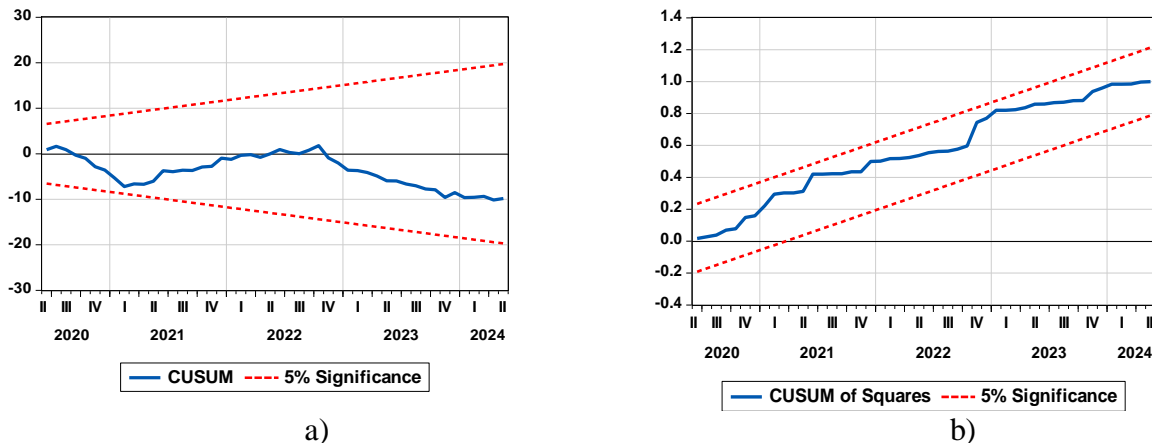
Modelin əmsallarını sabilliyinin test edilməsi. Bu məqsədlə CUSUM və CUSUM SQ testlərindən istifadə edilmişdir (Şəkil 5). Buradan kumulyativ cəmlər və kumulyativ cəmlərin kvadratları yol verilən sərhədləri aşmadığından, ARDL(11,5,0,2) modelinin əmsallarının stabil olduğu mühakiməsini yürüdə bilirik.

Regressorların uzun və qısamüddətli təsirlərinin araşdırılması

Uzunmüddətli təsirlərin təhlili məqsədi ilə Cədvəl 3-də verilən ARDL(11,5,0,2) modelinin Əlavədə Cədvəl Ə1-də verilmiş uzunmüddətli yazılış formasından istifadə edək. Buradan uzunmüddətli təsirləri ifadə edən kointeqrasiya tənliyinin

$$EC = L_F - (-0.0693 * L_TRANSP - 0.0601 * DEVALATION + 0.0011 * PANDEMIC + 0.2065$$

şəklində olduğu götünür. Həmin cədvəldən kointeqrasiya tənliyində L_TRANSP və $DEVALATION$ dəyişənlərinin uyğun $c_{L_TRANSP} = -0.0693$ və $c_{DEVALATION} = -0.06$ əmsalları işarəcə mənfi və $Prob_{L_TRANSP} = -0.0265 < 0.05$ və $Prob_{DEVALATION} = -0.0295 < 0.05$ olduğu görünür. Bu işə, həmin əmsalların $\alpha = 0.05$ dərəcəsi ilə statistik əhəmiyyətli olduğunu göstərir. Beləliklə, L_TRANSP və $DEVALATION$ regressorlarının L_F dəyişəninə uzunmüddətli (LongRun) təsirlərinin olduğu qənaətinə gəlmək olar.



Şəkil 1. ARDL(11,5,0,2) modelinin sabilliyinin CUSUM və CUSUM SQ testinin nəticələri

Lakin PANDEMIC dəyişəni haqqında bu fikri söyləmək olmur. Onun müsbət işarəli $c_{PANDEMIC} = 0.001077$ əmsalı statistik baxımdan da əhəmiyyətsizdir. Regressorların L_F dəyişəninə uzunmüddətli təsirlərinin olub-olmadığını həmçinin F-sərhəd testi əsasında da təyin edə bilərik. Cədvəl 5-in F-Bounds hissəsindən F-statistikanın 12.95612 qiymətinin 1, 2.5, 5 və 10% əhəmiyyətlik dərəcələrinin hər biri üçün uyğun yuxarı I(1) sərhədindən böyük olması, L_F dəyişəninə uzunmüddətli təsirlərin olması fikrini qəbul etməyə əsas verir.

Cədvəl 5.

ARDL Long Run Form and Bounds Test

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
L_TRANSP	-0.069286	0.030973	-2.236941	0.0265
DEVALATION	-0.060053	0.028947	-2.074586	0.0395

PANDEMIC	0.001077	0.006299	0.171041	0.8644
C	0.206540	0.088725	2.327861	0.0211

$$EC = L_F - (-0.0693*L_TRANSP - 0.0601*DEVALATION + 0.0011 *PANDEMIC + 0.2065)$$

F-Bounds Test Null Hypothesis: No levels relationship

Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
Asymptotic: n=1000				
F-statistic	12.95612	10%	2.37	3.2
k	3	5%	2.79	3.67
		2.5%	3.15	4.08
		1%	3.65	4.66

Mənbə: Müəllif tərəfindən EVieWs-12 paketində aparılmış hesablamalar

Bundan əlavə, ARDL(11, 5, 0, 2) modelinin xətlərin korreksiyası modeli şəklində yazılışında kointeqrasiya münasibətinin $c_{CointEq} = -3.522069$ əmsalı işarəcə mənfə və $\alpha = 5\%$ əhəmiyyətlik dərəcəsi üçün statistik əhəmiyyətlidir:

	-		-	
CointEq(-1)*	3.522	0.4327	8.1395	0.00
	069	09	89	00

Bu Cədvəl 3-də verilmiş tənlik üçün uzunmüddətli tarazlığın bərpa mexanizminin mövcud olduğunu söyləməyə əsas verir.

Qısamüddətli təsirləri təhlil etmək məqsədi ilə ARDL(11,5,0,2) modelinin Əlavədə Cədvəl Ə2-də verilmiş yazılışı üçün Uold testindən istifadə edə bilərik. Nəticələri aşağıdakı Cədvəl 6 şəklində ümumiləşdirək:

Cədvəl 6.

Uzun və qısamüddətli təsirlərin Uold analizinin nəticələri

№	Dəyişənin adı	Uzun müddətli təsir	Qısamüddətli təsir				Nəticə
			HO Hipotezi	Paylanmanın adı	Qiyət	Ehtimal (Prob)	
1.	L_TRANSP	Vardır(+)	C(16)+C(17)+C(18)+ +C(19)+C(20)=0	t-statistic	5.458372	0.0000	Vardır (+)
				F-statistic	29.79383	0.0000	
				Chi-square	29.79383	0.0000	
2.	PANDEMIC	Yoxdur(-)	c(21)+c(22)=0	t-statistic	-2.284095	0.0236	Vardır (+)
				F-statistic	5.217089	0.0236	
				Chi-square	5.217089	0.0224	
3.	DEVALATION	Vardır(+)	Lag dəyişənləri əhəmiyyətsizdir və tənlikdə iştirak etmir.				Yoxdur (-)

Mənbə: Müəllif tərəfindən EVieWs-12 paketində aparılmış hesablamalar

Beləliklə, uzun və qısamüddətli təsirləri ümumiləşdirərək, deyə bilərik ki, L_F dəyişəninə L_TRANSP reqressoru həm uzun, həm də qısamüddətli təsir effektinə malikdir. DEVALATION prediktoru yalnız uzunmüddətli, PANDEMIC prediktoru isə yalnız qısamüddətli təsirlərə malikdir.

L_TRANSP reqressorunun t zaman anında 1% dəyişməsi L_F iqtisadi artımının t, t+2, t+4 anlarında, uyğun olaraq, 0.45%, 1.78% və 2.45% artımına səbəb olur. Pandemiyanın iqtisadi artım

tempinə təsirlərinə nəzər salaraq, zaman keçdikcə bu mənfi təsirlərin artdığı müşahidə edilir, belə ki, t anında iqtisadi artım tempinin -0.11% , $t+1$ anında isə -0.45% olduğu müəyyən edilir.

NARDL təhlil

ARDL modellərinin izahedici regressorlarının mənfi və müsbət komponentlərinin, başqa sözlə, izahedici prediktorların qiymətlərinin artıb-azalmasının uzun və qısamüddətli təsirlərinin simmetrik olub-olmadığı qeyri-xətti model olan NARDL modelləri vasitəsi ilə öyrənilir. Regressorların müsbət və mənfi komponentlərinə ayrılması dedikdə, dəyişənin, uyğun olaraq, artan və azalan elementlərə bölünməsi başa düşülür. Təsirlərin simmetrikliliyi isə komponentlərin təsirlərinin eyni dərəcədə əhəmiyyətliyi anlamını ifadə edir.

Burada L_TRANSP dəyişəni müsbət və mənfi komponentlərinə ayrılaraq, onların təsirləri öyrənilmiş və müqayisəsi aşağıda verilmişdir.

L_TRANSP dəyişəninə müsbət və mənfi komponentlərinin uzunmüddətli təsirinə test edilməsi				
	-		-	0.009
L_TRANSP_POS(-1)	0.51798	0.198014	2.615880	7
	-		-	0.011
L_TRANSP_NEG(-1)	0.52166	0.202757	2.572868	7

L_TRANSP_POS(-1) və L_TRANSP_NEG(-1) lag dəyişənlərinin əmsallarının mənfi və statistik əhəmiyyətli olması ($C_{L_TRANSP_POS(-1)} = -0.518 < 0$, $Prob_{L_TRANSP_POS(-1)} = 0.0097 < 0.05$) və ($C_{L_TRANSP_NEG(-1)} = -0.5217 < 0$, $Prob_{L_TRANSP_NEG(-1)} = 0.011 < 0.05$) hər iki komponentin L_F dəyişəninə uzunmüddətli təsirinə olmasını əsaslandırır.

Cədvəl 7-də L_TRANSP dəyişəninə müsbət və mənfi komponentlərinin İqtisadi artım dəyişəninə uzun və qısamüddətli təsirlərinin simmetrik və ya asimmetrik olduğu Uold testi ilə yoxlanılmasının nəticələri verilmişdir:

Cədvəl 7.

Nəqliyyat sektorunda yük daşımalarının həcmində müsbət və mənfi komponentlərinin İqtisadi artıma təsirlərinin LongRun və ShortRun horizontda asimmetriyasının Uold testi ilə təhlilinin nəticələri

	LongRun-Uzunmüddətli təsir			ShortRun-Qısamüddətli təsir		
	t- statistika	F- statistika	χ^2 – statistika	t- statistika	F- statistika	χ^2 – statistika
	Sıfır hipotez:: C(3)=C(4)			Sıfır hipotez:: c(17)+c(18)+c(19)+c(20)+c(21)+c(22)+c(23) + c(24)+c(25)+c(26)+c(27)+C(28)= c(29)+c(30)+c(31)+c(32)+c(33)		
Qiymət	0.531865	0.282880	0.282880	2.939538	8.640885	8.640885
Ehtimal	0.5956	0.5956	0.5948	0.0038	0.0038	0.0033

Mənbə: Müəllif tərəfindən aparılmış hesablamalar

Bu cədvəldən Nəqliyyat daşımalarının həcmində müsbət və mənfi komponentlərinin İqtisadi artım tempinə uzunmüddətli təsirləri simmetrik, qısamüddətli təsirdə isə asimmetriyanın mövcud olduğu müşahidə edilir. Bundan əlavə, müsbət komponentlərin mənfilərə nəzərən daha uzunmüddətli və ədədi qiymətcə daha çox təsirə malik olması müəyyən edilmişdir: ($maxlag^{POS} = 12$; $\sum_{i=1}^{12} c_i^{POS} \approx 7.93\%$); ($maxlag^{NEQ} = 5$; $\sum_{i=1}^5 c_i^{NEQ} \approx 3.11\%$).

Nəticə / Conclusion

2007M01-2024M05 dövrünü əhatə edən aylıq qiymətlərinin loqariflənməmiş göstəriciləri əsasında Azərbaycan Respublikasında 2015-ci ildə ölkədə iki dəfə baş verən devalvasiya (DEVALATION) və

COVID-19 pandemiyasının (PANDEMIC) təsirləri nəzərə alınmaqla, nəqliyyat sektorunda daşımaların həcmnin (L_TRANSP) iqtisadi artıma(L_F) təsiri dinamik ARDL və NARDL modelləşdirmə çərçivəsində araşdırılmışdır. L_TRANSP regressorunun uzun və qısamüddətli, DEVALATION dəyişəninin yalnız uzunmüddətli və PANDEMIC dəyişəninin isə yalnız qısamüddətli horizontda təsirinə olması; L_TRANSP_POS müsbət və L_TRANSP_NEQ mənfi komponentlərinin uzunmüddətli horizontda simmetrikliliyi, qısamüddətli dövrdə isə asimmetrikliliyi aşkar olunmuşdur. Nəqliyyat daşımalarının həcmində baş verən artımların iqtisadi artıma təsiri nəqliyyat daşımalarının həcmindəki azalmalara nəzərən daha uzunmüddətli və ədədi qiymətcə daha çox olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. ARDSK AMG (2007-2024) . Aylıq makroiqtisadi göstəricilər. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php?page>
2. Davudova (Əsədova) R.İ. (2019) Azərbaycan Respublikası nümunəsində ev təsərrüfatlarının istehlaki, ümumdaxili məhsul və dövlət gəlirləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin VEC modeli vasitəsi ilə qiymətləndirilməsi . AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2019 № 4. Səh.18-30
3. Engle R. F., Granger C. W. J. (2015). Co-integration and error correction: Representation, estimation, and testing. *Applied Econometrics*, 2015, 39 (3), pp. 107–135 (translation in Russian from *Econometrica*, Vol. 55, 2 (March, 1987), 251–276).
<https://cyberleninka.ru/article/n/kointegratsiya-i-korreksiya-oshibok-predstavlenie-otsenivanie-i-testirovanie>
4. Əsədova R.İ. (2023) Nəqliyyat sektorunda yük daşımalarının həcmi ilə ümumi daxili məhsul, adambaşına düşən ÜDM və ÜDM-in artım tempi arasındakı əlaqələrin NARDL modelləşdirilməsi: Azərbaycan Respublikası təmsalında. “Beynəlxalq nəqliyyat-logistika dəhlizi: Zəngilandan inkişaf impulsları” beynəlxalq konfrans. 16-17 noyabr, 2023-cü il. Bakı, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan (Çapda)
5. Əsədova (Davudova) R.İ. (2022) Azərbaycan Respublikasında iqtisadi artım və ona təsir edən bəzi iqtisadi amillərin ARDL modelləşdirilməsi. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası. 2022, №6. səh.7-24.
6. Əsədova (Davudova) R.İ. (2023) Azərbaycan Respublikası üçün iqtisadi artım və onun bəzi determinantları: NARDL çərçivəsində analiz. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpası və ölkənin siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Sumqayıt, 13-14 aprel, 2023. Səh.95-100
https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/tcf_0065.pdf
7. Əsədova (Davudova) R.İ. (2023) Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının iqtisadi artımı və onun determinantları: ARDL analiz çərçivəsində LongRun və ShortRun təsirlərin müqayisəli təhlili. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş “Dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr: müasir çağırışlar və perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfrans. Sumqayıt, 25-26 may, 2023. Səh. 217-222
https://www.ssu-conferenceproceedings.edu.az/pdf/TAM-11%202023_merged.pdf
8. Johansen S. (1991). Estimation and Hypothesis Testing of Cointegration Vectors in Gaussian Vector Autoregressive Models. // *Econometrica*. 1991, № 59, pp. 1551-1580.
9. Johansen S. (2000). Modelling of cointegration in the vector autoregressive model. *Economic Modelling*, 17, 359-373 .
<https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.457.3521&rep=rep1&type=pdf>
10. Mehmet Aldonat Beyzatlar, Müge Karacal, I. Hakan Yetkiner (2012). The Granger-Causality between Transportation and GDP: A Panel Data Approach . Working Papers in Economics, No. 12/03. A Service of ZBW - Leibniz Information Centre for Economics.
<https://www.econstor.eu/bitstream/10419/175921/1/wp1203.pdf>
11. Musayev A.F., Davudova (Əsədova) R.İ. (2021) Postneft dövründə Azərbaycan Respublikasında makroiqtisadi göstəricilərin əlaqələrinin COVID-19 pandemiyası və neft qiymətlərinin nəzərə alınması ilə dinamik modelləşdirilməsi. İqtisadi artım və rifah. 2021, №2. səh.10-31.
http://economics.com.az/images/fotos/iqtisadi_art%C4%B1m/2_2021/1.Musayev.pdf

12. https://help.fsight.ru/9.2U7/ru/mergedProjects/lib/02_time_series_analysis/uimodelling_errc_orrmodel.htm?ysclid=1f5mggpe7973683178

13. А.М.Дячук, В.Н.Тарасова.(2018) К вопросу о взаимосвязи и взаимовлиянии транспортной отрасли и экономики России. Региональная экономика и управление: электронный научный журнал. № 1(53), 2018 <https://eee-region.ru/article/5301/>

14. Никоноров В.М., Тютюкин В.К.(2013) Долгосрочная количественная зависимость ВВП России от грузооборота грузового автомобильного транспорта. Научно-технические ведомости СПбГПУ. Экономические науки, № 6-1(185) 2013.

<https://cyberleninka.ru/article/n/dolgosrochnaya-kolichestvennaya-zavisimost-vvp-rossii-ot-gruzooborota-gruzovogo-avtomobilnogo-transporta>

15. Эйхлер Л.В., Зоткина М.В.(2012) Организационно-экономические аспекты модернизации системы управления грузовым автотранспортным комплексом. http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Economics/10_106812.doc.htm

16. Эйхлер Л.В. (2012) Теоретическое осмысление интеграционных процессов на транспорте // Экономика, 19.09. 2012 г. <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskoe-osmyslenie-integratsionnyh-protsessov-na-transporte-na-primere-avtomobilnogo-transporta>

Динамическое моделирование влияния объема грузоперевозок в транспортном секторе на экономический рост: ARDL-NARDL анализ на примере Азербайджанской Республики

Ревана Асадова

Д.ф. по математике, доц.,

Институт Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики, Заведующий отделом "Математическое обеспечение экономических исследований".

Институт Систем Управления Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики, ведущий научный сотрудник .

e-mail: revanaasadova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-4206-2114>

Резюме: Исследование посвящено изучению влияния на экономический рост объемов грузоперевозок в транспортном секторе на основе логарифмированных значений ежемесячных статистических показателей за период 2007m01-2024m05 на примере Азербайджанской Республики в рамках ARDL и NARDL с учетом последствий пандемии COVID-19 и девальвации, которые дважды происходили в стране в 2015 году. Было установлено, что влияние объема транспортных перевозок на экономический рост носит долго и краткосрочный характер, влияние девальвационной переменной-долгосрочный, а ситуация с пандемией COVID-19 показала лишь краткосрочные последствия. Было обнаружено, что в обеих моделях ARDL и NARDL существует механизм восстановления долгосрочного равновесия. Выявлена симметричность положительной и отрицательной составляющих переменной транспортных перевозок в долгосрочном перспективе и асимметричность в краткосрочной; а также, было обнаружено, что положительный компонент регрессора объема транспортных перевозок имеет более длительный эффект, чем отрицательный компонент, и этот эффект численно больше.

Ключевые слова: экономический рост, перевозки в транспортном секторе, гипотеза, коинтеграция, ARDL, NARDL, пандемия COVID-19.

**Cədvəl Ə1. ARDL(11,5,0,2) modelinin LongRun-uzunmüddətli
təsir forması və sərhad testi**

ARDL Long Run Form and Bounds Test
Dependent Variable: D(L_F)
Selected Model: ARDL(11, 5, 0, 2)
Case 2: Restricted Constant and No Trend
Date: 06/29/24 Time: 22:52
Sample: 2007M01 2024M05
Included observations: 198

Conditional Error Correction Regression

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.727448	0.313495	2.320446	0.0215
L_F(-1)*	-3.522069	0.460843	-7.642662	0.0000
L_TRANSP(-1)	-0.244030	0.109192	-2.234875	0.0267
DEVALATION**	-0.211511	0.098312	-2.151433	0.0328
PANDEMIC(-1)	0.003795	0.022164	0.171208	0.8643
D(L_F(-1))	1.820269	0.436710	4.168138	0.0000
D(L_F(-2))	1.277756	0.407840	3.132985	0.0020
D(L_F(-3))	1.062215	0.373325	2.845283	0.0050
D(L_F(-4))	0.899159	0.340390	2.641554	0.0090
D(L_F(-5))	0.798972	0.302830	2.638356	0.0091
D(L_F(-6))	0.734562	0.262645	2.796788	0.0057
D(L_F(-7))	0.705949	0.220030	3.208414	0.0016
D(L_F(-8))	0.505687	0.175332	2.884167	0.0044
D(L_F(-9))	0.416313	0.120578	3.452648	0.0007
D(L_F(-10))	0.141841	0.066353	2.137688	0.0339
D(L_TRANSP)	0.452001	0.094414	4.787449	0.0000
D(L_TRANSP(-1))	0.708625	0.136857	5.177851	0.0000
D(L_TRANSP(-2))	0.620426	0.139950	4.433203	0.0000
D(L_TRANSP(-3))	0.356553	0.132322	2.694593	0.0077
D(L_TRANSP(-4))	0.313398	0.100576	3.116024	0.0021
D(PANDEMIC)	-0.108178	0.137842	-0.784797	0.4336
D(PANDEMIC(-1))	-0.344016	0.139039	-2.474236	0.0143

* p-value incompatible with t-Bounds distribution.

** Variable interpreted as $Z = Z(-1) + D(Z)$.

Levels Equation

Case 2: Restricted Constant and No Trend

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
L_TRANSP	-0.069286	0.030973	-2.236941	0.0265
DEVALATION	-0.060053	0.028947	-2.074586	0.0395
PANDEMIC	0.001077	0.006299	0.171041	0.8644
C	0.206540	0.088725	2.327861	0.0211

$$EC = L_F - (-0.0693*L_TRANSP - 0.0601*DEVALATION + 0.0011$$

*PANDEMIC + 0.2065)

F-Bounds Test		Null Hypothesis: No levels relationship		
Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
Asymptotic: n=1000				
F-statistic	12.95612	10%	2.37	3.2
k	3	5%	2.79	3.67
		2.5%	3.15	4.08
		1%	3.65	4.66
Finite Sample: n=80				
Actual Sample Size	198	10%	2.474	3.312
		5%	2.92	3.838
		1%	3.908	5.044

**Cədvəl Ə2. Uzun və qısamüddətli təsirləri test etmək məqsədi ilə
A(11,5,0,2) modeli üçün qurulmuş analoq**

Dependent Variable: D(L_F)

Method: Least Squares

Date: 06/30/24 Time: 00:02

Sample (adjusted): 2007M12 2024M05

Included observations: 198 after adjustments

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C	0.727448	0.313495	2.320446	0.0215
L_F(-1)	-3.522069	0.460843	-7.642662	0.0000
L_TRANSP(-1)	-0.244030	0.109192	-2.234875	0.0267
DEVALATION	-0.211511	0.098312	-2.151433	0.0328
PANDEMIC(-1)	0.003795	0.022164	0.171208	0.8643
D(L_F(-1))	1.820269	0.436710	4.168138	0.0000
D(L_F(-2))	1.277756	0.407840	3.132985	0.0020
D(L_F(-3))	1.062215	0.373325	2.845283	0.0050
D(L_F(-4))	0.899159	0.340390	2.641554	0.0090
D(L_F(-5))	0.798972	0.302830	2.638356	0.0091
D(L_F(-6))	0.734562	0.262645	2.796788	0.0057
D(L_F(-7))	0.705949	0.220030	3.208414	0.0016
D(L_F(-8))	0.505687	0.175332	2.884167	0.0044
D(L_F(-9))	0.416313	0.120578	3.452648	0.0007
D(L_F(-10))	0.141841	0.066353	2.137688	0.0339
D(L_TRANSP)	0.452001	0.094414	4.787449	0.0000
D(L_TRANSP(-1))	0.708625	0.136857	5.177851	0.0000
D(L_TRANSP(-2))	0.620426	0.139950	4.433203	0.0000
D(L_TRANSP(-3))	0.356553	0.132322	2.694593	0.0077
D(L_TRANSP(-4))	0.313398	0.100576	3.116024	0.0021
D(PANDEMIC)	-0.108178	0.137842	-0.784797	0.4336
D(PANDEMIC(-1))	-0.344016	0.139039	-2.474236	0.0143

R-squared	0.847770	Mean dependent var	0.000533
Adjusted R-squared	0.829606	S.D. dependent var	0.323811
S.E. of regression	0.133665	Akaike info criterion	-1.082520
Sum squared resid	3.144478	Schwarz criterion	-0.717157
Log likelihood	129.1695	Hannan-Quinn criter.	-0.934633
F-statistic	46.67356	Durbin-Watson stat	1.842837
Prob(F-statistic)	0.000000		

$$D(L_F) = C(1) + C(2)*L_F(-1) + C(3)*L_TRANSP(-1) + C(4)*DEVALATION + C(5)*PANDEMIC(-1) + C(6)*D(L_F(-1)) + C(7)*D(L_F(-2)) + C(8)*D(L_F(-3)) + C(9)*D(L_F(-4)) + C(10)*D(L_F(-5)) + C(11)*D(L_F(-6)) + C(12)*D(L_F(-7)) + C(13)*D(L_F(-8)) + C(14)*D(L_F(-9)) + C(15)*D(L_F(-10)) + C(16)*D(L_TRANSP) + C(17)*D(L_TRANSP(-1)) + C(18)*D(L_TRANSP(-2)) + C(19)*D(L_TRANSP(-3)) + C(20)*D(L_TRANSP(-4)) + C(21)*D(PANDEMIC) + C(22)*D(PANDEMIC(-1))$$

Cədvəl Ə3. ARDL(11,5,0,2) modeli əsasında L_TRANSP dəyişəninə nəzərən qurulmuş NARDL(11, 12, 5, 0, 2) modeli

Dependent Variable: L_F

Method: ARDL

Date: 06/30/24 Time: 15:41

Sample (adjusted): 2008M02 2024M05

Included observations: 196 after adjustments

Maximum dependent lags: 12 (Automatic selection)

Model selection method: Akaike info criterion (AIC)

Dynamic regressors (12 lags, automatic): L_TRANSP_POS

L_TRANSP_NEG DEVALATION PANDEMIC

Fixed regressors: C

Number of models evaluated: 342732

Selected Model: ARDL(11, 12, 5, 0, 2)

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.*
L_F(-1)	-0.711251	0.072254	-9.843815	0.0000
L_F(-2)	-0.540364	0.082747	-6.530308	0.0000
L_F(-3)	-0.207163	0.088874	-2.330975	0.0210
L_F(-4)	-0.174695	0.083560	-2.090649	0.0381
L_F(-5)	-0.089158	0.080137	-1.112569	0.2676
L_F(-6)	-0.072903	0.082495	-0.883730	0.3782
L_F(-7)	-0.077037	0.081662	-0.943357	0.3469
L_F(-8)	-0.213162	0.081599	-2.612294	0.0098
L_F(-9)	-0.131691	0.082163	-1.602793	0.1109
L_F(-10)	-0.303522	0.077065	-3.938519	0.0001
L_F(-11)	-0.181502	0.065612	-2.766283	0.0063
L_TRANSP_POS	0.605451	0.197790	3.061080	0.0026
L_TRANSP_POS(-1)	0.083492	0.270866	0.308242	0.7583
L_TRANSP_POS(-2)	0.169578	0.271259	0.625151	0.5328
L_TRANSP_POS(-3)	-0.289790	0.263391	-1.100228	0.2729
L_TRANSP_POS(-4)	-0.397451	0.273564	-1.452862	0.1482

L_TRANSP_POS(-5)	-0.142051	0.251980	-0.563741	0.5737
L_TRANSP_POS(-6)	-0.246074	0.224691	-1.095168	0.2751
L_TRANSP_POS(-7)	0.100198	0.189013	0.530109	0.5968
L_TRANSP_POS(-8)	-0.097999	0.185871	-0.527243	0.5988
L_TRANSP_POS(-9)	0.095254	0.188527	0.505255	0.6141
L_TRANSP_POS(-10)	0.100622	0.179192	0.561528	0.5752
L_TRANSP_POS(-11)	0.010586	0.179926	0.058835	0.9532
L_TRANSP_POS(-12)	-0.509794	0.177518	-2.871782	0.0046
L_TRANSP_NEG	0.451005	0.223172	2.020890	0.0449
L_TRANSP_NEG(-1)	0.091296	0.272109	0.335513	0.7377
L_TRANSP_NEG(-2)	-0.414766	0.256927	-1.614331	0.1084
L_TRANSP_NEG(-3)	-0.289752	0.269622	-1.074660	0.2841
L_TRANSP_NEG(-4)	0.229824	0.281076	0.817658	0.4148
L_TRANSP_NEG(-5)	-0.589275	0.230115	-2.560789	0.0114
DEVALATION	-0.184800	0.094442	-1.956747	0.0521
PANDEMIC	-0.148455	0.132658	-1.119085	0.2648
PANDEMIC(-1)	-0.184539	0.186417	-0.989927	0.3237
PANDEMIC(-2)	0.457487	0.141205	3.239871	0.0015
C	-0.111241	0.082304	-1.351589	0.1784

R-squared	0.613990	Mean dependent var	0.007449
Adjusted R-squared	0.532472	S.D. dependent var	0.179066
S.E. of regression	0.122438	Akaike info criterion	-1.201988
Sum squared resid	2.413569	Schwarz criterion	-0.616611
Log likelihood	152.7949	Hannan-Quinn criter.	-0.964999
F-statistic	7.531975	Durbin-Watson stat	1.972950
Prob(F-statistic)	0.000000		

*Note: p-values and any subsequent tests do not account for model selection.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/53-60>

Evaluating the new privatization process in building a competitive economy

Rasmiyya Shirinova

senior researcher,

Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

Abstract: The article evaluates the new privatization process in building a sustainable economy, creating an economic environment that allows economic entities to compete effectively in domestic and global markets. Take action to improve the business environment, create a skilled workforce, promote innovation, fair competition, and reduce barriers to trade and investment. In a competitive economy, increasing productivity can help create new jobs, promote economic growth and improve living standards.

Key words: competitiveness, economy, construction, entrepreneur.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğunda yeni özəlləşdirmə prosesinin qiymətləndirilməsi

Rəsmiyyə Şirinova

böyük elmi işçi,

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

E-mail: rasmiiyashirinova@gmail.com

Xülasə: Məqalədə rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat quruculuğunda yeni özəlləşdirmə prosesinin qiymətləndirilməsi, təsərrüfat subyektlərinin daxili və global bazarlarda səmərəli rəqabət aparmasına imkan verən iqtisadi mühitin yaradılması. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, ixtisaslı işçi qüvvəsi yaratmaq, yeniliyi, ədalətli rəqabəti təşviq etmək, ticarət və investisiya üçün maneələri azaltmaq tədbiri görmək. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatda məhsuldarlığı artırmaq, yeni iş yerləri yaratmaq, iqtisadi artımı təşviq etməyə və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər.

Açar sözlər: rəqabətqabiliyyətlilik, təsərrüfat, quruculuq, sahibkar.

Rəqabətqabiliyyətlilik-bir şirkətin, məhsulun və ya ölkənin bazarda digər təkliflərlə uğurla rəqabət etmək qabiliyyətinə deyilir. Bu, qiymət, keyfiyyət, yenilikçi qabiliyyət və marketinq kimi göstəricilərə görə qiymətləndirilir.

Ümumi formada istər yerli bazar, istərsə də xarici bazarlarda təsərrüfat subyektlərinin rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək üçün tələb olunan şərtlərə aşağıdakılar daxildir:

- Ömtəə və xidmətlərin keyfiyyəti: firmalar müştəriləri saxlamaq və ya cəlb etmək üçün yaxşı keyfiyyət təklif etməlidir.

- Qiymət: alıcıların ehtiyaclarını və üstünlüklərini ödəmək üçün rəqabətli qiymətlər təklif etmək lazımdır.

- Rahatlılıq :firma məhsul və ya xidmətinin rahatlığına diqqət yetirməlidir.

- Marketinq və reklam: bir firma məhsul və ya xidməti haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün effektiv marketinq ünsiyyəti və təşviqi həyata keçirməlidir.

- İnnovasiya: şirkətlər məhsulunu yaxşılaşdırmaq üçün tədqiqat və inkişafa investisiya qoymalıdır.

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi isə aşağıdakı mexanizmlərlə təmin edilə bilər:

- Biznes mühitinin optimallaşdırılması: qanunvericilik və tənzimləmə qaydalarının təkmilləşdirilməsi, biznes və investisiyaları dəstəkləyən siyasət və vasitələrin yaradılması.

- Qanunvericilik islahatı: mövcud qanunların təkmilləşdirilməsi və biznes fəaliyyətini asanlaşdıran və bürokratik yükü azaldan yenilərinin yaradılması.

- Gömrük rüsumlarının və məhdudiyyətlərin azaldılması: iş üçün əlavə xərclər yaradan rüsumların və məhdudiyyətlərin azaldılması.

- Korporativ siyasətin təkmilləşdirilməsi: biznes və investisiyaları dəstəkləyən proqramlar və alətlər yaratmaq.

- Maliyyə alətlərinin verilməsində kömək: biznesi dəstəkləmək üçün güzəştli kreditlərin və digər maliyyə alətlərinin verilməsi.

- Hüquqi müdafiə səviyyəsinin artırılması: hüquqi müdafiə sisteminin inkişafı.

- İnfrastruktura investisiya: nəqliyyat sistemlərinin, rabitə şəbəkələrinin və biznes üçün vacib olan digər amillərin inkişafı. Biznes mühitinin optimallaşdırılması infrastrukturun yaxşılaşdırılmasına və biznesin fəaliyyəti üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəlmiş bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi ilə əldə edilə bilər. Nəqliyyat sistemlərinə, rabitə şəbəkələrinə və digər vacib iş amillərinə investisiya qoymaq milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətini artırmağa kömək edə bilər. Buna dövlət-özəl tərəfdaşlıq, infrastruktur layihələrinə dövlət investisiyaları və bu cür layihələrə investisiya qoyan müəssisələr üçün vergi güzəştləri kimi müxtəlif tədbirlər vasitəsilə nail olmaq olar. Bundan əlavə,

bürokratiyanın azaldılmasına və tənzimləmə proseslərinin optimallaşdırılmasına yönəlmiş siyasətlər də iş mühitinin yaxşılaşdırılmasına və iqtisadi artımın dəstəklənməsinə kömək edə bilər.

- Yüksək ixtisaslı işçi qüvvələrinin formalaşdırılması: Yüksək səviyyəli ixtisaslı işçi qüvvəsi yaratmaq üçün təhsil sistemlərinin və ixtisasartırma proqramlarının inkişafı. Yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsinin formalaşmasına təhsil sistemlərinin və peşəkar inkişaf proqramlarının inkişafı ilə nail olmaq olar. Bu istiqamətdə aşağıdakı addımlar atıla bilər:

1. İşçilərin əmək bazarının tələblərini ödəmək üçün lazımı bacarıq və biliklərə sahib olmasını təmin etmək üçün təhsil-təlim proqramlarına investisiya qoymaq.

2. Müəssisələri işçi qüvvəsinin bacarıqlarını və rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün işçilərin təlim-inkişaf proqramlarına investisiya qoymağa təşviq etmək.

3. Həm işəgötürənlərin, həm də işçilərin ehtiyaclarına cavab verən ixtisaslaşdırılmış tədris proqramları yaratmaq üçün şirkətlər ilə təhsil müəssisələri arasında tərəfdaşlığın təşviqi.

4. Tələbələrə əmək bazarının dəyişən tələblərinə daha yaxşı hazırlamaq üçün təhsil müəssisələrində yeni texnologiyaların və innovativ tədris metodlarının istifadəsini təşviq etmək.

5. Müəssisələrə vergi güzəştləri və ya subsidiyalar kimi işçilərinin təhsilinə və inkişafına investisiya qoymaq üçün təşviq etmək.

Bu tədbirləri həyata keçirməklə ölkə iqtisadi artımı və rəqabətqabiliyyətliliyi dəstəkləyə biləcək yüksək ixtisaslı və rəqabətli işçi qüvvəsi yarada bilər.

- İnnovativ layihələrə dəstək: innovativ inkişafı təşviq etmək üçün tədqiqat və işləmələrə investisiya qoyulması məqsəduyğundur. İnnovativ layihələrə dəstək aşağıdakılarla əldə edilə bilər:

1. İnnovativ biznesə vergi güzəştləri, subsidiyalar və digər maliyyə dəstəyi verməklə innovasiya üçün əlverişli mühitin yaradılması.

2. Dövlət maliyyəsi müəssisələr və akademik institutlarla tərəfdaşlıq yolu ilə tədqiqatlara investisiya qoyulmalıdır.

3. Bilik və texnologiyanın akademik səviyyədən iqtisadi ötürülməsini təşviq etmək üçün müəssisələr, universitetlər və dövlət qurumları arasında əməkdaşlıq təşviq edilməlidir.

4. Müəssisə maliyyələşdirilməsi və biznes inkubator proqramları vasitəsilə yeni şirkətlərin-startapların yaradılması, böyüməsinə dəstək verilməlidir.

5. Sahibkarlar və yeni başlayan businessubyektləri üçün təhsil təlim proqramları vasitəsilə sahibkarlığın-yeniliyin təşviq edilməlidir.

6. Effektiv patent, ticarət nişanı və müəllif hüquqları qanunlarını tətbiq etməklə əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması.

Bu addımları ataraq, ölkə yeniliyi dəstəkləyən və təşviq edən bir mühit yarada bilər ki, bu da iqtisadi böyüməyə, rəqabətqabiliyyətinə səbəb ola biləcək yeni məhsul və xidmətlərin inkişafına səbəb ola bilər.

Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması təsərrüfat subyektlərinin daxili və qlobal bazarlarda səmərəli rəqabət aparmasına imkan verən iqtisadi mühitin yaradılması prosesinə aiddir. Buna biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, infrastruktura investisiya qoymaq, ixtisaslı işçi qüvvəsi yaratmaq, yeniliyi, ədalətli rəqabəti təşviq etmək, ticarət və investisiya üçün maneələri azaltmaq kimi müxtəlif tədbirlər vasitəsilə nail olmaq olar. Rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat məhsuldarlığı artırmağa, yeni iş yerləri yaratmağa, iqtisadi artımı təşviq etməyə və həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər. Bununla birlikdə, bu prosesin sosial-ekoloji təsirləri nəzərə alınmasını, davamlı və əhatəli iqtisadi inkişaf istiqamətində işləməsinin təmin etmək vacibdir. Ümumiyyətlə, rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması iqtisadi, sosial və ekoloji amillər arasında vahid yanaşma-tarazlıq tələb edir.

Dünya ölkələri arasında ABŞ, Yaponiya, Almaniya və İsveç də daxil olmaqla rəqabətə davamlı iqtisadiyyatı uğurla quran bir neçə inkişaf etmiş ölkə kimi qeyd edə bilərik. Bu ölkələr əlverişli biznes mühiti yaratmaq, yenilik və artımı təşviq etmək üçün müxtəlif strategiya tətbiq edirlər.

Məsələn, ABŞ böyük və inkişaf etmiş infrastruktura, yaxşı təhsilli işçi qüvvəsinə, xarici investisiyaları cəlb edən əlverişli vergi rejiminə malikdir. Ölkə həm də tədqiqat-işləmələrə, inkişafa böyük sərmayə qoyur ki, nəticədə yeni texnologiyalar və sənaye sahələri yaranır.

Yaponiya, şirkətlərə məhsullarını bazara tez və səmərəli şəkildə çıxarmağa kömək edən yaxşı inkişaf etmiş bir təchizat zənciri sayəsində texnologiya və yeniliyə daha çox diqqət yetirir. Ölkədə

şirkətləri məhsullarını və proseslərini davamlı inkişaf etdirməyə təşviq edən güclü davamlı inkişaf mədəniyyəti də mövcuddur.

Almaniya dəqiq maşınqayırma və yüksək keyfiyyətli məhsullara diqqət yetirərək güclü istehsal sektoru ilə tanınır. Ölkədə həmçinin yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi və biznes üçün əlverişli mühit təmin edən yaxşı inkişaf etmiş infrastruktur var.

İsveç davamlı inkişafa böyük diqqət yetirir və bərpa olunan enerjidən istifadəni təşviq etmək və istixana qazı emissiyalarını azaltmaq üçün siyasət aparır. Ölkədə yüksək təhsilli işçi qüvvəsi və bir çox yüksək texnoloji şirkətləri cəlb edən əlverişli bir iş mühiti var.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrin rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat qurmaq üçün fərqli yanaşmaları var, lakin ümumi strategiyalara infrastruktur, təhsil, tədqiqat və inkişafa investisiya qoymaq, əlverişli iş mühiti yaratmaqla yeniliyi təşviq etmək də daxildir.

Azərbaycan zəngin təbii ehtiyatlara malik ölkə olmaqla, güclü neft-qaz sektoruna malikdir. Bununla birlikdə, daha rəqabətli bir iqtisadiyyata çevrilmək üçün turizm, kənd təsərrüfatı və informasiya texnologiyaları kimi rəqabət qabiliyyətinə sahib digər sektorları araşdırmağa bilər.

Zəngin mədəniyyəti, tarixi və təbii gözəlliyi dünyanın hər yerindən turistləri cəlb etdiyi üçün turizm iqtisadiyyata böyük töhfə vermək potensialına malikdir. Azərbaycan öz infrastrukturunu və turizm təcrübəsini inkişaf etdirə bilər ki, bu da onu daha cəlbedici iqtisadiyyata çevirə bilər.

Kənd təsərrüfatı Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətlilik potensialına malik olan başqa bir sektordur. Ölkə əlverişli iqlim şəraitinə və kənd təsərrüfatı üçün münbit torpaqlara malikdir ki, bu da onu geniş çeşiddə məhsul yetişdirmək üçün uyğun edir. Müasir texnologiyalara, səmərəli suvarma sistemlərinə sərmayə qoymaqla və təchizat zəncirini yaxşılaşdırmaqla Azərbaycan kənd təsərrüfatı sektorunda rəqabət qabiliyyətini artırmağa bilər.

Nəhayət, informasiya texnologiyaları sektoru Azərbaycanın daha rəqabətli ola biləcəyi başqa bir sahədir. Yüksək təhsilli insanların sayının artması, onları dəstəkləyən hökumət sayəsində ölkə innovasiya və texnologiya mərkəzinə çevrilmək potensialına malikdir. Biznes və startaplar üçün əlverişli mühit yaratmaqla Azərbaycan informasiya texnologiyaları sektoruna investisiya cəlb edə bilər.

Sonda Azərbaycanın turizm, kənd təsərrüfatı və informasiya texnologiyaları sektorlarının inkişafı hesabına rəqabətə davamlı iqtisadiyyata çevrilmək potensialı var. Buna nail olmaq üçün hökumət-özəl sektor iş və investisiya üçün əlverişli bir mühit təmin etmək üçün birlikdə çalışmalıdırlar.

Fikrimizcə, Azərbaycanda rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması prosesində bir sıra problemlərlə xarakterizə oluna bilər ki, onlara da aşağıdakıları aid edə bilər:

1. Yetərli qədər diversifikasiyanın olmaması: Azərbaycan iqtisadiyyatı neft və qaz hasilatından çox asılıdır ki, bu da onu dünya enerji qiymətlərinin dəyişməsinə həssas edir. İqtisadiyyatın digər sektorlara şaxələndirilməsi rəqabət qabiliyyətini artırmağa və riskləri azaltmağa kömək edə bilər.

2. Yetərli dərəcədə infrastrukturun olmaması: ölkənin iqtisadi, sosial və bazar infrastrukturunun, xüsusən nəqliyyat və rabitə kimi sahələrdə kifayət qədər inkişaf etməyib, bu da müəssisələrin səmərəli işləməsini çətinləşdirir.

3. İnsan kapitalının yetərli dərəcədə olmaması: Azərbaycanda yüksək ixtisaslı və təhsilli işçi çatışmazlığı var ki, bu da ölkənin elmtutumlu sahələrdə rəqabət qabiliyyətini məhdudlaşdırmağa bilər. Təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, peşə hazırlığı və ixtisasartırma imkanlarına çıxışın genişləndirilməsi çox vacibdir.

4. Korrupsiya və bürokratik maneələr: Azərbaycanın biznes mühitinə tez-tez korrupsiya, bürokratik süründürməçilik və şəffaflığın olmaması illərlə mane olmuşdur ki, bu da biznesin səmərəli işləməsini və rəqabəti çətinləşdirən amil kimi özünü göstərmişdir.

5. Qeyri-adekvat hüquqi baza: biznesin daha yaxşı dəstəklənməsi və qorunması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi, sahibkarlığın təşviqi üçün ölkənin iqtisadi mühitdə hüquqi bazasının təkmilləşdirilməsi məqsədəuyğundur.

6. Siyasi qeyri-sabitlik: siyasi qeyri-sabitlik iş mühitinə mənfi təsir göstərə bilər və xarici investisiyaları cəlb etməyə bilər. Bu amil Azərbaycanda qorunmaqdadır ki, bunu biznes subyektləri mümkün fürsətə çevirməlidirlər.

Yuxarıda qeyd olunan problemlərin həlli, diqqətdə saxlanılması daha əlverişli və rəqabətli bir

biznes mühiti yaratmaq üçün hökumət, biznes və cəmiyyət üzvləri maraqlı tərəflərindən davamlı səy, öhdəlik tələb edəcəkdir.

Özəlləşdirmənin səmərəliliyi

Özəlləşdirmə iqtisadiyyatın səmərəliliyini artıraraq rəqabət qabiliyyətinə müsbət təsir göstərə bilər. Dövlət müəssisələri özəlləşdirildikdə, bazar qüvvələrinə və istehlakçı ehtiyaclarına daha həssas ola bilərlər. Bu, istehsal proseslərinin yaxşılaşmasına, investisiyaların artmasına və daha dinamik işçi qüvvəsinə səbəb ola bilər. Bundan əlavə, özəlləşdirmə dövlət subsidiyalarının yükünü azalda bilər və digər vacib məqsədlər üçün dövlətin xərclərindən azad edir. Özəl sektorun rəqabətini və inkişafını təşviq etməklə özəlləşdirmə qlobal bazarların dəyişən tələblərinə cavab vermək üçün daha yaxşı uyğunlaşdırılmış rəqabətli bir iqtisadiyyat yaratmağa kömək edir.

Özəlləşdirmə-dövlət inhisarlarını aradan qaldıraraq və özəl müəssisələrin bazarlara çıxmasına imkan verərək rəqabəti inkişaf etdirə bilər ki, bu da rəqabətin artmasına və resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə səbəb olur. Bu, yeniliyin və məhsuldarlığın artmasına səbəb ola bilər ki, bu da ölkənin dünya bazarlarında daha yaxşı rəqabət aparmasına kömək edəcəkdir. Bundan əlavə, xüsusi mülkiyyətdə olan şirkətlər fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və rəqabət qabiliyyətlərini artırmağa təşviq edir.

Özəlləşdirmə təcrübəsi müxtəlif ölkələrdə çox dəyişir. Bəzi ölkələrdə özəlləşdirmə səmərəliliyini artırılması və xarici investisiyaların cəlb edilməsi vasitəsi kimi qəbul edilmişdir. Bu, tez-tez artan rəqabət və özəl sektorun böyüməsi ilə nəticələnir ki, bu da məhsuldarlığın, iqtisadi artımın yüksəlməsinə səbəb oldu. Bununla birlikdə, digər ölkələrdə özəlləşdirmə əleyhinə tənqidlər də olmuşdur. Tənqidçilər bunun iş yerlərinin itirilməsinə və dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb ola biləcəyini iddia edirdilər. Bundan əlavə, özəlləşdirmə prosesi mürəkkəb bir proses olmaqla, korrupsiya, şəffaflığın olmaması və qeyri-adekvat tənzimləmə kimi problemləri də ortaya çıxarda bilər.

Ümumiyyətlə, özəlləşdirmənin müsbət tərəflərini qiymətləndirdikdə deyə bilərik ki, iqtisadi proseslərin idarə edilməsi və tənzimlənməsi yolu ilə özəl sektorun iştirakı, dövlət nəzarəti arasındakı tarazlıq da daxil olmaqla bir sıra amillərdən asılıdır. Beləliklə, özəlləşdirmənin təcrübəsi və nəticələri müxtəlif ölkələrdə və bölgələrdə çox fərqli olur, bu da özəlləşdirmənin iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi effektivliyinə dair ümumi nəticələri də fərqli edə bilər. Yəni, ölkələrin iqtisadi inkişaf və s. amillərindən asılı olaraq fərqli nəticələrlə ola bilər.

Qloballaşma dövründə yeni özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi bir neçə əsas göstərici ilə qiymətləndirilə bilər. Bunlardan biri özəl sektorun investisiya səviyyəsi və iqtisadi artımdır ki, bu da özəlləşdirmənin rəqabət və sahibkarlığın təşviqində effektivliyinin göstəricisi ola bilər. Digər bir vacib amil, hökumətin bütün özəl sektor iştirakçıları üçün bərabər şərait yaratması və səhmdarlarının-işçilərinin hüquqlarını müdafiə etməsidir.

Bundan əlavə, özəlləşdirmənin iqtisadiyyata və bütövlükdə cəmiyyətə təsirini, o cümlədən məşğulluğa, gəlir bölgüsünə və əsas əmtəə və xidmətlərə çıxışını qiymətləndirmək vacibdir. Özəlləşdirmə prosesinin şəffaflığı və hesabatlılığı, o cümlədən ticarət, dövlət aktivlərinin idarə edilməsi prosesinin ədalətliliyi də əsasdır.

Fərqli ölkələrdə özəlləşdirmənin nəticələrini unikal siyasi, iqtisadi və mədəni kontekstlərini nəzərə alaraq müqayisə etmək də vacibdir. Məsələn, bir ölkədə özəlləşdirmənin müvəffəqiyyəti mütləq fərqli bir idarəetmə quruluşu və ya iqtisadi şərtləri olan başqa bir ölkədə tətbiq oluna və ya təkrarlana bilməz.

Azərbaycanda yeni özəlləşdirmənin məqsədi dövlət müəssisələrinin səmərəliliyinin artırılması və iqtisadi artımın sürətlənməsi üçün xarici investisiyaların cəlb edilməsi ola bilər. Özəlləşdirmə həm də hökumətin ölçüsünü azaltmağa, mülkiyyət və aktiv nəzarətini özəl sektora ötürməyə kömək edə, rəqabəti və yeniliyi təşviq edə bilər ki, bu da səmərəliliyin artmasına səbəb olur.

Özəlləşdirmənin müvəffəqiyyəti bir sıra meyarlardan və ya göstəricilərdən istifadə etməklə qiymətləndirilə bilər:

1. Şəffaflıq və ədalət: özəlləşdirmə prosesi şəffaf və ədalətli olmalıdır, dövlət aktivlərinin satılması üçün aydın qaydalar-prosedurlar mövcuddur. Bəli, şəffaflıq və ədalət özəlləşdirmə prosesində həlledici amillərdir, çünki hökumətin hərəkətlərinə və qərar qəbul etmə proseslərinə inamı artırır. Bu,

dövlət aktivlərinin satışının cəmiyyət üçün faydaları maksimum dərəcədə artıracaq və korrupsiya və ya səlahiyyətdən sui-istifadə potensialını minimuma endirəcək şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Şəffaflığa və ədalətə nail olmaq üçün satılan aktivlər, alıcı seçimi üçün istifadə olunan meyarlar və satışın vaxtı, şərtləri barədə aydın və ictimaiyyətə açıq məlumatların olması vacibdir. Bundan əlavə, özəlləşdirmə prosesini izləmək, ədalətli və şəffaf bir şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək üçün müstəqil bir tənzimləmə agentliyi və ya nəzarət orqanı yaradıla bilər.

2. Rəqabət: bazarda artan rəqabət özəlləşdirmənin əsas hədəfidir, buna görə də bir çox iddiaçıya sahib olmaq və aktivlərin ədalətli bölüşdürülməsi vacib uğur göstəriciləridir. Bəli, rəqabət həqiqətən özəlləşdirmənin əsas məqsədlərindən biridir. Özal sektorun iştirakı üçün bir bazar açaraq rəqabəti gücləndirmək, daha yaxşı əmtəə və xidmətlər təqdim etmək-səmərəliliyi artırmaq mümkündür. Bir çox iddiaçının olması və aktivlərin ədalətli bölüşdürülməsi özəlləşdirmə prosesinin rəqabətli olmasını və həm iqtisadiyyata, həm də istehlakçılara fayda gətirməsini təmin edir. Həm də investisiyaların artmasına, iş yerlərinin açılmasına və iqtisadi böyüməyə səbəb ola bilər. Uğurlu özəlləşdirmə prosesini təmin etmək üçün şəffaf və yaxşı düşünülmüş aktiv satış proseslərinə sahib olmaq və nəzərdə tutulan faydaların əldə olunmasını təmin etmək üçün zamanla özəlləşdirmə prosesinin nəticələrini izləmək vacibdir.

3. Səmərəlilik: özəlləşdirilmiş sektor rəqabətqabiliyyətinin və iqtisadi artımın artmasına səbəb olan məhsuldarlığın, səmərəliliyin artmasını nümayiş etdirməlidir. Səmərəlilik xərclərə qənaət, gəlirliliyi artırmaq və istehsal proseslərini yaxşılaşdırmaq kimi müxtəlif göstəricilərlə ölçülə bilər. Özal sektor investisiyalarının artması yeni texnologiyaların və idarəetmə metodlarının tətbiqinə də səbəb ola bilər ki, bu da səmərəliliyin daha da artırılmasına kömək edə bilər. İqtisadiyyata ümumi təsir ÜDM-in artması, iş yerlərinin yaradılması və vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin artması ilə ölçülə bilər. Bununla birlikdə, özəlləşdirmənin müəyyən sahələr və icmalar üçün potensial mənfi təsirlərini nəzərə almaq və bu problemləri müvafiq siyasət və qaydalarla həll etmək vacibdir.

4. Maliyyə gəliri: özəlləşdirmə vergi gəlirlərinin artması və ya aktivlərin mükafatla satılması kimi dövlətə maliyyə gəliri gətirməlidir. Bəli, dövlət üçün maliyyə gəlirləri özəlləşdirmə prosesinin uğurunun vacib göstəricisi ola bilər. Dövlət aktivlərinin əlavə ödənişlə satılması və ya özəlləşdirilmiş müəssisələrdən vergi gəlirlərinin artması dövlət borcunun azaldılmasına, digər vacib icma layihələri və xidmətlərinin maliyyələşdirilməsinə kömək edə bilər. Bununla birlikdə qeyd etmək vacibdir ki, maliyyə gəlirləri özəlləşdirmənin yeganə məqsədi olmamalıdır. Şəffaflıq, ədalət, rəqabət və səmərəlilik kimi digər amillər də nəzərə alınmalıdır.

5. Sosial nəticələr: özəlləşdirmə cəmiyyətə həm müsbət, həm də mənfi təsir göstərə bilər, buna görə də prosesin uğurunu qiymətləndirərkən iş yerlərinin yaradılması, xidmətlərə çıxış və gəlir bölgüsü kimi amilləri nəzərə almaq vacibdir. Özəlləşdirmə prosesini qiymətləndirərkən həm dövlət üçün maliyyə gəlirləri, həm də cəmiyyət üçün sosial nəticələr nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, prosesin bütün maraqlı tərəflər üçün faydalı olmasını təmin etmək üçün iş yerlərinin yaradılması, xidmətlərə çıxış və gəlir bölgüsü kimi amilləri nəzərə almaq vacibdir.

6. Tənzimləmə bazası: özəlləşdirmənin uzunmüddətli uğurunu təmin etmək və istehlakçıların və işçilərin hüquqlarını qorumaq üçün güclü bir tənzimləmə bazası lazımdır. Yaxşı düşünülmüş və düzgün tətbiq olunan tənzimləmə bazası özəlləşdirmə prosesinin şəffaflığını, ədalətliyini təmin etməyə, rəqabəti təşviq etməyə, istehlakçı və işçi hüquqlarını qorumağa kömək edə bilər. O, həmçinin cəmiyyətə mənfi təsirləri azaltmaqla yanaşı, səmərəliliyin artırılması və iqtisadi artım kimi özəlləşdirmənin faydalarının həyata keçirilməsinə kömək edə bilər. Tənzimləyici çərçivə, rəqabəti təşviq etmək və özal sektorun böyüməsini ictimai maraqları qorumaq, əsas xidmətlərin ədalətli və əlçatan bir şəkildə göstərilməsini təmin etmək ehtiyacı ilə tarazlaşdırmaq üçün hazırlanmalıdır.

7. İctimai rəy: özəlləşdirmə prosesinin ictimai rəyi və dəstəyi də vacib bir göstəricidir. İctimaiyyəti qərar qəbul etmə prosesinə cəlb etmək və özəlləşdirmənin üstünlüklərini və çatışmazlıqlarını şəffaf-aydın şəkildə çatdırmaq vacibdir. Bu, inam yaratmağa və prosesə ictimai dəstəyi artırmağa kömək edə bilər.

Bu meyarlar özəlləşdirmə prosesinin gedişatını qiymətləndirmək üçün ümumi bir müxanizmi təmin edir.

Ölkədəki mövcud iqtisadi vəziyyət, siyasi və normativ-hüquqi mühit, habelə özəlləşdirmə

prosesinin məqsəd və vəzifələri barədə əlavə təhlil və qiymətləndirmə olmadan Azərbaycanda yeni özəlləşdirmə ilə əhatə olunmalı olan iqtisadiyyatın yeni sahələrini müəyyən etmək çətinidir. İqtisadiyyatın hansı sahələrinin özəlləşdirmə prosesinə daxil edilməli olduğunu müəyyənləşdirərkən dövlət müəssisələrinin mövcudluğu, müəyyən sahələrdə rəqabət səviyyəsi və özəl sektorun, investisiya qoyuluşunun artması potensialı kimi amillər nəzərə alınmalıdır. Bundan əlavə, özəlləşdirmənin potensial sosial və iqtisadi nəticələrini nəzərə almaq, prosesin şəffaf, ədalətli və ölkənin ümumi inkişaf məqsədlərinə uyğun olmasını təmin etmək vacibdir.

Azad edilmiş ərazilərdə yeni özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi

Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində yeni özəlləşdirmənin həyata keçirilməsi bir neçə əsas amilin diqqətlə planlaşdırılmasını və nəzərə alınmasını tələb edəcəkdir.

*birincisi, investisiya və iqtisadi artımın imkanlarını müəyyənləşdirmək üçün bölgədəki mövcud iqtisadi mənzərəni və infrastrukturunu hərtərəfli qiymətləndirmək lazımdır. Bu məlumatlar özəlləşdirmədən ən çox faydalanacaq iqtisadi sektorları prioritetləşdirmək üçün istifadə edilə bilər;

* ikincisi, özəlləşdirmə prosesinin idarə olunması üçün şəffaf və ədalətli normativ-hüquqi baza yaradılmalıdır. Bu çərçivədə dövlət aktivlərinin satılması üçün aydın qaydalar və prosedurlar daxil edilməli, bütün iddiaçılara ədalətli münasibət göstərilməlidir. Bundan əlavə, özəlləşdirmənin iş yerlərinin itirilməsi və ya xidmətlərə çıxışın azaldılması kimi mənfi sosial təsirlərini azaltmaq üçün tədbirlər görülməlidir;

* üçüncüsü, hökumətin özəlləşdirmə prosesi zamanı texniki və maliyyə yardımı göstərmək üçün Dünya Bankı və ya Beynəlxalq Valyuta Fondu kimi beynəlxalq təşkilatlarla da sıx əməkdaşlıq etməsi lazımdır. Bu təşkilatlar tənzimləmə islahatı və rəqabətli təklif prosesləri kimi sahələrdə mütəxəssis bilik və dəstək verə bilər.

* dördüncüsü, Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində yeni özəlləşdirmənin həyata keçirilməsində yerli əhəlinin, digər maraqlı tərəflərin münasibətlərini və fikirlərini nəzərə almaq vacibdir. Açıq və şəffaf ünsiyyət hər hansı bir problemi həll etmək səyləri, xalqın inamını və prosesə dəstəyini artırmağa da kömək edə bilər.

Nəticə

Rəqabətqabiliyyətlik və özəlləşdirmə arasındakı əlaqə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Bir tərəfdən özəlləşdirmə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunu azaltmaq və bazar iştirakçılarını təşviq etməklə rəqabətqabiliyyətini artırmaq üçün bir vasitə kimi qəbul edilir. Xüsusi mülkiyyət və bazar rəqabətini tətbiq etməklə özəlləşdirmə şirkətlərin səmərəliliyini və məhsuldarlığını artırmağa, istehlakçı qiymətlərini azaltmağa və yeniliyi təşviq etməyə kömək edir.

Bununla birlikdə, rəqabətqabiliyyəti ilə özəlləşdirmə arasındakı əlaqə həmişə birmənalı deyil. Özəlləşdirmə, bir neçə dominant şirkət ortaya çıxsa və daha çox bazar payı qazanarsa, rəqabətin azalmasına və bazar konsentrasiyasına səbəb ola bilər. Bu, istehlakçılar üçün qiymətlərin artmasına və keyfiyyətin azalmasına və yeniliyin azalmasına gətirib çıxarda bilər ki, nəticədə bazarın inhisarlaşması baş verir. Bundan başqa, özəlləşdirmə sosial və siyasi nəticələrlə də nəticələnə bilər, çünki mülkiyyətin və nəzarətin dövlətdən özəl qurumlara verilməsi cəmiyyətdə iqtisadi resursların və iqtisadi gücün qeyri-proporsional paylanmasına təsir göstərə bilər. Məsələn, bəziləri özəlləşdirmənin gəlir bərabərsizliyinin artmasına səbəb ola biləcəyini iddia edirlər, çünki sahibkarlar öz maraqlarını işçilərin və istehlakçıların maraqlarından adətən üstün tuturlar.

Sonda onu da qeyd etmək lazımdır ki, rəqabətqabiliyyətlik ilə yeni özəlləşdirmə arasındakı əlaqə mürəkkəbdir və hər bir konkret işin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq həm müsbət, həm də mənfi nəticələrə səbəb ola bilər. Özəlləşdirmə ilə bağlı kompromisləri diqqətlə nəzərdən keçirmək və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının faydalarının potensial çatışmazlıqlarla tarazlaşdırılmasını təmin etmək olduqca vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. "From good to great: why some companies are making the leap... Others do not " Jim Collins (2001)
2. "The end of fashion: how marketing changed the sewing business forever" Teri Agins (2000)

3. "The Blue Ocean strategy: creating an undeniable market space and making competition irrelevant" U. Chan Kim and Rene Moborn (2005)
4. "Lean Startup: how modern entrepreneurs use continuous innovation to create well-established successful businesses" Eric Rice (2011)
5. "Five competitive forces shaping strategy" by Michael Porter (2008)
6. "Privatization of public services: ethics, efficiency, democracy" Leif Levin and Jorgen V. Edited by Nilsson (2006)
7. "Privatization and restrictions in Central and Eastern Europe" edited by Peter Rennquist and Rudolf Winter-Ebmer (2005)
8. "The political limits of privatization" by William Mitchell, Bob Jessop and Martin Hall (eds.) (2007)

Оценка нового процесса приватизации в построении конкурентоспособной экономики

Расмия Широнова

старший научный сотрудник,

Институт Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики

E-mail: rasmiyyashirnova@gmail.com

Резюме: В статье оценивается новый приватизационный процесс в построении устойчивой экономики, создании экономической среды, позволяющей хозяйствующим субъектам эффективно конкурировать на внутреннем и мировом рынках. Примите меры по улучшению деловой среды, созданию квалифицированной рабочей силы, поощрению инноваций, честной конкуренции и снижению барьеров для торговли и инвестиций. В конкурентной экономике повышение производительности может помочь создать новые рабочие места, способствовать экономическому росту и повышению уровня жизни.

Ключевые слова: конкурентоспособность, экономика, строительство, предприниматель.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/61-66>

Dependence of industry on the level of government intervention in the economy

Gulnar Gadirova

Junior Researcher of the Department of “Theoretical Foundations of Economic Policy” of the Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan

E-mail: 7gulnar@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-9817-8795>

Abstract: The article “The dependence of industry on the level of state intervention in the economy” discusses the issues of finding the optimum in the relationship between the state and business. It should be noted that this optimum is not a constant, but can change depending on the current situation, the priorities set, contributing to the effective combination of the functions of the state and market mechanisms to achieve the optimal ratio. That is, the question is not about increasing the presence of the state in the economy, but about increasing the efficiency and quality of management, maintaining the relationship between direct and indirect government intervention.

Key words: state, level of intervention, optimality, relationship between state and market, industry, public sector, growth rates, inflation.

UOT 330.101

Sənayenin dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə səviyyəsindən asılılığı

Gülzar Qədirova

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutunun

“İqtisadi siyasətin nəzəri əsasları” şöbəsinin kiçik elmi işçisi

E-mail: 7gulnar@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-9817-8795>

Xülasə: “Sənayenin iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi səviyyəsindən asılılığı” adlı məqalədə dövlət və biznes münasibətlərində optimalın tapılması məsələlərindən bəhs edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu optimal sabit deyil, mövcud vəziyyətdən, müəyyən edilmiş prioritetlərdən asılı olaraq dəyişə bilər, optimal nisbətə nail olmaq üçün dövlət və bazar mexanizmlərinin funksiyalarının səmərəli birləşməsinə kömək edir. Yəni söhbət dövlətin iqtisadiyyatda iştirakının artırılmasından yox, idarəetmənin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılmasından, dövlətin birbaşa və dolaylı müdaxiləsi arasında əlaqənin saxlanmasından gedir.

Açar sözlər: dövlət, müdaxilə səviyyəsi, optimallıq, dövlət və bazar arasında əlaqə, sənaye, dövlət sektoru, artım tempələri, inflyasiya.

UOT 330.101

Əsas hissə.

Dünya iqtisadiyyatının hazırkı inkişafı şəraitində onlara həvalə edilmiş funksiyaların səmərəli həyata keçirilməsi üçün dövlət tənzimlənməsi ilə bazarın birləşdirilməsi məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dövlətin funksiyaları bunlardır: biznes, büdcə, vergi, antiinhisar, antiinflyasiya, böhran əleyhinə proqramların normativ-hüquqi bazasının inkişafı; sahibkarlığın, kiçik və orta biznesin təşviqi; makroiqtisadi problemlərin, rəqabətqabiliyyətlilik, səmərəlilik və davamlılıq məsələlərinin həlli; iqtisadi artımın və inkişafın, investisiyaların və innovasiyaların inkişafının stimullaşdırılması; sosial problemlərin həlli. Yəni söhbət dövlətin iqtisadiyyatda iştirakının artırılmasından deyil, idarəetmənin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılmasından, dövlətin birbaşa və dolaylı müdaxiləsi arasında əlaqənin saxlanmasından gedir. Əhəmiyyəti ondan irəli gəlir ki, dövlət və biznes münasibətlərində optimalı tapmaq məsləhətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu optimal sabit deyil, mövcud vəziyyətdən, müəyyən edilmiş prioritetlərdən asılı olaraq dəyişə bilər, optimal nisbətə nail olmaq üçün dövlət və bazar mexanizmlərinin funksiyalarının səmərəli birləşməsinə kömək edir.

Dövlət sektoru öz hesabına, biznes isə öz hesabına inkişaf etməli, bir-birini parazitləşdirməməli, dövlətin birbaşa və dolaylı müdaxiləsi arasında optimal nisbəti qoruyub saxlamalıdır. Ölkə Prezidenti İ.Əliyevin qeyd etdiyi kimi: *“Rəqabət olmasa, inkişaf olmaz, keyfiyyətli məhsul olmaz... gələcəkdə iqtisadi inkişafın əsas istiqaməti ixrac olacaqdır... Mən dəfələrlə demişəm ki, biz buna çox ciddi hazırlaşırıq və burada artıq deyilib ki, xaricdə logistik mərkəzlər yaradıırıq. Niyə biz ölkədən kənara sərmayə qoyuruq? Məhsullarımızın oraya çatması üçün yeni bazarlara çıxın. Biz bunu ona görə edirik ki, sahibkarlar yeni imkanlar əldə etsinlər və məhsullarını rahat şəkildə sata bilsinlər”*[1].

Bazar tənzimləmə mexanizmlərindən səmərəli istifadə vacibdir. Fərqi yoxdur, istər dövlət, istərsə də özəl sektor, müvafiq tənzimləyici və nəzarət orqanları faktiki olaraq öz tələb olunan funksiyalarını yerinə yetirməlidir. Ona görə də, dövlətin ən mühüm funksiyalarının və iqtisadi inkişafın strateji vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə birlikdə optimallığın əhəmiyyəti artır. Prioritet mülkiyyət forması deyil, rəqabətin inkişaf səviyyəsi və innovativ inkişafı təşviq edən bazar strukturu olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu uzun bir prosesdir. Əsas diqqət dövlətlə bazarın qarşıdurmasına deyil, sosial və milli maraqlara nail olmağa yönəlib. Bunun əsasında qloballaşma, regionallaşma prosesinin təsiri və iqtisadi inkişaf perspektivlərinin qeyri-müəyyənliyi dayanır ki, bu da dövlətlə bazar münasibətlərinin, mövcud imkanlardan mövcud potensialın optimallaşdırılmasını tələb edir.

“Azərbaycan xarici investisiyalar üçün çox əlverişli ölkədir. Son otuz ildə Azərbaycanın

investisiya portfeli çox milyard dollar miqyasına çatmışdır. Azərbaycana qoyulan investisiyaların ümumi həcmi 300 milyard dollardan çox olub ki, bunun da təxminən 200 milyard dollarını qeyri-neft sektoruna qoyulan investisiyalar təşkil edib. İndi bizim iqtisadi problemimiz qalıq yanacaqlardan asılılığımızı azaltmaq üçün iqtisadiyyatımızı şaxələndirməyə davam etməkdir. Eyni zamanda, biz başa düşürük ki, beynəlxalq bazarın bizim neft və qazımıza hələ uzun illər ehtiyacı olacaq. Bu məqsədlə biz neft və qazımızı müxtəlif istiqamətlərə ixrac edirik. Azərbaycan beynəlxalq bazarlara neft, təbii qaz, neft məhsulları, neft-kimya məhsulları və elektrik enerjisi ixrac edən ölkədir. Və təbii ki, yaxın illərdə biz hidrogeni, o cümlədən yaşıl hidrogeni ixrac edəcəyik... bizim bərpa olunan enerji proqramımız təkcə günəş və ya külək elektrik stansiyaları ilə məhdudlaşmır. Biz üç il əvvəl işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərində öz hidroenergetika potensialımızı fəal şəkildə inkişaf etdiririk. Biz artıq su elektrik enerjisini işə salmışıq.

Dövlət sektorunun nisbi miqyası, (%)

	2015	2018	2020	2021	2022
bütövlükdə iqtisadiyyatda dövlət sektorunun ÜDM-də payı, %	18.8	15.3	19.2	16.5	13.9
Qeyri-dövlət sektorunun bütövlükdə iqtisadiyyatda ÜDM-də payı, %	81.2	84.7	80.8	83.5	86.1
Sənaye üzrə ÜDM-də dövlət sektorunun payı, %	17.0	10.4	14.4	11.2	7.8
Sənaye üzrə qeyri-dövlət sektorunun ÜDM-də payı, %	83.0	89.6	85.6	88.8	92.2
İqtisadiyyat, dövlət sektoru üzrə əsas vəsaitlər %	62.6	39.6	41.2	42.6	44.3
İqtisadiyyat, dövlət sektoru üzrə əsas kapitalla investisiyalar, %	36.4	48.9	49.5	45.7	52.4
Sənaye, dövlət sektoru üzrə əsas kapitalla investisiyalar, %	18.4	36.8	36.8	33.44	30.2
Ümumi sənaye məhsulunda dövlət sektorunun payı, %	23.6	16.96	21.7	16.7	12.4
Sənayedə işçilərin ümumi sayında dövlət sektorunun payı, %	47.3	46.2	39.97	39.6	38.6
sektorların ayrılmaz payı, %	29.8	33.3	32.8	29.9	27.1

*<https://www.stat.gov.az/source/construction/>

Sənaye sektorlarının ayrılmaz payı dalğavari bir tendensiyaya malikdir, yəni ya azalma, ya da artım tendensiyası var. Beləliklə, 2015-ci ildə inteqral göstəricinin azalması əsas kapitalla investisiyaların azalmasına (18,4%) töhfə verib. 2018-ci ildə əsas kapitalla investisiyanın artmasına (36,8%) baxmayaraq, dövlət sektorunun ümumi məhsul istehsalında xüsusi çəkisində (16,96%) azalma müşahidə olunub. 2020-ci ildə istehsalın ümumi həcmində dövlət sektorunun payının və əsas kapitalla investisiyanın xüsusi çəkisinin (36,8%) artmasına baxmayaraq, inteqral göstərici 32,8%-ə qədər azalıb. 2021-2022-ci illərdə Sənayedə əsas kapitalla investisiyaların azalması və sənaye məhsulunun ümumi həcmində dövlət sektorunun payının azalması müşahidə olunur ki, bu da inteqral göstəricidə özünü göstərir: 2021-ci ildə – 29,9% və 2022-ci ildə – 27,1%. İdxaldan asılılığı azaltmaq üçün iqtisadi strukturu çətinləşdirmək üçün bu göstəricilərin keyfiyyət komponentinin yaxşılaşdırılması vacibdir.

Sənayenin ÜDM-də payı, ixracın ÜDM-də payı, sənaye ixracının ümumi ixracda payı

	ÜDM-də sənayenin payı,				ÜDM-də ixracın % payı,				sənaye ixracının ümumi ixracda % payı, %			
	2015	2020	2021	2022	2015	2020	2021	2022	2015	2020	2021	2022
Azərbaycan	36.2	37.6	46.7	55.2	37.8	35.6	46.5	60.1	0.13	0.07	0.09	
Belarusiya	28.7	29.2	30.8	31.8	58.0	61.0	70.8	63.7	0.85	0.82	0.51	
Gürcüstan	13.9	15.5	17.0	16.6	40.9	37.3	43.2	52.9	0.69	0.83	0.85	
Qazaxıstan	26.2	28.6	31.4	32.0	28.5	30.5	33.65	41.8	0.24	0.29	0.29	
Qırğızıstan	18.3	19.5	18.8	19.9	35.2	29.6	35.8	29.9	0.35	0.34	0.38	
Latviya	15.8	16.1	18.0	19.5	60.3	60.8	64.6	72.0	0.80	0.79	0.80	

Litva	22.2	20.5	20.7	21.4	68.8	73.1	80.1	86.8	0.85	0.86	0.88	
Moldova	15.6	15.2	14.7	13.3	31.8	27.9	30.6	41.2	0.62	0.67	0.63	
Rusiya	26.1	26.4	27.7	28.1	28.7	25.5	29.9	28.2	0.46	0.43	0.44	
Tacikistan	16.6	25.3	26.2	25.6	9.8	17.3	24.2	-	0.42	0.50	0.43	
Türkmənistan	45.9	37.8	37.1	36.8	35.7	17.8	20.6	-	-	-	-	
Özbəkistan	18.9	26.8	27.2	26.7	13.8	24.2	23.7	27.3	0.28	0.27	0.39	
Ukrayna	23.3	20.9	23.7	18.9	52.6	38.8	40.7	35.46	0.72	0.68	0.71	
Estoniya	21.4	18.9	20.1	20.5	77.4	69.3	78.3	85.5	0.83	0.87	0.86	

*<https://w3.unece.org/PXWeb/ru/Table?IndicatorCode=4>

*<https://data.worldbank.org/indicator/NE.EXP.GNFS.ZS?view=chart>

*<https://stat.unido.org/database/CIP%20%20Competitive%20Industrial%20Performance%20Index>

* <https://be5.biz/makroekonomika/industry/tm.html>

Ölkələr üzrə cədvələ nəzər salsaq görərik ki, sənayenin ÜDM-də xüsusi çəkisi Azərbaycanda (55,2%), Türkmənistanda (36,8%), Qazaxıstanda (32,0%), Belarusda (31,8%) müşahidə olunur). Təsiri xammal ixracının artımı və iqtisadiyyatın aşağı səviyyədə mürəkkəbliyi göstərir. 2018-ci ildə Azərbaycan iqtisadi mürəkkəblik indeksində (-1,37)/124-cü yerdə qərarlaşsa da, 2000-ci ildə 75-ci yerdə qərarlaşıb. 2021-ci ildə mövqeləri 6 pillə (-1,03) bir qədər yaxşılaşaraq 115-ci yeri tutmağa başlayıb. Estoniyada mövqelər 2 pillə yaxşılaşıb (0,99/27-ci yer). Belarusda mövqelər 1 pillə yaxşılaşıb (0,91/29-cu yer). Litvada 7 xal (0,89/30-cu yer). Latviyada 5 xal (0,73/36-cı yer). Ukraynada mövqelər 2 pillə pisləşib (0,32/49-cu yer). Rusiyada mövqelər 1 pillə yaxşılaşıb (0,19/53-cü yer). Gürcüstanda mövqelər 14 pillə yaxşılaşıb (0,06/59-cu yer). Moldovada mövqelər 6 pillə yaxşılaşıb (0,02/62-ci yer). Qırğızıstanda isə 14 ballıq pisləşmə müşahidə olunub (-0,11/65-ci yer). Özbəkistanda vəziyyət 22 pillə yaxşılaşıb (-0,17/72-ci yer). Qazaxıstanda mövqelər 8 pillə pisləşib (-0,47/88-ci yer). Tacikistanda 15 pillə (-0,72/98-ci yer) yaxşılaşma müşahidə olunub. Türkmənistanda mövqelər 13 pillə yaxşılaşıb (-0,82/103-cü yer).

Cədvəldən göründüyü kimi, Azərbaycanda sənaye ixracının ümumi ixracda payı aşağıdır (2015-ci ildə 0,13% və 2021-ci ildə 0,9%), eyni zamanda onun payı da azalıb. Ən aşağı göstəricilər Azərbaycandır. Yüksək göstəricilər Belarusda (0,51%), Gürcüstanda (0,85%), Litvada (0,88%), Estoniyada (0,86%), Latviyada (0,80%), Ukraynada (0,71%), Moldovada (0,63%), Tacikistanda (0,63%) müşahidə olunur. 0,543%, Rusiyada (0,44%), Qırğızıstanda (0,38%), Qazaxıstanda (0,29%), Özbəkistanda (0,39%). Azərbaycan üzrə göstəricinin aşağı olması iqtisadiyyatın və sənayenin strukturunun aşağı mürəkkəbliyindən xəbər verir. Ölkədə göstəricilərin aşağı olmasına baxmayaraq, ixrac potensialının artırılmasına şərait yaradılıb. Belə ki, 2021-ci ildə Azərbaycanda adambaşına düşən sənaye ixracının həcmi 2015-ci ildə 164,65 dollar olsa da, 195,76 dollar təşkil edib. Bu, Baltıqyanı ölkələrlə müqayisədə aşağı rəqəmdir, lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu, Azərbaycanın bütövlüyünün bərpası, mövcud risklər, qlobal inkişafda qeyri-müəyyənlik və lokal müharibələrin olması ilə bağlıdır. Yüksək göstəricilər Belarusda (2105,86 dollar), Latviyada (8261,81 dollar), Litvada (12813,17 dollar) və Estoniyada (14476,62 dollar) müşahidə olunur. Amma yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanda mövcud vəziyyəti yaxşılaşdırmaq üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilir. Bununla yanaşı, sənaye məhsulları ixracının keyfiyyət indeksi üzrə aşağı göstəricilər var. Digər ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan bu göstərici üzrə aşağı qiymətlərə malikdir (2021-ci ildə 0,27), baxmayaraq ki, ən yaxşı mövqelər Estoniya (0,76), Litva (0,71), Latviya (0,64) və Gürcüstandadır (0,60).

Aşağı keyfiyyət göstəricilərinin olması səbəbindən sənayenin və bütövlükdə iqtisadiyyatın strukturunu mürəkkəbləşdirmək üçün iqtisadi artımın keyfiyyət komponentinin artırılması məqsədəuyğundur. Buna Azərbaycanda da hələ də aşağı olan ölkənin intensivliyi və sənayeləşmə indeksinin artımı kömək edəcək. Belə ki, Azərbaycanda idxalın artımı ilə müqayisədə ixracda artım var: -2015-ci ildə 7500,9 mln. 2021-ci ildə 9,709,2 milyon dollara qədər və 2022-ci ildə 1,914,2 mln., lakin çox miqdarda xammal olduğundan müsbət dəyər keyfiyyət baxımından aşağıdır.

Bütün bunlara əsaslanaraq qeyd etmək olar ki, iqtisadiyyatın və xüsusən də sənayenin inkişafında dövlətin rolu məqsədəuyğundur, lakin onun iqtisadiyyatda optimal payı ilə. Əhəmiyyət ondan irəli gəlir ki, dövlət sektorunun ölçüsü ilə iqtisadi artım tempi arasında qeyri-xətti əlaqə var. Gəlin ÜDM-də dövlət xərclərinin optimal payına nəzər salaq.

	2015	2018	2020	2021	2022	2023
Artım dərəcələri, %	1.09	1.5	-4.3	5.6	4.6	1.3
Ümumi dövlət xərcləri, ÜDM-in %-i	38.7	33.2	40.2	32.3	29.5	31.3
İnflyasiya, %	4.0	2.3	2.8	6.7	13.8	8.8

* <https://ru.theglobaleconomy.com/Azerbaijan/Inflation/>

* <https://ru.tradingeconomics.com/azerbaijan/government-spending-to-gdp>

Göründüyü kimi, ÜDM-də dövlət xərclərinin optimal payı 2021-ci ilə düşüb, yəni 6,72% inflyasiyanın, 5,62% artım tempinin və dövlət xərclərinin 2021-ci ildə olmasına baxmayaraq, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyi indeksi bu il aşağı düşüb. 33%. Məsələn, Gürcüstanda, Belarusiyada, Qazaxıstanda, Rusiyada.

Prioritet dövlətin prioritet inkişaf sahələrində iştirakı, yəni səmərəliliyin, rəqabət qabiliyyətinin, sənaye strukturunun mürəkkəbliyinin artırılmasına və gələcəyin imicini yaradan proaktiv sənaye siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək edən innovativ inkişaf yoluna keçiddir. İqtisadiyyat. Effektiv dövlət sektoru dövlət müəssisələrinin yenidən strukturlaşdırılması və özəl sektora verilməsinin azaldılması məqsədi ilə proaktiv sənaye siyasətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

Nəticələr və təkliflər:

- söhbət dövlətin iqtisadiyyatda iştirakının artırılmasından deyil, idarəetmənin səmərəliliyinin və keyfiyyətinin artırılmasından, dövlətin birbaşa və dolayı müdaxiləsi arasında əlaqənin saxlanmasından gedir. Əhəmiyyət ondan irəli gəlir ki, dövlət və biznes münasibətlərində optimalı tapmaq məsləhətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu optimal sabit deyil, mövcud vəziyyətdən, müəyyən edilmiş prioritetlərdən asılı olaraq dəyişə bilər, optimal nisbətə nail olmaq üçün dövlət və bazar mexanizmlərinin funksiyalarının səmərəli birləşməsinə kömək edir.

Dövlət sektoru öz hesabına, biznes isə öz hesabına inkişaf etməli, bir-birini parazitləşdirməməli, dövlətin birbaşa və dolayı müdaxiləsi arasında optimal nisbəti qoruyub saxlamalıdır.

- Fərqi yoxdur, istər dövlət, istərsə də özəl sektor, müvafiq tənzimləyici və nəzarət orqanları faktiki olaraq öz tələb olunan funksiyalarını yerinə yetirməlidir. Ona görə də dövlətin ən mühüm funksiyalarının və iqtisadi inkişafın strateji vəzifələrinin həyata keçirilməsi ilə birlikdə optimallığın əhəmiyyəti artır. Prioritet mülkiyyət forması deyil, rəqabətin inkişaf səviyyəsi və innovativ inkişafı təşviq edən bazar strukturu olur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu uzun bir prosesdir. Əsas diqqət dövlətlə bazarın qarşdurmasına deyil, sosial və milli maraqlara nail olmağa yönəlib.

- Aşağı keyfiyyət göstəricilərinin olması səbəbindən sənayenin və bütövlükdə iqtisadiyyatın strukturunu mürəkkəbləşdirmək üçün iqtisadi artımın keyfiyyət komponentinin artırılması məqsədəuyğundur. Buna Azərbaycanda da hələ də aşağı olan ölkənin intensivliyi və sənayeləşmə indeksinin artımı kömək edəcək.

İqtisadiyyatın və xüsusən də sənayenin inkişafında dövlətin rolu məqsədəuyğundur, lakin onun iqtisadiyyatda optimal payı ilə. Əhəmiyyət ondan irəli gəlir ki, dövlət sektorunun ölçüsü ilə iqtisadi artım tempi arasında qeyri-xətti əlaqə var.

- Prioritet dövlətin prioritet inkişaf sahələrində iştirakı, yəni səmərəliliyin, rəqabətqabiliyyətliliyin, sənaye strukturunun mürəkkəbliyinin artırılmasına kömək edən innovativ inkişaf yoluna keçiddir və bu, imicini yaradan fəal sənaye siyasətinin həyata keçirilməsidir. gələcək iqtisadiyyat. Effektiv dövlət sektoru dövlət müəssisələrinin yenidən strukturlaşdırılması və özəl sektora verilməsinin azaldılması məqsədi ilə proaktiv sənaye siyasətinin həyata keçirilməsinə şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Prezident Əliyevin nitqi İ.Q. 230 MVt gücündə Qaradağ Günəş Elektrik Stansiyasının rəsmi açılış mərasimində. 26/10/2023.
2. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Nazirlər Kabinetinin 2015-ci ilin doqquz ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və qarşıda duran vəzifələrə həsr olunan iclasında nitqi.

3. Yüzbaşıyeva G.Z., Yüzbaşıyev İ.Q. İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsində keyfiyyət göstəricilərinin rolu. B., 2023., 256 s.

4. İqtisadiyyatda dövlətin optimal payı: Ukrayna reallığı üçün nəzəri hesablamalar. 2015.

Зависимость промышленности от уровня вмешательства государства в экономику

Гюльнар Гадирова

Младший научный сотрудник отдела

«Теоретические основы экономической политики»

Института Экономики при Министерстве Науки и Образования АР

E-mail: 7gulnar@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0000-9817-8795>

Аннотация: В статье «Зависимость промышленности от уровня вмешательства государства в экономику» рассматриваются вопросы нахождения оптимума в соотношении государства и бизнеса. При этом следует отметить, что этот оптимум не является константой, а может изменяться в зависимости от сложившейся ситуации, поставленных приоритетов, способствующие эффективному сочетанию функций государства и рыночных механизмов для достижения оптимального соотношения. То есть вопрос не об увеличении присутствия государства в экономике, а о повышении эффективности и качественной составляющей управления, поддержания соотношения между прямым и косвенным государственным вмешательством.

Ключевые слова: государство, уровень вмешательства, оптимальность, соотношения государства и рынка, промышленность, госсектор, темпы роста, инфляция.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/67-71>

Theoretical basis for evaluating the interaction between economic growth and the labor market

Khazar Abbaszade

Junior researcher of the " Department of mathematical assurance of economical researches " of the Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan
E-mail: khazarabbaszadeh@gmail.com

Abstract: Understanding the intricate relationship between economic growth and the labor market is essential for policymakers, economists, and businesses alike.

This article delves into the theoretical underpinnings that govern this interaction, exploring key concepts such as the labor force participation rate, productivity, human capital, and technological advancements. By elucidating these theoretical frameworks, we aim to provide a comprehensive understanding of how economic growth influences the labor market and vice versa, offering insights into effective policy interventions and strategies for fostering sustainable development.

Key words: economic growth, labor market, labor force participation rate, productivity, human capital, technological advancements, policy interventions, sustainable development.

JEL: A10, C10; UOT: 330.3, 330.4

İqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin qiymətləndirilməsinin nəzəri əsasları

Xəzər Abbaszadə

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun “İqtisadi tədqiqatların riyazi təminatı” şöbəsinin kiçik elmi işçisi
E-mail: khazarabbaszadeh@gmail.com

Xülasə: İqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı mürəkkəb əlaqəni anlamaq həm siyasətçilər, həm iqtisadçılar, həm də bizneslər üçün olduqca vacibdir.

Bu məqalə işçi qüvvəsinin iştirak nisbəti, məhsuldarlıq, insan kapitalı və texnoloji inkişaf kimi əsas anlayışları tədqiq edərək, bu qarşılıqlı əlaqəni tənzimləyən nəzəri əsasları araşdırır. Məqalədə bu nəzəri çərçivələr aydınlaşdırılmaqla, iqtisadi artımın əmək bazarına və əksinə necə təsir etdiyini hərtərəfli başa düşməyi, davamlı inkişafı təşviq etmək üçün effektiv iqtisadi müdaxilələr və strategiyalar haqqında fikirləri təqdim etmək qarşılıqlı məqsəd qoyulur.

Açar sözlər: iqtisadi artım, əmək bazarı, işçi qüvvəsinin iştirak səviyyəsi, məhsuldarlıq, insan kapitalı, texnoloji inkişaf, davamlı inkişaf.

JEL: A10, C10; UOT: 330.3, 330.4

Giriş

Hər bir ölkədə iqtisadi vəziyyəti iki mühüm göstərici ilə müəyyən etmək olar. Bunlardan biri inflyasiya səviyyəsi, digəri isə iqtisadi artımdır. İnflyasiya səviyyəsi ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin atributu, davamlı iqtisadi artım isə iqtisadi inkişafın və ölkənin rifah səviyyəsinin göstəricisidir. Doğrudur, iqtisadi inkişaf iqtisadi artımdan daha geniş məvhum olmaq etibarilə, özündə həm də sosial, ekoloji, mənəvi və s. kimi digər amilləri də birləşdirir. Amma birmənalı olaraq qəbul etmək olar ki, ölkədə iqtisadi inkişafa nail olmağın ən mühüm şərti ilk növbədə iqtisadi artımın davamlılığının təmin edilməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən iqtisadi artım uzunmüddətli iqtisadi inkişafı təmin edə bilməz və bu məqsədlə dinamik tarazlı iqtisadi artımın əldə edilməsi olduqca vacibdir. Başqa sözlə, elə bir iqtisadi artım səviyyəsi əldə edilməlidir ki, o, dövrdən-dövrə dinamik olaraq dəyişən məcmu tələb ilə məcmu təklifin bərabərliyini təmin etsin. Belə bir iqtisadi artım səviyyəsinin əldə edilməsi məqsədilə müxtəlif iqtisadi konsepsiyalar işlənib hazırlanmışdır. Lakin bunlardan keynsçi və neoklassik iqtisadi məktəblərin təklif etdikləri iqtisadi artım modelləri daha geniş tətbiq edilmələri ilə seçilir.

İqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı əlaqənin müəyyən edilməsi iqtisadiyyatın əsas problemlərindən biridir. Adətən ümumi daxili məhsulun (ÜDM) artması ilə ölçülən iqtisadi artım çox vaxt bir millətin rifahının barometri kimi qəbul edilir [6]. Bununla belə, iqtisadi artımın əmək bazarına təsiri və ya əksinə, əmək bazarının iqtisadi artıma təsiri heç də sadə proses deyil. Bu məqalə iqtisadi artım kontekstində əmək bazarının inkişafını formalaşdırmaq üçün müxtəlif amillərin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıraraq bu əlaqənin nəzəri əsaslarını öyrənmək məqsədi daşıyır.

İqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı qarşılıqlı əlaqələrin qiymətləndirilməsi

İqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı qarşılıqlı əlaqələr iqtisad elminin əsas mövzularından biridir. Bu əlaqələrin dərin təhlili və qiymətləndirilməsi, iqtisadi siyasətlərin formalaşdırılması və işsizliyin azaldılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi artım və əmək bazarı bir-biri ilə sıx əlaqəli olan iki mühüm komponentdir. İqtisadi artım, ölkənin ümumi daxili məhsulunun (ÜDM) artması ilə ölçülür və iqtisadiyyatın sağlamlığına dair əsas göstəricilərdən biridir. Əmək bazarı isə işçi qüvvəsinin tələbi və təklifi arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən ibarətdir və məşğulluq səviyyəsi, işsizlik dərəcəsi və əmək haqqı kimi göstəricilərlə qiymətləndirilir [8]. Bu məqalədə, iqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı qarşılıqlı əlaqələr və bu əlaqələrin təsirləri qiymətləndiriləcəkdir.

İqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı əlaqələr:

1. Məşğulluğun artımı

İqtisadi artım adətən məşğulluq səviyyəsinin artması ilə müşahidə olunur. İqtisadiyyatın genişlənməsi ilə yeni iş imkanları yaranır və bu, işsizliyin azalmasına səbəb olur. Məsələn, bir sənaye sektorunda istehsalın artması həmin sektorda işçi tələbatının artmasına gətirib çıxarır.

2. Əmək haqqının artması

İqtisadi artımın digər mühüm təsiri əmək haqqının artmasıdır. İqtisadi genişlənmə dövründə müəssisələr daha çox gəlir əldə edir və bu gəliri işçilərin əmək haqqına yönəldə bilirlər. Əmək bazarında rəqabət də əmək haqqının artmasına səbəb ola bilər, çünki işəgötürənlər ən yaxşı işçiləri cəlb etmək üçün daha yüksək əmək haqqı təklif edirlər.

3. İstehsalın effektivliyi

İqtisadi artım iş yerlərində texnologiya və təlim kimi investisiyaların artmasına da səbəb olur. Bu, işçilərin məhsuldarlığını və istehsalın effektivliyini artırır. Daha məhsuldar işçi qüvvəsi isə daha çox və keyfiyyətli məhsul istehsal edə bilər, bu da öz növbəsində iqtisadi artımı daha da sürətləndirir.

Əmək bazarı və iqtisadi artımın geri əlaqəsi

1. İşsizlik və iqtisadi durğunluq

İqtisadi durğunluq dövrlərində isə bu əlaqə mənfi təsir göstərir. İşsizlik artır və işçilərin alıcılıq qabiliyyəti azalır. Bu, istehlak tələbinin azalmasına və iqtisadi fəaliyyətin zəifləməsinə səbəb olur. İşsizliyin artması eyni zamanda sosial gərginliyin yüksəlməsinə və ictimai xərclərin artmasına gətirib çıxara bilər [3].

2. Əmək bazarının strukturu

Əmək bazarının strukturu da iqtisadi artıma təsir göstərir. Məsələn, yüksək ixtisaslı işçi qüvvəsi olan ölkələrdə iqtisadi artım daha sürətli olur. Bu ölkələrdə innovasiya və texnoloji inkişaf daha sürətlə baş verir, bu da iqtisadi artımın əsas drayverlərindən biridir.

İqtisadi artım və əmək bazarı arasında əlaqəni göstərən bəzi riyazi münasibətlər sistemi:

1. **Ouken qanunu:** Ouken qanunu- işsizlik dərəcəsi ilə ÜDM-in artımı arasındakı əlaqəni əks etdirən qanundur. İşsizliklə ÜDM artımı arasındakı əlaqə ilk dəfə 1960-cı illərdə ABŞ İqtisadi Məsləhətçilər Konsulunun sədri vəzifəsində çalışan Artur Ouken tərəfindən araşdırılmışdır. A. Ouken ABŞ iqtisadiyyatındakı göstəricilər əsasında bu qanunauyğunluğu müəyyənləşdirmişdir [2].

Ouken Qanunu və Potensial ÜDM

İşçilər istehsal prosesində iştirak etməzlərsə, yaradılması mümkün əmtəələr istehsal olunmayacaq. Bu makro səviyyədə potensial ÜDM-dən aşağı istehsal deməkdir. Ouken qanununa görə, mövcud işsizlik təbii işsizlikdən neçə faiz fərqlənərsə, potensial ÜDM ilə real ÜDM arasındakı fərq (ing. gap) iki qat çox olar. Bu qanunauyğunluğu aşağıdakı kimi təsvir edə bilərik [2]:

$$\frac{\dot{ÜDM}_p - \dot{ÜDM}_r}{\dot{ÜDM}_p} = 2(ur - ut)$$

1. $\dot{ÜDM}_p$ – Potensial ÜDM
2. $\dot{ÜDM}_r$ – Real ÜDM
3. U_r – Təbii işsizlik dərəcəsi
4. U_t – Real işsizlik dərəcəsi

Əgər işsizlik dərəcəsi təbii səviyyəsindən 2% çox olarsa, iqtisadiyyat öz potensial səviyyəsindən 4% aşağı olar.

Ouken qanunu, həm də işsizliyin artmasının iqtisadi artımı necə azaltmasını əks etdirir. Bu əlaqə aşağıdakı kimidir [4]:

$$R\dot{A} = 3.5\% - 2(u_1 - u_0)$$

- $R\dot{A}$ - real iqtisadi artım;
- U_1 - hazırkı işsizlik dərəcəsi;
- U_0 - baza dövründəki işsizlik dərəcəsi.

Düsturdan görünür ki, işsizlik dərəcəsi sabit qalarsa, ÜDM 3,5% artacaq. Artım işçi qüvvəsindəki, investisiya qoyuluşundakı artımla və texnoloji inkişafı ilə bağlıdır ki, bu da vəziyyətdən asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə fərqli həcmdə ola bilər. Düstura əsasən, işsizlikdəki hər 1%-lik artım ÜDM artımını 2% aşağı salacaq. Əgər işsizlik dərəcəsi 5%-dən 7.2%-ə yüksəlsə, ÜDM-dəki real artım aşağıdakı kimi olar:

$$RIA = 3.5\% - 2(7.2\% - 5\%) = -0.9\%$$

Mənbə: nümunə məsələ müəllif tərəfindən təqdim olunmuşdur.

Ouken qanununa görə, bu vəziyyətdə ÜDM 0.9% azalacaq və iqtisadiyyatda resessiya baş verəcək.

2. **Kobb-Duqlas istehsal funksiyası:** Bu funksiya iqtisadi artım və iş gücü istifadəsi arasında bir əlaqədir. Bu, bir şirkətin istehsalatda artımı, əlavə iş qüvvəsi tətbiq etməsi və ya mövcud işçilərin effektivliyini artırmaq üçün müasir texnologiyaları tətbiq etməsi ilə əlaqəlidir. Daha çox işçi, daha çox istehsal, daha çox iqtisadi artım deməkdir. Amerikan alimləri Ç.Kobb və P.Duqlasın adları ilə bağlı yaratdıqları «Kobb-Duqlas funksiyası» ekonometrik nailiyyətlərin ən geniş tətbiq məhsullarındandır [5]. ABŞ-nin XX əsrin 20-ci illərində emal sənayesinə hesablanan «Kobb-Duqlas funksiyası» istehsal həcmi istehsalın əsas faktorları əmək və kapitaldan asılılığını ifadə edir. Bu funksiya görə istehsal həcmi iki faktorla istifadə edilən istehsal vasitələri kapital və əməyin miqdarı ilə təyin olunur. İstehsal funksiyasının ümumi düsturu $Y = AF(K, N)$ şəklindədir. Bununla belə, Kobb-Duqlas kimi spesifik düsturlar da mövcuddur [9]:

$$Y = AK^\theta N^{1-\theta}$$

Burada $(1-\theta)$ və θ uyğun olaraq əmək və kapitalın gəlirdəki xüsusi çəkirlərini göstərir. Kobb-Duqlas funksiyası iqtisadiyyatı dəqiq təsvir etdiyinə və riyazi cəhətdən asan təfsir olunduğuna görə iqtisadçılar tərəfindən geniş istifadə edilir. Məsələn, Kobb-Duqlas funksiyasından istifadə etməklə kapitalın marjinal məhsuldarlığını (KMM) aşağıdakı şəkildə ifadə edə bilərik [7]:

$$KMM = \theta AK^{\theta-1} N^{1-\theta} = \theta A(K/N)^{-(1-\theta)} = \theta Y/K$$

Kobb–Duqlas istehsal funksiyası qeyri xəttidir:

$$Y = AL^\alpha K^\beta \varepsilon$$

Ancaq funksiyanın hər iki tərəfini təbii loqarifm götürməklə xətti hala transformasiya etmək mümkündür:

$$\ln Y = \ln A + \alpha \ln L + \beta \ln K + \ln \varepsilon$$

Kobb-Duqlas funksiyasının başlıca cəhətləri aşağıdakılardır:

1. Mənfəətin və xərclərin xüsusi çəkisinin dəyişmədiyi, yığımın olmadığı və istehsalın (əmək və kapital) elastikliyinə vahid bərabər olduğu fərz edilir;
2. İstehsal amillərinin bir-birini əvəz etmələri sıfırla vahid arasında tərəddüd edir və adətən vahiddən kiçikdir; Qarşılıqlı əvəz etmələrin hüdudu texniki inkişaf səviyyəsi ilə müəyyən edilir;
3. Əməyin kapital ilə əvəz olunması imkanları nəzəri cəhətdən sonsuzdur;
4. İstehsal amilləri keyfiyyətinin dəyişməsi nəzərə alınmır, yəni, texniki tərəqqidən sərfnəzər edilir. Buradan da belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, funksiya yalnız ekstensiv iqtisadi artım üçün münasibdir [10].

Bu riyazi düsturlar, iqtisadi artım və əmək bazarı arasında müşahidə olunan əlaqələri izah etmək üçün istifadə olunur.

Nəticə

İqtisadi artım və əmək bazarı arasındakı əlaqə çoxşaxəlidir və iqtisadi nəzəriyyələr, texnoloji inkişaf, qloballaşma və siyasi-iqtisadi müdaxilələr də daxil olmaqla çoxsaylı amillərin təsiri altındadır. Bu qarşılıqlı əlaqənin əsasını təşkil edən nəzəri əsasları dərk etməklə, iqtisadi artımın məşğulluğa, əmək

haqqına və insan kapitalının formalaşmasına təsir edən mexanizmləri düzgün analiz etməklə iqtisadçılar və maraqlı tərəflər davamlı iqtisadi inkişafı və inklüziv rifahı təşviq etmək üçün əsaslandırılmış strategiyalar hazırlaya bilərlər. İqtisadi artımın imperativlərinin tam məşğulluq və imkanların ədalətli bölüşdürülməsi məqsədləri ilə tarazlaşdırılması müasir iqtisadiyyatı idarə etməkdə iqtisadçılar üçün əsas problem olaraq qalır. İqtisadi artım məşğulluq səviyyəsinin və əmək haqqının artmasına səbəb olduğu kimi, stabil və inkişaf etmiş əmək bazarı da iqtisadi artımı dəstəkləyir. Buna görə də, ölkələr iqtisadi siyasətlərində bu iki faktoru tarazlaşdırmalı və qarşılıqlı təsirlərini nəzərə almalıdırlar. Beləliklə, davamlı iqtisadi artıma nail olmaq üçün əmək bazarının inkişafı və işçi qüvvəsinin səmərəli istifadəsi əsas şərtlərdən biridir. Nəhayət, iqtisadi, sosial və ekoloji araşdırmaları özündə birləşdirən vahid yanaşma cəmiyyətin bütün üzvləri üçün rifah halının yaxışlaşdırılmasının ən vacib amillərindən biridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / References

1. N.Müzəffərli. İqtisadiyyatın sosialyönlüyü sağçı və solçu sistemlərdə. – Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2014.
2. Andrew B. Abel , Ben S. Bernanke, Dean Croushore. Macroeconomics, 6th ed. 2008. Səh 99.
3. Parasız İ., Ölmezoğulları N., Başoğlu U. (2015). İktisatta Devrimlər Karşı Devrimlər, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
4. N.Gregory Mankiw. Makroekonomi . 6-cı baskı. Editor: Ömer Faruk Çolak. Ankara. 2014. ISBN 978-605-4160-38-9. Səh. 290-292
5. Şimşek M., Kadılar C. (2010). “Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi”, C. Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 11, Sayı: 1.
6. Usaid, (2008). “Securing The Future: A Strategy For Economic Growth”, U.S Agency International Development, America, 1 – 40. (http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pdacl254.pdf) (20.01.2017).
7. MAKROİQTİSADİYYAT, Şərq-Qərb Nəşriyyatı, On birinci nəşr. 08.10.2015 Səh.55
8. Zeytinoglu E. (1996). Ekonomik Doktrinler Ve Ekonomik Sistemler, Mim Matbaacılık, İstanbul.
9. Bodrunov, S., Plotnikov, V. (2017). Institutional structures influence on the technological development of the economic system. Proceedings of the 30th International Business Information Management Association Conference, IBIMA 2017 - Vision 2020: Sustainable Economic development, Innovation Management, and Global Growth, 2658-2665.
10. İqtisadi artım, EKONOMİKS <http://kayzen.az/blog/ekonomiks/8154/iqtisadi-art%C4%B1m.html> Arxivləşdirilib 2018-05-12 at the Wayback Machine, 14 yanvar 2012.

Теоретические основы оценки взаимодействия экономического роста и рынка труда

Хазар Аббасзаде

Младший научный сотрудник «Отдела математического обеспечения экономических исследований» Института Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики

Резюме: Понимание сложной взаимосвязи между экономическим ростом и рынком труда имеет важное значение как для политиков, экономистов, так и для представителей бизнеса.

В этой статье рассматриваются теоретические основы, управляющие этим взаимодействием, исследуются такие ключевые понятия, как уровень участия в рабочей силе, производительность, человеческий капитал и технологические достижения. Разъясняя эти теоретические основы, мы стремимся обеспечить всестороннее понимание того, как экономический рост влияет на рынок труда и наоборот, предлагая понимание эффективных политических мер и стратегий для содействия устойчивому развитию.

Ключевые слова: экономический рост, рынок труда, уровень участия рабочей силы, производительность, человеческий капитал, технологические достижения, политическое вмешательство, устойчивое развитие.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/72-78>

Cultural and historical resources in the organization of tourism in Shusha

Shalala Azizova

Doctoral student of the Institute of Economics of the Ministry of Science and Education

Abstract: In the article, cultural-historical resources, potential opportunities in the field of organization and development of tourism in Shusha city were investigated and analyzed. Moreover, the perspectives of tourism development in Shusha by using that potential have been mentioned and proposals have been made taking into account the local conditions.

The purpose of the study - Cultural and historical resources belong to the group of anthropogenic values that play an important role in the organization of tourism, both in the world and in the regions of Azerbaijan. For this purpose, the use of cultural and historical resources in the organization of tourism in the city of Shusha, which is considered the cultural capital of Azerbaijan and intensive restoration work was carried out after the liberation, was investigated and the relationship between the cultural and historical resources of Shusha was analyzed. At the same time, the structure and features of cultural and historical resources in Shusha were determined, the ways of organizing tourism activities in the coming years were studied in accordance with these features and the directions of application of cultural and historical resources to tourism were determined. **The methodology of the research** - the data obtained from many local and foreign literatures on the researched problems are analyzed and systematized. The article uses comparative analysis, analysis and synthesis methods, theoretical and practical issues are studied. **Significance of the application of the research** - It can be considered useful in terms of identifying the types of cultural and historical resources in Shusha, increasing information about them, preserving them, assessing the potential of cultural and historical resources in the tourism industry and applying them in world practice. **The results of the study.** Cultural and historical resources in the organization of tourism in Shusha create conditions for generating income from cultural tourism, raising living standards, creating new jobs in the field of tourism and tourists visiting cultural and historical monuments, as well as benefiting the population and the state. factor. **Originality and scientific novelty of the research.** As a basic scientific provision, the cultural and historical resources of the city of Shusha, liberated from the Armenian aggressors as a result of the 44-day war and considered the pearl of culture of Azerbaijan, allow the creation of new tourist routes. The analysis of how the cultural and historical resources of Shusha are used in the tourism industry and the resulting positive and negative effects is a scientific innovation, the main purpose of which is to make proposals for the development of cultural tourism in Shusha.

Key words. Cultural and historical resources, tourism industry, Shusha city, tangible and intangible resources, cultural tourism, tourism resources.

Şuşada turizmin təşkilində mədəni-tarixi resurslar

Şəlalə Əzizova

Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı

Xülasə: Məqalədə Şuşa şəhərində turizmin təşkili və inkişafı sahəsində mədəni-tarixi resurslar, potensial imkanlar araşdırılmış, təhlil edilmişdir. Habelə Şuşada həmin potensialdan istifadə etməklə burada turizmin inkişafı perspektivləri qeyd olunmuş və yerli şərait nəzərə alınmaqla təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi- Mədəni-tarixi resurslar istər dünya ölkələrində, istərsə də Azərbaycanın regionlarında turizmin təşkilində mühüm rol oynayan antropogen dəyərlər qrupuna daxildir. Bu məqsədlə, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı hesab edilən və işğaldan azad edildikdən sonra intensiv bərpa işləri aparılan Şuşa şəhərində mədəni-tarixi resursların turizmin təşkilində nə dərəcədə istifadə edilməsi araşdırılaraq qiymətləndirilmiş və Şuşa şəhərinin mədəni-tarixi resursları arasındakı əlaqə təhlil edilmişdir. Bununla yanaşı, Şuşada mədəni-tarixi resursların strukturu və xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, bu xüsusiyyətlərə uyğun olaraq yaxın illər ərzində turizm fəaliyyətinin təşkili yolları araşdırılmış və mədəni-tarixi resursların turizmə tətbiq istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası- tədqiq edilən problemlər üzrə bir çox yerli və xarici ədəbiyyatlardan əldə edilən məlumatlar təhlil edilərək sistemləşdirilmişdir. Məqalədə müqayisəli təhlil, analiz və sintez metodlarından istifadə olunmuş, nəzəri və praktiki məsələlər tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti- Şuşada mədəni-tarixi resursların növlərinin müəyyən edilməsi, onlar haqqında məlumatın artırılması, qorunub saxlanması, mədəni-tarixi resursların turizm sənayesinə uyğun potensialının qiymətləndirilməsi və dünya təcrübəsində tətbiq edilməsi baxımından faydalı hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Şuşada turizmin təşkil edilməsində mədəni-tarixi resurslar mədəni turizmdən gəlir əldə edilməsinə, əhalinin yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsinə, turizm sahəsiylə bağlı yeni iş yerlərinin açılmasına şərait yaratması və turistlərin mədəni-tarixi abidələrə ziyarət etməsi əhəmiyyətli və dövlətə fayda verməklə yanaşı, bu ərazilərin qorunması və bərpası üçün əsas amil sayılır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Əsas elmi müddəa kimi, 44 günlük müharibə nəticəsində erməni işğalçılarından azad edilmiş, Azərbaycanın mədəniyyət incisi sayılan Şuşa şəhərinin mədəni-tarixi resursları yeni turizm marşrutlarının yaranmasına imkan verir. Şuşanın sahib olduğu mədəni-tarixi resursların turizm sənayesində necə tətbiq edildiyi və bunun nəticəsində yaranan müsbət və mənfi təsirlərin təhlil edilməsi, elmi yenilik olub, əsas məqsəd bu təsirlərin nəzərə alınaraq Şuşanın mədəni turizminin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı təkliflər irəli sürməkdir.

Açar sözlər: Mədəni-tarixi resurslar, turizm sənayesi, Şuşa şəhəri, maddi və qeyri-maddi sərvətlər, mədəni turizm, turizm ehtiyatları.

Giriş

Mədəni-tarixi resurslar sosial və etnik kimliyin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün cəmiyyət tərəfindən qorunub saxlanılan maddi və qeyri-maddi sərvətlərdir. Qədim dövrlərdə mövcud olan cəmiyyətlərin tərk etdikləri mədəni-tarixi əsərlər, adət-ənənələr, abidələr və dini ayinlər kimi dəyərlər "mədəni-tarixi resurslar" anlayışının yaranmasına səbəb olmuşdur. [4]. Mədəni-tarixi resurslar turizm ehtiyatları arasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir və başda mədəni turizm olmaqla, kənd turizmi, qış turizmi kimi turizm növlərinin təşkilində istifadə edilir. Lakin mədəni-tarixi resurslar öz cəlbediciliyini itirdikdə, mənfi təsirlər həm regional, həm də milli səviyyədə müşahidə edilir.

Son 30 ildə Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər, gərgin proseslər mədəniyyət sahələrinin inkişafına təsir göstərmiş, onu zənginləşdirmişdir. Müstəqilliyimizin otuz ili ərzində mədəniyyət sahəsində əldə edilən uğurlar, Azərbaycan musiqisinin beşiyi olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi və Şuşanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi burada turizmin inkişafı üçün yeni imkanlar yaratmışdır.

Azərbaycanın mədəni və tarixi irsi çox zəngindir. Mədəni-tarixi resurslar arxeoloji obyektlərdə, memarlıq abidələrində, muzeylərdə və s. irs nümunələrində əks olunur. Respublikamızın mədəni-tarixi irs nümunələri dövlət tərəfindən mühafizə olunur və əhəmiyyətinə görə 3 yerə ayrılır: [2, s.66] 1. Dünya əhəmiyyətli abidələrimiz- buraya 65 arxeoloji və memarlıq abidəsi daxildir. 2. Ölkə əhəmiyyətli abidələrimiz- buraya 418 memarlıq və 1616 arxeoloji abidə daxildir. 3. Yerli əhəmiyyətli abidələrimiz- buraya mədəniyyət parkı və landşaft abidələri də daxil olmaqla 3616 memarlıq abidəsi və 354 arxeoloji abidə daxildir.

Ölkəmizdəki tarixi və mədəniyyət abidələrinin coğrafi xüsusiyyətləri bu abidələrin əksəriyyətinin karvan yolları boyunca cəmləşdiyini sübut edir. Bununla birgə, Azərbaycanda İslam mədəniyyətinin yayılması tarix və mədəniyyət abidələrinin coğrafiyasının genişlənməsinə şərait yaratmış, məscid, türbə və karvansarayların sayı artmışdır. Zamanla bu irs nümunələri əhalinin ziyarət məkanına və ibadət yerinə çevrilmişdir. [2, s.67]

Şuşanın mədəni-tarixi resurslarının turizmdə istifadəsi. 10 noyabr 2020-ci ildə azad olunmuş dilbər guşəmiz sayılan Qarabağ mədəni turizmin prioritet istiqaməti kimi göstərə bilərik. Qarabağ nəinki Azərbaycanın, eləcə də dünyanın bir çox ölkələrinin bölgələriylə müqayisədə daha qədim tarixə malikdir. Məhz Qarabağ zonası özünəməxsus tarixi, mədəni abidələri, ədəbiyyatı, incəsənəti və musiqi mədəniyyəti ilə göz oxşayır. 30 ilə yaxın zamanda erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilmiş torpaqlarımızda saysız-hesabsız sərvətlərimiz, tarixi, dini, mədəni, təbiət abidələrimiz, yaşıllığımız, mineral və termal bulaqlarımız, turizmin inkişafına təkan verə biləcək turizm məkanlarımız viran qoyulub. Dağlıq Qarabağda 30-dan çox muzey, 125 mindən çox eksponant işğal edilmiş, 67 məsciddən 65-i isə viran edilmişdir. Qarabağda bölgəsində olan 30 muzeydən 10-u məhz Şuşa şəhərində yerləşirdi. Hal hazırda Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı sayılan Şuşa şəhəri bir zamanlar özü elə turistlər üçün açaq səma altında olan bir muzey sayılırdı. [6]

Qarabağ yalnız dini-tarixi və memarlıq abidələri ilə deyil, eyni zamanda xalçaları ilə də tarixin yaddaşında iz qoymuşdur. Hələ orta əsrlərdən məşhur olan Qarabağ xalçaları öz şöhrətini günümüzədək qoruyub saxlamışdır. Qarabağ xalçalarına aid edilən xalçalar adları və naxışları ilə bir-birindən seçilir. Qarabağ xalçaları üç qrupa ayrılır: Birinci qrupa Bərdə və Ağcabədi xalçaları aid edilir. İkinci qrupa Şuşa xalçaları aid edilir. Üçüncü qrupa isə Cəbrayıl xalçaları aid edilir. Ümumilikdə Qarabağın xalçaçılıq sənəti XVII əsrin ikinci yarısından etibarən Şuşa şəhərində mərkəzləşmişdir və daha geniş miqyasda inkişaf etmişdir.

Şuşa şəhərinin əsası 1752-ci ildə görkəmli dövlət xadimi Pənahəli xan Cavanşir tərəfindən qoyulmuşdur. Qarabağın mərkəzi hesab edilən Şuşa 1840-cı ildən etibarən qəza adlandırılmışdır və Kaspi vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdir. 1843-cü ildə Şuşa şəhərinin gerbi təsdiq edilmişdir. Hələ 1807-ci ildə Şuşada ilk dövlət məktəbi təsis edilmiş, 1848-ci ildə isə həmin məktəbdə teatr tamaşaları göstərilmişdir. [3, səh 22]

XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində Şuşa Qafqazın musiqi mərkəzi olmuşdur. Bu baxımdan Şuşanı “Azərbaycan musiqisinin beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası”, “Qafqazın sənət məbədi” kimi adlandırırdılar. Şuşada musiqi sənəti ilk əvvəllər xanəndələr və sazəndələr zəminində inkişaf edirdisə, sonradan musiqi sənəti daha geniş sahələri əhatə edərək kütləviləşməyə və sistemləşdirilməyə doğru istiqamət almışdı. [7]

Azərbaycanın ecazkar təbiətə malik olan, səfalı guşəsi Şuşa İsa bulağı, Turşsu, Soyuqbulaq, Qırxbulaq və digər təbiət möcüzələri ilə zəngindir. Həmçinin Şuşanın mədəni irsində əhəmiyyətli yer tutan Xan, Qaxal mağaraları, Şuşa qalası, Xurşudbanu Natavanın, Səmədbəy Mehmandarovun, Mir Möhsün Nəvvabın ev muzeyləri, İbrahim xanın qəsri, “Gəncə darvazaları”, Gövhər ağa məscidi, ticarət mərkəzi olan Rastabazar, qala divarları və möhtəşəm üslubda tikilən memarlıq abidələri buraya gələn turist və qonaqları heyran etmişdir. Qarabağın dilbər guşəsi olan Şuşa şərq arxitekturası ilə də göz oxşayır. Azərbaycanın mədəniyyət məbədi olan Şuşa məhz özü belə tarixi bir abidədir. Şuşa Azərbaycan tarixinə dəyərli şəxsiyyətlər yetirmişdir. Onlardan Qasım bəy Zakiri, Xurşudbanu Natavanı, Nəcəf bəy Vəzirovu, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevi, Firudin bəy Köçərli, Əhməd bəy Ağaoğlunu göstərə bilərik. Şuşa həmçinin Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül, Rəşid Behbudov, Niyazi, Fikrət Əmirov və s incəsənət xadimlərinin vətəni hesab olunurdu. [8]

Şuşada ev turizmi mədəni turizmin bir qolu kimi ötən əsrdən mövcud olmuş, XXI əsrdə isə artıq təşəkkül tapmağa başlamışdır. Ev turizminin məqsədi turistlərə qalacaqları şəhərdə olduqlarını hiss etdirməkdir. Habelə, mədəni turizm məqsədilə səyahət edən, alış-verişə üstünlük verən turistlərin ehtiyaclarını qarşılamaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şuşanın turizm infrastrukturunu elə qurulmuşdu ki, buraya səyahət edən turistlər istirahətini hərtərəfli təmin edə bilirdi. Şuşada 17 pioner düşərgəsi, 1 uşaq sanatoriyası yerləşirdi. Şuşa şəhərində, Xəlfəli və Turşsu kəndlərində 2000 ailədən çox rayon sakini öz mənzillərini turistlərə kirayə verirdi. Bu da ev turizminin inkişaf etdirilməsinə şərait yaradırdı.

Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa özünün tarixi inkişaf yolunda bir çox tarixi-dini memarlıq abidələri və ziyarətgahları ilə məşhur olmuşdur. Həmin abidələr aşağıdakı cədvəldə əks etdirilmişdir. (şəkil 1)

Şəkil 1. Şuşada tarixi abidələr

Dini-tarixi abidələr	Ziyarətgahlar	Tarixi-memarlıq abidələri
Hacı Yusifli məscidi	Türbə	Kurqan (Tunc dövrü)
Çöl Qala məscidi	Heydər türbəsi	Qala divarı
Xoca Mərcanlı məscidi	Həzrət Əli Qahası	Pənah xanın sarayı
Seyidli məscidi	Həzrət Abbas Şəfa ocağı	Qara Böyük Xanım bürcü
Mərdinli, Culfalar, Köçərli məscidləri	Seyid Xəlil Seyid Əli oğlunun ocağı	Şuşa və Şuşakənd daş qutusu qəbirlər
Malıbəyi məscidi	Saqqaxana və Pırgah pirləri	Daş qutusu nekropolu
Alban kilsəsi	Seyid Mirfəsil türbəsi	Hacıquların malikanəsi
Kilsə qalıqları	Mir Mehdi ağanın ocağı	Natavanın evi
Qız monastrı	İki minarəli Şəfa ocağı	Əsəd bəyin evi
Qazançı kilsəsi	Qasım ağanın ocağı	İbrahim xanın bürcü
Qaybalı məscidi		İsa bulağı
Şirlan məscidi		İbrahim xanın qəsr
Yuxarı məscid mədrəsəsi		İkimərtəbəli karvansara
Mədrəsə		Mehmandarovların malikanəsi
		Nekropol-Dolanlar kəndi

Şuşada tarixi-dini memarlıq abidələri və ziyarətgahların təsnifatı [1 s.74-76]

Şuşa şəhərində Pənahəli xanın sarayı, Yuxarı Gövhər ağa məscidi, Aşağı Gövhər ağa məscidi, Xurşudbanu Natavanın evi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Şuşa mağara düşərgəsi və Şuşa qalası kimi tarixi mədəniyyət abidələri və muzeyləri dağıntılara məruz qalsa da, bu mədəni-tarixi irs nümunələrində hazırda sürətli bərpa işləri aparılır və bu abidələr gələcək günlərdə yenidən ölkəmizin aparıcı turizm mərkəzlərinə çevriləcəkdir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının məlumatlarına əsasən, XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 nəqqaş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42 müəllim fəaliyyət göstərmişdir. Bu ziyalılar, Şuşanın mədəniyyət mərkəzi olmasında və burada elmin inkişafında öz töhfələrini vermişlər. [6]

Məhz bütün bunları nəzərə alaraq Prezident İlham Əliyev Şuşa şəhərini 5 yanvar 2021-ci ildə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan etmişdir. O öz nitqində: "Mən Şuşa şəhərini Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edirəm. Şuşa şəhəri buna layıqdır. Hesab edirəm ki, nəinki Azərbaycanın, bölgənin mədəni paytaxtı sayıla bilər" - sözlərini söyləmişdir. [5]

1989-cu ildə Seyid Şuşinskiyin 100 illik yubileyi ilə bağlı Şuşa şəhərində keçirilən tarixi "Xarı Bülbül" musiqi festivalının nəhayət 29 il sonra, 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Şuşada keçirilməsi Qarabağ bölgəsinin mədəni turizm potensialını dirçəldən əlamətdar bir nümunə olub, Azərbaycanın mədəni-tarixi resurslarına əsaslanan mədəni turizminin gələcək inkişafına şərait yaradacaqdır.

Azərbaycan Turizm Bürosu tərəfindən dünyanın aparıcı turizm sərgilərindən biri hesab olunan "World Travel Market London 2020" sərgisində Qarabağın turizm potensialı da vurğulanmış, həmçinin Qarabağ və ətraf ərazilərin turizm potensialı da daxil olmaqla, ölkəmizdə baş verən turizm tendensiyaları və turizm layihələri haqqında məlumatlar verilmişdir. Həmçinin 16 mayda BƏƏ-nin Dubay şəhərində keçirilmiş "ATM 2021" beynəlxalq turizm sərgisində Şuşanın turizm potensialı təbliğ edilmişdir.

2021-ci ildə Füzulidə, 2022-ci ildə Zəngilanda hava limanlarının açılmasında məqsəd Şuşaya xarici turistlərin gəlişini təmin etməkdir. Belə ki, Füzuli Beynəlxalq Hava Limanına gələn turistlər qısa müddət ərzində Şuşaya gedə bilirlər. Təyyarə ilə hava limanına gələcək turistlər Zəfər yolu ilə rahat şəkildə Şuşaya çatırlar. Bu marşrutun Zəfər yolundan keçməsinin özü də Azərbaycanın tarixi qələbəsinin əyani nümayişi baxımından əhəmiyyətlidir. Həmçinin 2021-ci ildə təməli qoyulmuş Laçın Beynəlxalq hava limanının tikintisinin 2025-ci ildə tamamlanması planlaşdırılır.

Şuşanın adı dillərdən düşməyən Cıdır düzü, İsa bulağı, Çətir şlaləsi ekoturizm üçün əlverişli infrastrukturlardır. Şuşanın əsas simvollarından olan İsa bulağı tam bərpa edilib. İsa bulağı dəniz səviyyəsindən 1600 metr yüksəklikdə yerləşən səfalı istirahət guşədir. Çətir şlaləsi isə el arasında Şır-şır şlaləsi kimi də tanınır. Şlalədən axan su Daşaltı çayına tökülür. Bu faktlar Şuşada ekoturizmin də inkişafı üçün böyük potensial olduğunu göstərir. İşgaldan azad olunmuş ərazilərdə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə sıfırdan başlayan və çox böyük əraziləri əhatə edən genişmiqyaslı quruculuq işlərində ekologiyanın bərpası proqramları da əhəmiyyətli yer tutur. Şuşa, Kəlbəcər, Ağdam, Zəngilan və Füzuli ərazilərində 5 meteoroloji stansiya quraşdırılıb.

Şuşa şəhəri mineral bulaqları ilə də tanınır. Burada Şuşa-Turşsu rekreasiya zonasındakı Turşsu, Şırlan, İsa bulağı, Zamanpəyəsi, Daşaltı bulaqlarından Turşsu və Şırlan bulaqlarının müalicəvi xüsusiyyətləri təsdiq olunmuşdur. Turşsu Şuşa şəhərindən 17 kilometr cənub-qərbdə, Zarışlı çayının dərəsində 1700 metr hündürlükdə çıxır. Suyu faydalı mikroelementlərlə, əsasən, karbon qazı, hidrogen-karbonad, maqnezium, natruim, kalsiumla zəngindir. Turşsu vasitəsilə müxtəlif daxili xəstəliklər müalicə olunur, kəmə vasitəsilə Şuşa şəhərinə su verilir. Şırlan mineral suyu Şuşa şəhərindən 18 kilometr qərbdə Sarıbaba dağının ətəyində çıxan üç bulağın ümumi adıdır, karbonatlıdır. Şırlan suyundan əsasən, mədə-bağırsaq, qan azlığı, maddələr mübadiləsinin pozulması və s. xəstəliklərin müalicəsində istifadə edilir. Dünyada ən uzun mineral su kəmərinin- 32 kilometrlik məsafədən Narzan tipli Şırlan suyunun şəhərə çəkilməsi Şuşanın kurort şöhrətini daha uzaqlara yaymışdı.

Şuşada keçirilən beynəlxalq və yerli tədbirlər isə festival turizminin inkişafına şərait yaradır. “Xarıbülbul” Beynəlxalq Musiqi Festivalı, kulinariya festivalı kimi böyük tədbirlər festival turizminin inkişafı üçün böyük potensial sayılır. Kulinariya turizmi baxımından Şuşanın məşhur “Şeşrəngi” aşı, axta-zoğallı aş, nardança kimi gözəl təamlar bu mətbəxin ayrılmaz parçasıdır. Bu zəngin mətbəx bu bölgədə kulinariya turizminin inkişafı üçün şərait yaradır. Bundan başqa, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşada keçirilən bir digər mühüm tədbir olan Birinci Beynəlxalq Kulinariya Festivalı tarixi, möhtəşəm və əlamətdar hadisə olmaqla yanaşı, Qarabağda turizmin inkişafına da böyük töhfə vermişdir. Festival Heydər Əliyev Fondu və Dövlət Turizm Agentliyinin təşkilatçılığı ilə 5-8 may 2022-ci il tarixlərində keçirilmişdir. Bu festivalda Türkiyə, Rusiya, Almaniya, Avstriya, Çin, Fransa, Gürcüstan, İran, İsrail, İtaliya, Malayziya, Yaponiya, Belçika, Çexiya, Kanada, Cənubi Koreya, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər ölkələrdən kulinarlar, beynəlxalq ekspertlər, qida sahəsinin nümayəndələri və bloggerlər olmaqla bir çox ölkələrin nümayəndələri, Avropadan, Latın Amerikasından, Asiyadan qonaq qismində iştirak etmişlər.

Şuşanın turizm potensialı nəzərə alınaraq burada otellər inşa edilir. Bu cür obyektlərin istifadəyə verilməsi Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olan Şuşanın turizm potensialının möhkəmləndirilməsində çox mühüm rol oynayır. 2021-ci ilin mart ayında burada Şuşa Xarı bülbul Oteli layihəsinin icrasına start verilmiş, mayın 12-sində otelin yenidənqurmadan sonra açılışı olmuşdur. Avqustun 29-da isə Şuşada digər bir otelin-Qarabağ otelinin açılışı olmuşdur. 1980-cı ildə inşa edilmiş hotelin binası 1992-ci ilin mayında Şuşa şəhərinin işğalı nəticəsində öz fəaliyyətini dayandırmış və baxımsızlıqdan tamamilə yararsız vəziyyətə düşmüşdür. Şuşa şəhəri müzəffər Azərbaycan Ordusunun şanlı Zəfəri nəticəsində Ermənistanın işğalından azad edildikdən sonra 2021-ci ildə Prezident İlham Əliyevin tapşırığına əsasən, hoteldə təmir-bərpa və yenidənqurma işləri həyata keçirilib. Müasir səviyyəyə çatdırılan hoteldə Şuşa şəhərinə səfər edən qonaqların rahatlığı üçün hər cür şərait yaradılıb. [9]

İƏT ölkələrinin turizm nazirlərinin İranın Ərdəbil şəhərində keçirilən 5-ci iclasının yekunu üzrə Azərbaycanın Şuşa şəhəri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının (İƏT) 2026-cı ildə turizm paytaxtı seçilib. Bu barədə qərar 2023-cü ildə Ərdəbildə keçirilən Turizm Ekspertlərinin 7-ci görüşü, turizm nazirlərinin 5-ci iclasında qəbul edilmiş Ərdəbil bəyannaməsində yer almışdır.

Qarabağ bölgəsində turizm sektorunun gələcək inkişafının iqtisadi təsirlərilə yanaşı, siyasi əhəmiyyəti də vardır. Hazırki dövrümüzdə Şuşanın və Xudafərin körpüsünün UNESCO-nun Ümumdünya İrs Siyahısına əlavə edilməsi ilə bağlı işlər görülür. Qarabağda turizm potensialı sülh və sabitliyin bəhrəsi, eyni zamanda rahat yaşayışın mühüm faktorlarındanır. Məhz bu səbəbdən Qarabağ bölgəsinin işğaldan azad edilməsi XXI əsrin mühüm tarixi hadisəsi oldu və bu torpaqlarda turizm sektorunun inkişafı humanitar inkişaf üçün mühüm töhfə olacaqdır. [6]

Nəticə. Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində deyə bilərik ki, Azərbaycan öz zəngin mədəni-tarixi resursları ilə turistləri ölkəmizə cəlb edir. Ölkəmiz turizmin inkişafı üçün böyük potensial yaradan qədim tarixə, zəngin mədəniyyətə, ənənəvi qonaqpərvərliyə malikdir. Hazırda turizm marşrutlarının sayının artırılması və turizm xidmətlərinin daha da yaxşılaşdırılması üçün mühüm tədbirlər görülür. Bu baxımdan bütün mədəni marşrutlar boyunca idarəetmə strukturlarının, turizm sektorunun inkişafı, dövlət və özəl sektor tərəfdaşlıq və marketinq fəaliyyətlərinin bərabərliyini təşviq etmək təklif edilə bilər.

Azərbaycanın zəngin mədəni-tarixi resurslarına malik olan bölgələrinin, başda işğaldan azad edilmiş və Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmiş Şuşa şəhərinin turizm potensialından səmərəli istifadə etməklə, ölkəmizdə turizm fəaliyyətini həm yerli, həm də xarici vətəndaşlar üçün daha maraqlı və yaddaqalan etmək imkanları mövcuddur. Hər bir nüansda Azərbaycanın qədim ənənələrini, xüsusi ilə qonaqpərvərliyini nümayiş etdirməyə çalışmalı, ölkəmizin turizm sferasındakı geniş potensialı ilə birgə, xalqımızın multikulturalizm və tolerantlıq dəyərlərini turistlərin Azərbaycana səyahət üçün seçmə səbəbi kimi təklif etməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Məmmədov N. İşğal altındakı tarixi-dini abidələrimiz. Bakı 2015, 96 s
2. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: "AzTU", 2015, 475 s.
3. Şuşa- Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı: bibliografıya X.Abbasova, Bakı 2021, 600 s.
4. UNESCO/ICCROM/ICOMOS/IUCN World Heritage Resource Manual. Managing Cultural World Heritage. Paris: "UNESCO", 2013, 155p.
5. Prezident Şuşanı Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edib. (aztv.az)
6. Qarabağ yaxın illərdə dünya əhəmiyyətli turizm məkanına çevriləcək. (modern.az)
7. <https://az.wikipedia.org/wiki/şuşa>
8. https://www.ani.az/down/meqale/iki_sahil/2017/may/541097.htm
9. <https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/8226f3dc583b89d44916662e95de892c.pdf>

Культурно-исторические ресурсы в организации туризма в Шуше

Шалала Азизова

Докторант Института экономики Министерства науки и образования

Резюме: В статье исследованы и проанализированы культурно-исторические ресурсы, потенциальные возможности в сфере организации и развития туризма в городе Шуша. Кроме того, были отмечены перспективы развития туризма в Шуше за счет использования этого потенциала и сделаны предложения с учетом местных условий.

Цель исследования - Культурно-исторические ресурсы относятся к группе антропогенных ценностей, играющих важную роль в организации туризма, как в мире, так и в регионах Азербайджана. С этой целью было исследовано использование культурно-исторических ресурсов в организации туризма в городе Шуша, который считается культурной столицей Азербайджана и после освобождения велись интенсивные восстановительные работы, и взаимосвязь между культурным и проанализированы исторические ресурсы Шуши. В то же время были определены структура и особенности культурно-исторических ресурсов Шуши, изучены способы организации туристической деятельности в ближайшие годы в соответствии с этими особенностями и определены направления применения культурно-исторических ресурсов

в туризме. **Методология исследования** - анализируются и систематизируются данные, полученные из многих отечественных и зарубежных источников по исследуемым проблемам. В статье используются методы сравнительного анализа, анализа и синтеза, исследуются теоретические и практические вопросы. **Значение применения исследования** - Его можно признать полезным с точки зрения выявления типов культурно-исторических ресурсов Шуши, увеличения информации о них, их сохранения, оценки потенциала культурно-исторических ресурсов в индустрии туризма и их применения в мировой практике. **Результаты исследования.** Культурно-исторические ресурсы в организации туризма в Шуше создают условия для получения доходов от культурного туризма, повышения уровня жизни населения, создания новых рабочих мест в сфере туризма и посещения туристами культурно-исторических памятников, а также приносят пользу населению и государству. фактор. **Оригинальность и научная новизна исследования.** В качестве основного научного положения культурно-исторические ресурсы города Шуша, освобожденного от армянских захватчиков в результате 44-дневной войны и считающегося жемчужиной культуры Азербайджана, позволяют создавать новые туристические маршруты. Анализ того, как культурно-исторические ресурсы Шуши используются в индустрии туризма и вытекающие из этого положительные и отрицательные эффекты, является научной инновацией, основной целью которой является внесение предложений по развитию культурного туризма в Шуше.

Ключевые слова. Культурно-исторические ресурсы, индустрия туризма, город Шуша, материальные и нематериальные ресурсы, культурный туризм, туристические ресурсы.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/79-85>

The role of the state in the economy: a theoretical analysis

Elvin Huseynov

PhD student,

Institute of Economics of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan,

AZ1143, Republic of Azerbaijan, Baku city, H. Javid avenue, 115

elvinhuseyn@gmail.com, +994(51)5281281

Abstract: The role of the state in the economy has been an important topic of debate throughout history and within different economic systems. The degree of state intervention in economic activity varies considerably between economic theories and public policies. In this article, the role of the state in the economy will be examined from a theoretical point of view, how this issue is solved in classical and modern economic theories, and the causes and consequences of state intervention will be examined.

The purpose of the article is to examine the opinions of representatives of different schools regarding the intervention of the state in the economy, to reach a conclusion based on the opinions of those who are against and in favor of the intervention.

Key words: state, economy, intervention, state regulation, economic crisis

İqtisadiyyatda dövlətin rolu: nəzəri təhlil

Elvin Hüseynov

doktorant

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutu

AZ1143, Azərbaycan Respublikası, Bakı ş., H.Cavid pr., 115

elvinhuseyn1996@gmail.com, +994(51)5281281

Xülasə: Dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu tarix boyu və müxtəlif iqtisadi sistemlər daxilində mühüm müzakirə mövzusu olmuşdur. Dövlətin iqtisadi fəaliyyətə müdaxilə dərəcəsi iqtisadi nəzəriyyələr və dövlət siyasətləri arasında əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir. Bu məqalədə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu nəzəri baxımdan araşdırılacaq, klassik və müasir iqtisadi nəzəriyyələrdə bu məsələnin necə həll olunduğu, dövlət müdaxiləsinin səbəb və nəticələri tədqiq ediləcəkdir.

Məqalənin məqsədi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə dair fərqli məktəblərin nümayəndələrinin fikirlərini incələmək, müdaxiləyə qarşı olan və tərəfində olanların fikirləri əsasında yekun nəticə əldə etməkdir.

Açar sözlər: dövlət, iqtisadiyyat, müdaxilə, dövlət tənzimləməsi, iqtisadi böhran

Tənzimləmənin iqtisadiyyatda yeri:

İqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi dövlətin bazarlara müdaxiləsinin əsas elementlərindən biridir. Tənzimləmə istehlakçıların qorunması, rəqabətin təmin edilməsi, ədalətsiz ticarət təcrübələrinin qarşısının alınması və maliyyə sabitliyinin qorunması kimi məqsədləri ehtiva edir. Bu tənzimləyici rollar bazar çərçivəsini formalaşdırmaq və ədalətliyi təmin etmək məqsədi daşıyır.

Dövlət pul siyasəti, büdcə idarəçiliyi, vergi və iqtisadi sabitləşdirmə siyasəti kimi alətlərdən istifadə edərək inflyasiya, işsizlik və digər makroiqtisadi balanssızlıqlara müdaxilə edir. Bu müdaxilələr iqtisadi dalğalanmaların təsirlərini azaltmaq və davamlı artımı təşviq etmək məqsədi daşıyır.

İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsi məsələsi özü ilə müxtəlif fikirlər və mübahisələr gətirir. Bəziləri hökumətin müdaxiləsinin bazarları təhrif edə biləcəyini iddia etsə də, digərləri iqtisadi sabitlik və sosial ədalətin təmin edilməsi üçün tənzimləmənin vacibliyini vurğulayır.

Klassik iqtisadi nəzəriyyələrdə dövlətin rolu

Adam Smit 18-ci əsrdə yazdığı "Xalqların sərvəti" əsərindən bəri azad bazar iqtisadiyyatının müdafiəçisi kimi tanınır. Smitin "görünməz əl" nəzəriyyəsi fərdlərin öz maraqlarından çıxış etdikcə bazarın özünü tarazlaşdıracağını və sosial rifahın maksimuma çatacağını göstərir. Bu kontekstdə dövlətin rolu minimal olmalı və ictimai malların təmini, müdafiə, ədalət və müəyyən infrastruktur investisiyaları kimi sahələrlə məhdudlaşmalıdır.

Həmçinin, David Rikardonun müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi beynəlxalq ticarətdə azad bazar mexanizminin əhəmiyyətini vurğulayır. Rikardo iddia edir ki, dövlət müdaxiləsi, xüsusən də proteksionist siyasət iqtisadi səmərəliliyi azaldır. Dövlətin rolu ticarətə maneələri aradan qaldırmaq və azad ticarəti təşviq etmək olmalıdır.

Neo-Klassik İqtisadi Nəzəriyyələr

Neoklassik iqtisadi nəzəriyyələr bazar mexanizmlərinin ümumilikdə effektiv olduğunu qəbul etsələr də, müəyyən situasiyalarda bazar uğursuzluqlarının baş verə biləcəyini bildirirlər. Bazar mexanizmlərindəki səhvlər xarici təsirlər, ictimai mallar, informasiya asimetriyası və inhisarçı strukturların olduğu kimi vəziyyətlərdə ortaya çıxır. Belə hallarda iqtisadi səmərəliliyi təmin etmək üçün dövlətin müdaxiləsi zəruri ola bilər.

Xarici amillər iqtisadi fəaliyyətin üçüncü tərəflər üzərindəki yan təsirləridir. Mənfi xarici təsirlər (məsələn, çirklənmə) və müsbət xarici təsirlər (məsələn, təhsil) hökumətin müdaxiləsinə tələb edə bilər. Dövlət vergi və subsidiya siyasəti vasitəsilə bu xarici təsirləri daxililəşdirməklə sosial məsərəfləri və faydaları tarazlaya bilər.

İctimai əmtəə istehlakda rəqabətə davamlı olmayan və az imtina oluna bilən mallardır. Məsələn,

küçələrin işıqlandırılması və ya milli müdafiə kimi xidmətlər özəl sektor tərəfindən təmin oluna bilməz. Ona görə də dövlətin bu cür malları təmin etmək və maliyyələşdirmək vəzifəsi var.

İnformasiya asimetriyası bazar iştirakçıları arasında məlumat balanssızlığı olduqda baş verir. Məsələn, sığorta bazarında sığorta şirkətləri ilə sığortalılar arasında məlumat fərqləri bazar səhvlərinə səbəb ola bilər. Bu halda dövlətin tənzimləyici rolu informasiya asimetriyasını azaltmaqla bazarın səmərəli fəaliyyətini təmin etməkdir.

Monopolist strukturlar tək firmanın bazarda hökmranlıq etdiyi vəziyyətlərdir. Monopolist firmalar qiymətləri artırmaq və istehsalı azaltmaqla sosial rifahı azalda bilər. Bu halda dövlət antiinhisar qanunları və tənzimləyici orqanlar vasitəsilə müdaxilə etməlidir.

Keyns iqtisadiyyatı və dövlət müdaxiləsi

Əsrin birinci yarısında Con Meynard Keyns klassik və neoklassik iqtisadi nəzəriyyələrə zidd olaraq dövlətin iqtisadiyyata aktiv müdaxiləsini müdafiə edən bir yanaşma hazırladı. Keynsçi nəzəriyyəyə görə, bazar iqtisadiyyatı təkbaşına tam məşğulluğu və iqtisadi sabitliyi təmin edə bilməz. Xüsusilə tənəzzül və iqtisadi böhran dövründə dövlətin iqtisadiyyatı fiskal və pul siyasəti ilə stimullaşdırması lazımdır.

Keynsçi iqtisadiyyatda hökumətin rolu iqtisadi tənəzzüllər zamanı dövlət xərclərini artırmaq və vergiləri azaltmaqla məcmu tələbi stimullaşdırmaqdan ibarətdir. Bu siyasətlər büdcə kəsirlərinə səbəb olsa belə, iqtisadi artımı və məşğulluğu artırmaqla uzunmüddətli davamlılığı təmin edir. Keynsçi iqtisadiyyatda fiskal siyasət vasitəsi ilə dövlət mərkəzi bankın faiz dərəcələrinə və pul təklifinə nəzarət etməklə iqtisadiyyatı tənzimləyir. Keynsçi yanaşmada mərkəzi banklar iqtisadi tənəzzüllər zamanı aşağı faiz dərəcələri və pul siyasəti ilə tələbi stimullaşdırmağa çalışırlar.

İqtisadi düşüncə tarixinin səhnəsində artıq Keyns vardı və klassik liberal düşüncədən bir qopuş gətirirdi: “Maaş, əməyin marjinal məhsuluna bərabərdir. Yəni, işə cəlb olunan bir adamın maaşı, məşğulluq bir vahid azalanda itiriləcək dəyərə bərabərdir. Amma bu iddianın çatışmazlığı rəqabət və bazar mükəmməl deyilsə, bəlli prinsiplər çərçivəsində bərabərliyin pozula bilməsidir” [C.M.Keyns, “Ümumi nəzəriyyə”, 1936, səh:16]. Burada Keyns gerçək həyatdakı şərtlərin heç də hər zaman klassik liberalizmin fərz etdiyi şəkildə olmadığını, praktikada bazarda rəqabət şəraitinin tam azad, tələb və təklifin tam tarazlıq halında olmadığı halların da ola biləcəyini deyir. Keyns anlayırdı ki, bazarda təklif olunan əmtəələrin bir çoxunun satıla bilməməsinin səbəbi sahibkarların hər zaman maaşı ola bildiyi qədər aşağı tutmağa çalışmasıdır. Bu gün maaş alan işçi sabah bazardakı alıcı olacağına görə, mənfəəti artırmaq üçün maaşı aşağı tutmağa çalışmaq digər tərəfdən bazardakı tələbi də azaldırdı. Buna görə də Keyns dövlətin tələb yönümlü iqtisadiyyat modeli ilə hərəkət etməli olduğuna inanırdı. Praktika da azad bazarın təkbaşına yetərli tələb yarada bilmədiyini göstərirdi.

Müasir iqtisadi nəzəriyyələr və dövlətin rolu

Yeni klassik və monetarist yanaşmalar dövlətin müdaxiləsinə daha tənqidi prizmadan baxır. Bu nəzəriyyələr bazar iqtisadiyyatının öz-özünə tarazlaşacağını və hökumətin müdaxiləsinin çox vaxt səmərəliliyin itirilməsinə səbəb olduğunu iddia edir. Monetaristlər iqtisadi sabitliyin təmin edilməsində pul siyasətinin daha təsirli olduğunu və dövlətin maliyyə siyasətləri ilə iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi lazım olduğunu bildirirlər.

Monetar yanaşmanın ən böyük müdafiəçilərindən olan Milton Fridmana görə iqtisadiyyatın liberallığı, özəlləşdirmə həm də siyasi azadlıq, iqtisadi inkişaf gətirir.

“İqtisadi azadlığı birbaşa təmin edən iqtisadi təşkilatlanma forması, yəni rəqabətçi kapitalizm iqtisadi gücü siyasi gücdən ayıraraq birinin digərini tarazlaması ilə siyasi azadlığı da inkişaf etdirməkdədir. Heç vaxt, heç yerdə böyük ölçüdə siyasi azadlığa sahib olan cəmiyyətlərin iqtisadi fəaliyyəti davam etdirmək üçün azad bazara bənzər bir sistem istifadə etmədiyinə rastlamadım” [Milton Fridman, “Kapitalizm və azadlıq”, 1962, səh:29]. Fridman azad bazar xaricində heç bir başqa iqtisadi sistem içində siyasi azadlıq olduğuna rastlamadığını deyir. Bunun əsas səbəbi, şübhəsiz ki, kapitalizm öncəsi cəmiyyətlərin feodalizm və quldarlıq quruluşu ilə idarə olunmasıdır. Əgər Fridman 19-cu əsr Britaniyasına nəzər salsaydı, tam başlı-başına buraxılmış kapitalizmin parlamentin qanunlarından tutmuş dövlətin idarə olunmasına kimi hər şeyə təsir edə biləcəyini görərdi. Sırf bu səbəbdəndir ki, kitabın sonrakı səhifəsində 19-cu əsr və 20-ci əsrin başlanğıclarını istisna olaraq qeyd edir.

Fridmanın bir çox mövzuda haqlı görünməsinin əsas səbəbi dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etdiyi

ölkələrdən danışarkən, xüsusilə son dərəcə totalitar ölkələri nümunə göstərməsidir. Dövlət müdaxiləsinin ifrat olduğu yerlərdə problemlər olması müdaxilənin heç olmadığı şəraitdəki problemləri göz ardı etməmizə səbəb olmamalıdır. Bununla belə, bu müdaxilələrin necə ediləcəyi və onların nə qədər olması barədə müzakirələr davam edir. Bu kontekstdə dövlətin iqtisadiyyatdakı roluna dair daha çox araşdırma və təhlil siyasətin effektiv formalaşdırılmasına və iqtisadi sistemlərin daha sağlam işləməsinə kömək edə bilər. Dövlət müdaxiləsinə qarşı başqa bir çox fikirlər də irəli sürülmüşdür. Bazar səmərəliliyinin itirilməsi, rəqabətin qarşısının alınması bunlardan biridir. Dövlətin müxtəlif sahələrdə lisenziya verməsi, bəzən burdakı çətin şərtlər təşəbbüskar birinin qarşısını ala bilər. Fridman lisenziya məsələsinə də xüsusi diqqət edirdi. Lisenziyalaşdırılan sahələrin böyüməsi Fridmanın tənqidinə səbəb olmuşdu. “Kapitalizm və azadlıq”da Gelhorna istinadən yazırdı: “1938-ci ildə sadəcə bir əyalətdə - Şimali Karolinada lisenziya qaydaları 60 peşəni əhatə edəcək qədər genişləmişdi. Qanunların təsir dairəsinə əczaçılar, mühəsiblər, memarlar, baytar və kitabxanaçıların daxil olduğunu öyrənmək heç kəsi təəccübləndirməyə bilər. Amma xırman maşını operatorlarının və tacirlərin belə lisenziyalaşdırılması insanı güldürməzmi?” [Milton Fridman, Kapitalizm və azadlıq, 1962, səh:198]. Yuxarıdakı mövzuda olduğu kimi burada da Fridmanın haqlı olduğu tərəflər var. Amma bu, azad rəqabətə mane olacaq deyər bütövlükdə lisenziyalaşdırmanı ləğv etmək mənasına da gəlməməlidir. Fridman eyni mənbədə davam edir ki, lisenziyalaşdırmanın lehinə olan arqumentlər hər zaman lisenziyalaşdırmanın ictimai yarar üçün olduğunu deyəcək şəkildə qurulacaq. Lisenziyalaşdırma ilə bağlı tələblər nadir hallarda bu peşənin sahibləri tərəfindən dələduzluğa məruz qalmış vətəndaşlar tərəfindən gəlir. Bunlar adətən həmin peşələrin sahibləri tərəfindən gəlir. Çünki başqa adamların da özləri kimi bu işlərdə işləməsinə istəmirlər. Fridman burada lisenziyasız bir çox peşə sahiblərinin insanları aldatmasını çox da ciddiyyə almır. Heç bir statistika vermədən “nadir hallarda” deyir. Hətta bunu hər hansı müşahidəyə əsasən desə belə, bu ancaq onun müşahidə apardığı coğrafiyanı əhatə edir. İnkişaf etmiş cəmiyyətlərdəki dələduzluq halları inkişaf etməkdə olan və ya üçüncü dünya ölkələrində eyni səviyyədə deyil. Bu baxımdan əslində dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin lehinə də, əleyhinə də olan arqumentlər ölkələrin təsnifatına görə dəyərləndirilməlidir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə qarşı çıxan digər bir iqtisadçı Avstriya məktəbinin nümayəndəsi Hayekdir. Hayek xüsusilə kollektivist dövlətləri araşdırmış, tədqiqatların əksəriyyətini bu ölkələrin totalitarizmə daha meyilli olduğu, dövlət müdaxiləsi artdıqca fərdlərin azadlıqlarının kiçiləcəyi yönündə aparmışdır.

“Dövlətin elə funksiyaları var ki, bu funksiyaları dövlətin icra etməsində bütün vətəndaşlar birləşəcək. Bəzi funksiyaların icrasında lehinə böyük əksəriyyət toplanacaq. Və getdikcə elə sahələrə gəlinəcək ki, dövlətin nəyi necə icra etməsi ilə bağlı hər şəxsin özünə görə fərqli fikri olacaq” [Fridrix Hayek, “Kölək yolu”, 1944, səh: 40]. Fəqət bunun əksi də iddia edilə bilər. Dövlətin iqtisadiyyata çox az müdaxilə etdiyi toplumlarda da resurslardan istifadə, onların bölgüsü hər şəxsin ayrılıqda fikri ilə təyin olunmur. Buna qarşı bazardakı tələbə görə istehsal təşkil olunur – kimi arqument gətirilə bilər. Amma tələblə təklif arasındakı yol əsla “təzkolaqlı” deyil. Bəzən (müasir dünyada çox hallarda) təklif özü tələbi yaradır, nəinki tərsi. Digər tərəfdən tələb özü insanların başqa bir şəxsdən (öz sahibkarlarından) aldıkları maaşa görə dəyişir. Dolayısı ilə dövlətin ən minimum şəkildə iqtisadiyyata müdaxilə etdiyi cəmiyyətlərdə də istehsalın təşkili, Hayekin dövlətə aid etmədiyi işlərin icrası ayrı-ayrı şəxslərin qərarları əsasında həyata keçirilmir.

Dövlətin müdaxiləsinə dəstəkləyən iqtisadçılar da var və belə görünür ki, bu ikisinin ortasındakı yolu tapmaq milli iqtisadiyyatlar üçün önəmlidir. İqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinin lehinə fikirlər əsasən iqtisadi böhranlar zamanı, inflyasiya və işsizlik artdığı dövrlərdə gündəmə gəlir. Bazarın tamamilə “özbaşına” buraxıldığı durumlarda ortaya çıxan ilk problemlər 1930-cu illərdə görünməyə başladı. Bu böhran tələb və təklifin başlı-başına birini tarazlaya bilib-bilməyəcəyi, tam məşğulluğun azad bazar şəraitində təmin olunub-olunmayacağı kimi mövzularda önəmli problemlərdən xəbər verirdi.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi fərqli aspektlərdən də müdafiə olunur. Müasirlərdən italyalı iqtisadçı Mariana Maççukato “Sahibkar dövlət: özəl sektor və dövlət arasında mifləri dağıtmaq” adlı kitabında xüsusilə innovasiyalar və texnoloji inkişaf kimi mövzularda dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə müdafiə edir. O, ümumiyyətlə, özəl sektorla dövlət arasında bir antaqonizmin olduğunu belə inkar edir. Kitabının adından da görüldüyü kimi bunu mif hesab edir.

“Bizə tez-tez deyilir ki, “qalibləri seçmək” mövzusunda uğursuz olduğuna görə və ya “qaliblər”

yeni texnologiyalar, iqtisadi sektorlar və xüsusi şirkətlər olduğuna görə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolu limitli olmalıdır. Amma nəzərə alınmır ki, dövlətin “uğursuz” olmasının səbəblərindən biri onun özəl sektorla müqayisədə daha çətin şeyləri etməyə çalışmasıdır: milli sənayenin inkişafını uzunmüddətli dövt üçün qoruyub saxlamağa çalışmaq, ya da yeni texnoloji sahələr yaratmaq. Belə çətin sahələrdə əməliyyatlar aparmaq uğursuzluq ehtimalını artırır. Bütçə kapitalı özəl kapitaldan çox fərqlidir. Bütçə kapitalı riski daha yüksək olan sahələrə yatırılır, həmçinin gələcək səmərəsi daha çox səbr və daha az gözlənti verir” [Marianna Maççukato “Sahibkar dövlət”, 2011, səh: 28]. Müasir dünyanın dəyişən şərtləri iqtisadiyyata dövlət müdaxiləsinə qarşı fikirlərdə dəyişikliklər yaradır. Bu kitabda yazılanlar, məsələn, yüz il əvvəl yazıla bilməzdi. Investisiya yatırılan yeni innovativ ideyalar, texnoloji sahələr, ekoloji böhranlar və s. kimi mövzularda özəl sahibkarlarla müqayisədə dövlətin investisiya yatırması daha çox görülən durumdur. Çünki yeni sahələrin riski də, mənfəət qazanmağı gözləmək üçün səbr də yüksək, gözləntilər isə aşağıdır. Özəl sektor daha öncə heç yoxlanmamış, heç yatırım edilməmiş sahələrə pul yatırmaq istəməyəcək. Bu kimi durumlar toplumun ümumi mənfəəti üçün “bir kənara” yığılmalı olan dövlət kapitalının varlığını zəruri edir.

Dövlətin iqtisadi inkişafa töhfəsi xüsusilə böhran zamanlarında daha çox büruzə vermişdir. Özəl sektorun bir çox uğursuzluqları bu sahələrin milliləşdirilməsi ilə kompensasiya edilmişdir. İnnovasiyaları təşviq edən siyasətlər, azad rəqabəti təmin edən qaydalar və investisiyaları cəlb edici edən iqtisadi siyasətlər dövlətin iqtisadi artıma birbaşa töhfə verməsini təmin edir. Böyük iqtisadi böhranlar tarix boyu müxtəlif ölkələrin iqtisadi strukturuna və sosial quruluşuna dərinlən təsir göstərmişdir. Bu cür böhranlar bazar mexanizmləri yetərli olmadığı halda dövlətin müdaxiləsinin zəruriliyini ortaya qoyur. Böhranların təsirlərini yumşaltmaq və iqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi böhranlar çox vaxt ani və geniş yayılmış iqtisadi daralmalarla xarakterizə olunur. Bu daralmalar yüksək işsizlik nisbətləri, istehlakçı inamının azalması, istehsal səviyyəsinin aşağı düşməsi və maliyyə bazarlarında dalğalanmalar kimi əlamətlərlə özünü göstərir. Dərin böhranlar xüsusilə böyük iqtisadi qeyri-müəyyənliyə və itkilərə səbəb olur ki, bu da dövlətin müdaxiləsinə zəruri edir. Dövlətin iqtisadi böhranlar zamanı müdaxilə etmək üçün müxtəlif vasitələri var. Tarixi təcrübədən də bilindi ki, bunlar arasında əsasən fiskal siyasət, pul siyasəti və struktur islahatları diqqəti cəlb edir:

Fiskal Siyasət: Dövlət dövlət xərclərini artırmaq və vergiləri tənzimləməklə iqtisadiyyatı stimullaşdırma bilər. Dövlət investisiyaları, xüsusilə infrastruktur layihələri məşğulluğun yaradılmasında və iqtisadi artımın stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Pul Siyasəti: Mərkəzi banklar faiz dərəcələrini aşağı salmaqla və pul təklifini artırmaqla likvidliyi təmin etməyə çalışırlar. Bu siyasətlər kredit axınını asanlaşdırmaqla istehlakı və investisiyaları artırmaq məqsədi daşıyır.

Struktur islahatları: Böhran dövründə iqtisadi strukturu gücləndirmək üçün struktur islahatlarına ehtiyac ola bilər. Bu islahatlar əmək bazarının çevikliyinə artırılması, vergi sistemində islahatların aparılması və rəqabətin təşviqi kimi tədbirləri əhatə edə bilər.

Böhranlar zamanı dövlətin rolunun vacib olduğu tarixi nümunələr kimi 1920-21 böhranı, 1929 Böyük böhranı, 1973 neft böhranı, 1997 Asiya maliyyə böhranı, 2008-ci il böhranı və s. göstərilə bilər. Bu böhranların ortaya çıxma səbəbləri fərqli olsa da, hamısının ortaq cəhəti böhrandan çıxmaq üçün dövlətlərin iqtisadiyyata müdaxilə etmiş olmasıdır. Bunlar arasında xüsusilə ikisi iqtisadiyyatın canlanmasında dövlət tədbirlərini özündə ehtiva edir. Belə ki, 1929-cu ildə başlayan və bütün dünyanı əhatə edən Böyük Böhran zamanı ABŞ-da Franklin D. Ruzvelt tərəfindən həyata keçirilən yeni sövdələşmə siyasətləri dövlət xərclərini artırmaq və müxtəlif sosial proqramları həyata keçirməklə iqtisadiyyatın canlanmasına nail oldu.

2008-ci ildə başlayan global maliyyə böhranı zamanı da bir çox ölkənin maliyyə sistemi və iqtisadiyyat dərinlən sarsıldı. Dövlətlər iqtisadiyyatı bank xilasetmə paketləri, təşviq proqramları və genişləndirici pul siyasəti ilə dəstəklədilər. Xüsusilə, TARP (Problemlə Aktivlərə Yardım Proqramı) və ABŞ-ın həyata keçirdiyi genişləndirici fiskal siyasətlər böhranın təsirlərinin yumşaldılmasında mühüm rol oynamışdır.

Böhran zamanı dövlət müdaxiləsinin nəticələri mübahisəlidir. Bəzi iqtisadçılar iddia edirlər ki, dövlət müdaxiləsi qısa müddətdə iqtisadi sabitliyi təmin edir və uzunmüddətli perspektivdə davamlı

artım üçün zəmin yaradır. Lakin həddindən artıq müdaxilə və yüksək dövlət borcları uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi problemlərə gətirib çıxara bilər. Buradakı uzunmüddətli və qısamüddətli dövr üçün irəli sürülən arqumentlər belə iqtisadçılar arasında mübahisələr yaratmışdı. Dövlət müdaxiləsinə qarşı olanlar uzunmüddətli dövrə daha çox diqqət yetirdiyi halda, dövlət müdaxiləsinə müdafiə edənlər qısamüddətli dövrü daha önəmli hesab edirdi. Nobel mükafatı laureatı Paul Kruqman “End this depression now” adlı kitabında Keynesdən belə sitat gətirir: “Uzunmüddətli dövr cari dövr üçün yanıldıcı rəhbərdir. Uzunmüddətli dövr üçün hamımız öləcəyik. İqtisadçılar bizə fırtınalı mövsümdə əgər fırtınadan uzun müddət keçərsə, dənizin səthi yenidən düz olar kimi asan və əhəmiyyətsiz proqnoz vermiş olurlar” [Paul Kruqman, “End this depression now”, 2012, səh:11]. Buna görə də, dövlət müdaxiləsinin qısamüddətli dövr üçün daha çox nəzərdə tutulduğunu düşüncəyə, böhran zamanlarında ən önəmli dövrün məhz cari dövr olduğunu da göz önündə saxlamaq lazımdır.

Nəticə:

Ümumilikdə baxıldıqda, azad bazarın müdafiəsi daha çox nəzəriyyə, dövlət müdaxiləsinin müdafiəsi isə daha çox praktikaya əsaslanır. Dövlətin müdaxilə fikri heç bir iqtisadçının ağına “göydən düşmə” ideya olaraq gəlməmiş, real həyatdan, maddi gerçəklikdən doğmuşdu. Tələb və təklifin öz-özünə tarazlaşacağı, tam məşğulluğun öz-özünə təmin olunacağı, hər təklifin öz tələbini yaradacağı (bunlar hamısı Adam Smitə görə görünməz əl tərəfindən gerçəkləşməli idi), resurslardan azad bazar şəraitində tam effektiv və səmərəli istifadə olunacağı kimi nəzəri məsələlərin bir çoxu praktikada mükəmməl şəkildə işləməyəndə, dövlətin iqtisadiyyatı tənzimləməsi fikri iqtisadçıları düşündürməyə başlamışdı.

Praktikada iqtisadi inkişaf səviyyəsi, xalqın ictimai şüuru kimi məsələlər fərqli dövlətlərdə fərqli olduğuna görə dövlətin müdaxilə siyasəti də fərqli olmalıdır. Bu baxımdan inkişaf etməkdə olan ölkələrdə tənzimləmənin daha effektiv həyata keçirilməsi üçün bəzi strategiyalar önə sürmək olar:

-Çevik və innovativ qaydalar:

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə edə bildiyi sahələrdəki qanunvericilik iqtisadiyyatın dinamik strukturuna uyğunlaşmalıdır. Tənzimləyici qurumların texnoloji və iqtisadi dəyişikliklərə tez reaksiya verə bilməsi üçün çeviklik və innovasiyalar önəmlidir.

-Effektiv monitoring və qiymətləndirmə mexanizmləri:

Tənzimləmələrin təsirlərinin monitoringi və qiymətləndirilməsi üçün effektiv mexanizmlər yaradılmalıdır. Bu, qaydaların gözlənilən nəticələrə nail olub-olmadığını qiymətləndirmək və lazım gəldikdə qaydalara yenidən baxılması üçün vacibdir.

-Qərarların qəbul prosesində sahibkarlıq subyektlərinin rolu:

Qaydalar müəyyən edilərkən biznes nümayəndələri, digər maraqlı tərəflər qərarların qəbulu proseslərinə daxil edilməlidir. Bu, müxtəlif fikirlərə hörmət edilməsini təmin edir.

-Kiçik biznesi dəstəkləyən qaydalar:

Kiçik müəssisələrin həddindən artıq yüklənməsinin qarşısını almaq üçün qaydaların bürokratik olmamasına diqqət yetirilməlidir. Bu, sahibkarlığı təşviq edir və iqtisadi diversifikasiyanı artırmağa bilər. Xüsusilə, gömrük rüsumları, vergi dərəcə, faiz dərəcələri bunda rol oynayır.

-Hesabatlılıq:

Tənzimləyici orqanların qaydaların icrası və təsirinə görə məsuliyyət daşması vacibdir. Bu bazardakı iqtisadi subyektlər arasında haqsız rəqabətin, inhisarların yaranmaması baxımından önəmlidir.

-Beynəlxalq əməkdaşlıq:

İqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı əlaqəni nəzərə alaraq, ümumi standartlar və ən yaxşı təcrübələr paylaşılmalıdır.

Özəl sektor və ictimai sektor arasında tarazlı bir yanaşma həm azad bazar iqtisadiyyatının avantajlarından istifadə etməyə, həm də sosial rifah və təhlükəsizlik kimi hədəflərə nail olmaqda dövlət üçün açar rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Milton Fridman, “Kapitalizm və azadlıq”, 1962, səh. 284
2. Fridrix Hayek, “Köləlik yolu”, 1944, səh. 130
3. Con Meynard Keyns, “Ümumi nəzəriyyə”, 1936, səh. 314
4. Mariyanna Maççukato, “Sahibkar dövlət”, 2011, səh. 202
5. Paul Kruqman, “End this depression now”, 2012, səh. 259
6. E.N.Kərimov, B.O.Osmanov, “İqtisadi nəzəriyyə”, 2010, səh. 633
7. S.H.Rzayeva, M.K.Ramazanov, “İqtisadiyyat”, 2013, səh. 344
8. R.Campbell, McConnell, Stanley L.Brue, S.M.Flynn, “Macroeconomics”, 2008, səh. 499
9. David Romer, “Advanced macroeconomics” 4-cü nəşr, 2017, səh. 738
10. Olivier Blanchard, Alessia Amighini, and Francesco Giavazzi, “Macroeconomics: A European Perspective”, 2010, səh. 617
11. Adam Smith, “Xalqların sərvəti”, 1776, səh. 786
12. David Rikardo, “On the principles of political economy and taxation”, 1817, səh. 333

Роль государства в экономике: теоретический анализ**Эльвин Гусейнов**

Аспирант,

Институт Экономики Министерства Науки и Образования Азербайджанской Республики,
AZ1143, Азербайджанская Республика, город Баку, проспект Г.Джавида, 115
elvinhuseyn@gmail.com, +994(51)5281281

Резюме: Роль государства в экономике была важной темой дискуссий на протяжении всей истории и в различных экономических системах. Степень государственного вмешательства в экономическую деятельность значительно различается в зависимости от экономических теорий и государственной политики. В данной статье будет рассмотрена роль государства в экономике с теоретической точки зрения, как этот вопрос решается в классических и современных экономических теориях, а также будут рассмотрены причины и последствия государственного вмешательства.

Цель статьи - изучить мнения представителей разных школ по поводу вмешательства государства в экономику, сделать вывод, основанный на мнениях тех, кто против и за вмешательство.

Ключевые слова: государство, экономика, интервенция, государственное регулирование, экономический кризис.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/86-93>

Analysis of lending and interest rates of small and medium enterprises

Elvin Gaffarli

Azerbaijan State University of Economics (UNEC)

Doctoral student majoring in domestic fiscal policy and public finance

Email: elvingaffarli@gmail.com

Abstract: In this study, information on lending indicators related to access to finance of SMEs was obtained. However, access to finance remains a significant challenge for many SMEs, hindering their ability to invest, grow and develop. This abstract presents a landscape of SME lending, highlighting key challenges such as limited collateral, information asymmetry and regulatory constraints. Despite these obstacles, public and private sector stakeholders are increasingly focusing on strategies to improve access to finance for SMEs, including establishing credit guarantee schemes, promoting alternative lending models, and implementing supportive policies and regulatory reforms. Based on research surveys, the impact on the financing of SMEs after the COVID-19 pandemic in 2020 and 2021 is analyzed. Then, the provision of SME financing through various instruments, as well as the trends of credit conditions by country are analyzed. At the same time, in this study, the interest rates for the countries were also considered, and the lending indicators of SMEs as a result of state support were reflected.

Key words: Small and medium enterprises, Lending, Interest rates

Kiçik və orta sahibkarlıqların kreditləşməsinin və faiz dərəcələrinin təhlili

Elvin Qaffarlı

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)

Daxili fiskal siyasət və dövlət maliyyəsi ixtisası üzrə doktorantura tələbəsi

Email: elvingaffarli@gmail.com

Xülasə: Bu araşdırmada KOS-ların maliyyəyə çıxışı ilə bağlı kreditləşmə göstəriciləri haqqında məlumatlar əldə edilmişdir. Bununla belə, maliyyə əldə etmək bir çox KOS-lar üçün əhəmiyyətli problem olaraq qalır və onların investisiya qoymaq, böyümək və inkişaf etmək qabiliyyətinə mane olur. Bu mücərrəd məhdud girov, məlumat asimetriyası və tənzimləyici məhdudiyyətlər kimi əsas problemləri vurğulayaraq KOS kreditləşməsinin mənzərəsini təqdim edir. Bu maneələrə baxmayaraq, dövlət və özəl sektordan olan maraqlı tərəflər kredit zəmanəti sxemlərinin yaradılması, alternativ kreditləşdirmə modellərinin təşviqi və dəstəkləyici siyasətlərin və tənzimləyici islahatların həyata keçirilməsi də daxil olmaqla, KOS-ların maliyyəyə çıxışını yaxşılaşdırmaq strategiyalarına daha çox diqqət yetirirlər. Araşdırma sorğular əsasında 2020 və 2021-ci illərdə COVID-19 pandemiyasından sonrakı KOS-ların maliyyələşdirilməsinə təsirlər təhlil edilir. Daha sonra müxtəlif alətlər vasitəsilə KOS maliyyələşdirilməsinin təmin edilməsini, həmçinin ölkələr üzrə kredit şərtlərinin tendensiyaları təhlil edilir. Eyni zamanda bu araşdırmada ölkələr üzrə faiz dərəcələrinə də baxılmış və dövlət dəstəyi nəticəsində KOS-ların kreditləşmə göstəriciləri əks olunmuşdur.

Açar sözlər: Kiçik və orta sahibkarlıq, Kreditləşmə, Faiz dərəcələri

Giriş

Kiçik və Orta sahibkarlıqlar iqtisadiyyatın dinamik qüvvəsini təşkil etməklə yanaşı, üzleşdiyi ən mühüm problemlərdən biri bizneslərini başlamaq, inkişaf etdirmək və davam etdirmək üçün ehtiyac duyduqları maliyyə vəsaitinə çıxış əldə etməkdir. KOS-ların qlobal iqtisadiyyatdakı əhəmiyyətini, maliyyələşdirmə əldə edərkən qarşılaşdıqları maneələri və kreditor borc əldə etməyini dəstəkləmək üçün istifadə etdikləri strategiyaları, KOS-ların kreditləşməsi tədqiq edilmişdir. KOS-ların kreditləşməsinin dinamikasını başa düşmək sahibkarlığın təşviqi, maliyyə inklüzivliyini təşviq etmək və inkişaf edən iqtisadiyyatlara töhfə vermək üçün bu dinamik müəssisələrin potensialını açmaq üçün çox vacibdir. [1]

KOS kreditləşməsinin mənzərəsi məhdud girov, məlumat asimetriyası, yüksək əməliyyat xərcləri, kreditorlar arasında riskdən yayınma və tənzimləyici məhdudiyyətlər daxil olmaqla, amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunur. Bu problemlər ənənəvi maliyyə institutlarından kredit axtaran KOS-ların yeni layihələrə sərmayə yatırmaq, avadanlıq almaq, işçiləri işə götürmək və ya gözlənilməz tənəzzülləri idarə etmək imkanlarını məhdudlaşdıraraq onlara ciddi maneələr yarada bilər.

Bununla belə, KOS-ların maliyyə ehtiyaclarının qarşılınması inklüziv iqtisadi artımın dəstəklənməsi, yoxsulluğun azaldılması və sosial mobilliyi təşviq etmək üçün vacibdir. KOS-ların innovasiyaların, iş yerlərinin yaradılmasının və sərvətin yaradılmasının mühərrikləri kimi əhəmiyyətini dərk edərək, dövlət və özəl sektordan olan maraqlı tərəflər KOS-ların kreditləşməsini artırmaq və bu mühüm müəssisələrin maliyyəyə çıxışını yaxşılaşdırmaq strategiyalarına getdikcə daha çox diqqət yetirirlər. [2]

Bu yazıda biz KOS kreditləşməsinin incəliklərini tədqiq edəcəyik, KOS-ların maliyyələşmə əldə etməkdə üzleşdiyi çətinlikləri, KOS maliyyəsinin inkişaf edən mənzərəsini və kreditə çıxış üçün maneələrin aradan qaldırılmasına yönəlmiş innovativ yanaşmaları və siyasətləri araşdıracağıq. KOS-ların kreditləşdirilməsinin dinamikasını başa düşmək və məqsədyönlü müdaxilələri və dəstəkləyici tədbirləri həyata keçirməklə maraqlı tərəflər davamlı inkişafı sürətləndirmək, sahibkarlığı inkişaf etdirmək və cəmiyyətin bütün üzvlərinə fayda verən davamlı iqtisadiyyatlar qurmaq üçün KOS-ların tam potensialını açmağa bilirlər.

COVID-19 böhranı və bununla bağlı siyasət müdaxilələri 2020-ci ildə KOS-ların

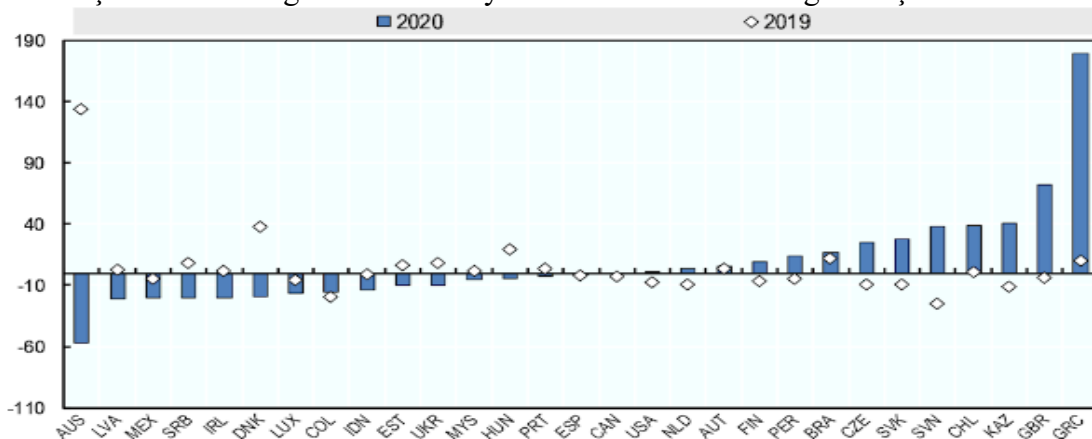
kreditləşdirilməsinin dinamikasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Böhranın əvvəlində əhəmiyyətli gəlir çatışmazlığı səbəbindən KOS-ların likvidlik ehtiyacları artmışdır. Bu çatışmazlıqların bəziləri müvəqqəti bağlanmalar, eləcə də vergilərin təxirə salınması, əmək haqqının subsidiyaları və borcların ödənilməsinə möhlət kimi yüngülləşdirmə tədbirləri ilə əlaqədar xərclərlə kompensasiya edilsə də, qalan boşluqlar yeni maliyyələşdirmə ilə doldurulmalı idi. Üstəlik, bir çox KOS pandemiyanın qeyri-müəyyən təkamülü fonunda ehtiyat likvidlik buferləri yaratmağa çalışdı. [3]

Bir çox iqtisadiyyatlar 2020-ci ildə kredit zəmanətləri, dövlət bankları vasitəsilə birbaşa kreditləşdirmə və digər alətlər də daxil olmaqla, güzəştli pul siyasəti və dövlət dəstəyi tədbirləri ilə dəstəklənən yeni KOS kreditləşməsində artım qeydə aldı.

Tədqiqat

Maliyyə şərtləri 2020 və 2021-ci illərdə əhəmiyyətli dərəcədə pisləşmədi, bu da əsasən dünya üzrə hökumətlərin və monetar hakimiyyət orqanlarının sürətli və güclü hərəkətləri sayəsində baş verdi. Demək olar ki, bütün mərkəzi banklar iqtisadiyyata sürətlə likvidlik daxil etmək üçün monetar yumşaltma tətbiq etdilər. Artıq rekord dərəcədə aşağı faiz dərəcələri olan yüksək gəlirli ölkələrdə mərkəzi banklar qiymətli kağızların böyük təcili alışları və kredit böhranının qarşısını almaq üçün maliyyə institutları üçün girov standartlarının və kapital tələblərinin yüngülləşdirilməsi kimi qeyri-ənənəvi tədbirlər gördü. Bir çox iqtisadiyyatlarda bu tədbirlər kommersiya bankları üçün tənzimləmənin müvəqqəti yumşaldılması, habelə müəssisələr üçün əsas borc və ya faiz ödənişlərinə möhlət ilə müşayiət olundu. Kredit axını saxlamaq və potensial ödəmə qabiliyyəti böhranın qarşısını almaq üçün əlavə maliyyə tədbirləri, o cümlədən kredit zəmanəti sxemləri, subsidiyalaşdırılmış kreditlər, vergilərin təxirə salınması və s. tətbiq edilmişdir. [4]

2022-ci ildə dünya üzrə maliyyə bazarlarında şərtlər daha da sərtləşir və bu, daha çox riskdən çəkinmə və qeyri-müəyyənliyi əks etdirir. İnflyasiyaya qarşı daha sərt pul siyasəti mövqeyi KOS-ların borclanması şərtlərinə təsir göstərə biləcək yüksək faiz dərəcələrinə gətirib çıxarır.



Şəkil 1. Yeni SME kreditləşməsinin illər üzrə artım tendensiyası, faiz ilə

Mənbə: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/5c0e189f-en/index.html?itemId=/content/component/5c0e189f-en#section-d1e3363>

Bir neçə iqtisadiyyatda 2020-ci ildə yeni kreditləşmə artıbdır. Misal üçün Yunanıstan (+179,5%), Böyük Britaniya (+72,44%), Qazaxıstan (+41%), Çili (+38%), Sloveniya (38%), Slovakiya (+27,6%) və Çexiya (+24,7%) kimi göstəricilər müşahidə olunur. Bu iqtisadiyyatlarda likvidliyi məhdudlaşdıran KOS-larda güclü tələbat bir çoxunun turizm, topdan və pərakəndə ticarət, nəqliyyat və s. kimi yüksək təsirə məruz qalan sektorlarda fəaliyyət göstərməsi ilə müşahidə olunur. KOS-ların böhran vəziyyətindən çıxışı ilə bağlı tədbirlər mövcud dövlət dəstək proqramlarının genişləndirilməsi və yeni proqramların tətbiqi ilə qarşılandı. Kreditləşmənin artımı həmçinin əlverişli kredit şərtləri və bank kreditlərinə nisbətən daha sürətli və asan çıxışın təkan verdiyi ehtiyatlı borclanmanın artımını əks etdirir. Nəhayət, bəzi iqtisadiyyatlarda COVID-19 ilə bağlı borc çərçivəsində təqdim edilmiş kreditlərin əhəmiyyətli dərəcədə restrukturizasiyası və yenidən müzakirəsi yeni kreditlərin artmasına kömək etdi. [8]

Digər tərəfdən, bir çox digər iqtisadiyyatlarında monetar və fiskal orqanlar tərəfindən

əhəmiyyətli likvidlik dəstəyinə baxmayaraq, yeni kreditlər azalmışdır. Bu, heç də KOS-ların likvidlik ehtiyaclarının ödənilməsi demək deyildir. İnvestisiya ehtiyaclarının azalması, dövlət maliyyələşdirmə sxemlərinə birbaşa kreditləşdirmə, qrantlar, kapital və s. istiqamətdə müraciət və alternativ likvidliyə dəstək təxirə salınma, əmək haqqının subsidiyalaşdırılması və s. tədbirlərə etibar KOS-ların bank kreditinə olan ehtiyacını məhdudlaşdırır. Bu, xüsusilə kredit böhranının qarşısını almaq üçün geniş maliyyə və monetar dəstəyin təmin olunduğu daha inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda müşahidə olunur. [5]

Bununla belə, KOS sorğuları bank sektorunda da təklif tərəfində olan məhdudiyyətlərə işarə etdi. Məsələn, şəkildə əks olunan ölkələr üzrə yeni kreditləşmədə ən yüksək azalmanı qeydə alan Avstraliyadır. Avstraliya KOS-larını əhatə edən bir araşdırma, KOS-ların maliyyələşdirmə fərqi 2019 və 2021-ci illər arasında əhəmiyyətli dərəcədə genişləndiyini və 4,6 milyard AUS dollarından artaraq 94,3 milyard AUS dollarına çatdığını göstərdi. Sorğunun nəticələrinə görə, əksəriyyəti Avstraliyanın dörd ən böyük bankından KOS-ların dördündən biri 2020-ci ildə kredit ala bilməyib. Danimarkada da kredit tələbinin artmasına baxmayaraq kredit miqdarı azalması müşahidə olunmuşdur. Serbiyada yeni kredit zəmanəti sxeminin tətbiqinə baxmayaraq, KOS-lara verilən yeni kreditlərin miqdarında xeyli azalmışdır. İmtina dərəcələrinin kəskin artması daha sonra onu göstərir ki, Serbiya müəssisələri arasında yeni kreditləşməyə artan tələb bank sistemi tərəfindən tam ödənilməmiş ola bilər. [6]

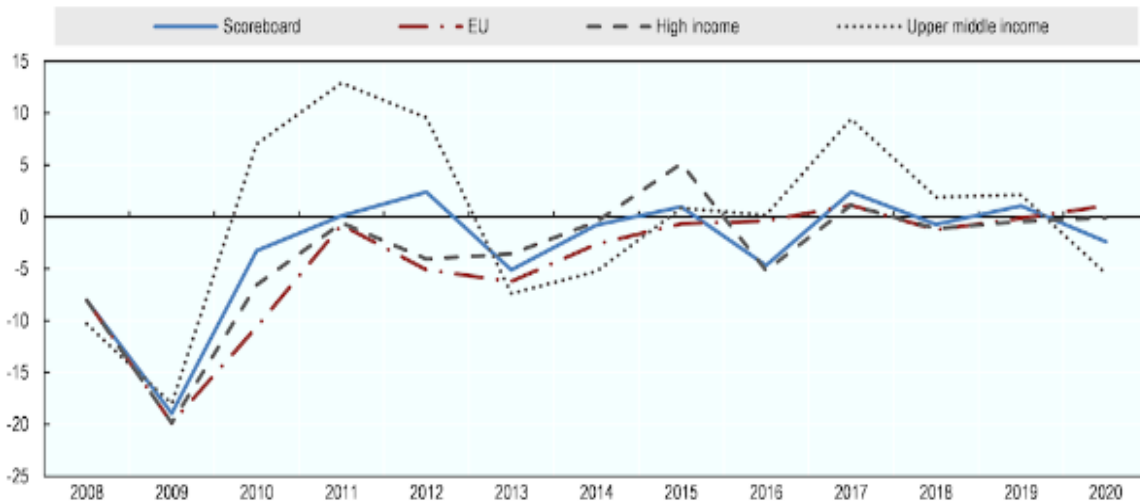
Çilidə, yeni kreditləşmənin yüksək artımı maliyyələşdirmənin əhəmiyyətli artımını 3 milyard ABŞ dolları miqdarında və yeni yaradılmış COVID-19 sxemi vasitəsilə Kiçik Biznesin Zəmanət Fonduna daha aşağı giriş tələblərini əks etdirir. Kəskin artım həm də nisbətən aşağı bazanı əks etdirir. KOS-ların ümumi ödənilməmiş biznes kreditlərinin cəmi 21%-ni təşkil edir. [7]

Yunanıstanda kreditləşmənin kəskin artması böhrandan əvvəl kreditləşmənin nisbətən aşağı bazasını da əks etdirirdi. Yeni KOS kreditləşməsi bütün digər müəssisə kreditləri kimi qlobal maliyyə böhranının başlanğıcından bəri azalma tendensiyasında idi və bu tənəzzüldən sonrakı zəif bərpa və KOS-ların qeyri-işlək kreditlərinin yüksək və artan payı ilə məhdudlaşır. Beləliklə, 2020-ci ildə 3,5 milyard Avro həcmində yeni KOS kreditləri hələ də 2008-ci ildəki yeni KOS kreditlərinin, yəni 12,5 milyard Avro dəyərinin dördü birindən biraz artıq həcmindədir. Buna baxmayaraq böhrandan sonrakı illərlə müqayisədə son dövrlərdə Yunanıstanda kreditlərə yeni tələbatın artması, çox güman ki, turizm kimi böhrandan güclü şəkildə təsirlənən sektorlarda KOS-ların nisbətən yüksək payını əks etdirir. [8]

Sloveniyanın 2020-ci ildə ehtiyatlı borclanmada artım müşahidə edildi, bunu təsdiqlənmiş kredit xətlərinin dəyəri də sübut edirdi. Yeni kreditləşmə, Sloveniya Bankının metodologiyasına əsasən yeni kreditlər kimi təsnif edilən Covid-19 ilə bağlı qanunvericilik çərçivəsində yenidən müzakirə edilmiş və yenidən strukturlaşdırılmış kreditlər hesabına daha da gücləndirildi. Bu, qismən yeni kreditləşmənin güclü artımı ilə KOS kreditlərinin ödənilməmiş ehtiyatının azalması arasındakı fərqi qismən izah edirdi.

Böyük Britaniyada KOS-lara verilən yeni kreditləşmənin yüksək artımı likvidlik buferlərini yaratmaq üçün geri qayıtma krediti sxemində 100% dövlət zəmanətinə qarşı KOS-ların əhəmiyyətli ehtiyatlı borc almasını əks etdirir. Sxemdə müraciət edənlərin 23%-i heç bir kreditdən istifadə etməyib. Eynilə, kreditlərinin geniş uyğunluq meyarları, sürətli müraciət prosesi 24-72 saat ərzində təsdiq edilmiş kreditlərdir ki, uzun güzəşt müddəti və 100% dövlət zəmanəti ilə təmin edilməsi digər kreditlərlə müqayisədə daha çox sayda KOS-un kredit almasına töhfə vermiş ola bilər. [8]

ABŞ-da 5 460 kreditör vasitəsilə 525 milyard ABŞ dolları məbləğində bəzi kanallar vasitəsilə KOS-lara misli görünməmiş maliyyə dəstəyi verilmişdir. Bununla belə, proqram vasitəsilə verilən kreditlər saxlanılan məşğulluğun sübutu əsasında bağışlanmalı idi və nəticədə maliyyə dəstəyinin əksəriyyəti, yəni 600 milyard ABŞ dollarından çox qrant şəklində təqdim edildi. Bu, 2020-ci ildə yeni kreditləşmənin nisbətən məhdud artımını izah edir. [9]



Şəkil 2. KOS kreditləşmənin illər üzrə böyüməsi meidanı

Mənbə: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/5c0e189f-yn/index.html?itemId=/content/component/5c0e189f-en#section-d1e3363>

Əksər ölkələrində, araşdırma edilən 41 ölkədən 27-sində 2020-ci ildə ödənilməmiş KOS kreditlərinin ehtiyatı artmışdır. Fransa, Qazaxıstan, Türkiyə və Böyük Britaniya kimi bir çox iqtisadiyyatlarda yeni KOS kreditləşməsinə əhəmiyyətli artımı əks etdirir. Bununla belə, ödənilməmiş KOS kreditlərindəki dəyişikliklər pandemiya və əlaqədar tədbirlərdən təsirlənən digər dinamikaları, o cümlədən kreditlərin ödənilməsi tempi və kreditlərin müddətində dəyişiklikləri əks etdirir. Məsələn, borc möhlətinin geniş istifadəsi iqtisadiyyatlarının əksəriyyətində kredit ödənişlərinin sürətinə təsir etdi və borcun restrukturizasiyası sxemlərinin bir hissəsi kimi kredit ödəmə müddətlərinin uzadılması bir çox KOS kreditlərinin bank balansında qalması ilə nəticələndi. [10]

Fransada dövlət tərəfindən dəstəklənən proqramlar və borc möhləti vasitəsilə yeni kreditləşmənin güclü artması hesabına KOS kreditlərinin ehtiyatı kəskin artmışdır. Fransız KOS-ları böhrandan əvvəl öz kapitallarını artırmış və əhəmiyyətli dərəcədə kredit götürmüşdülər ki, bu da onlara 2020-ci ildə daha çox borc götürmək imkanı verdi. Fransa Bankının məlumatları göstərir ki, kapitalın ümumi maliyyə resurslarında payı 2007-ci ildəki 37,8%-dən 2019-cu ildə 44%-ə qədər artmışdır. Bu, KOS-lara böhranın ortasında likvidliklərini artırmaq üçün daha çox borclanma qabiliyyəti verdi. Fransa Bankı göstərir ki, həqiqətən də 2020-ci ilin dekabrına təsdiq edilmiş kreditlərin 75%-ni təşkil edən 95 milyard avro dəyərində KOS-lar dövlət zəmanətli kreditlər tələb ediblər. [8]

Yunanıstanda yeni kreditləşmədə güclü artıma baxmayaraq, KOS kreditlərinin ehtiyatı azalıb. Bu, əsasən, 2019-cu ilin sonunda "Hercules" aktivlərin mühafizəsi sxeminin tətbiqi ilə Yunanıstan banklarının balans hesabatlarından qeyri-qanuni kreditlərin 2019-cu ildə ümumi kreditlərin 36,1%-dən 2020-ci ildə ümumi kreditlərin 28,5%-ə əhəmiyyətli dərəcədə çıxarılmasının nəticəsi idi. 2021-ci ilin ortalarında uzadılan sxem QİK-lərin sonradan bu aktivlər tərəfindən dəstəklənən və dövlət tərəfindən zəmanət verilən daha yüksək səviyyəli qiymətli kağızları sata bilən özəl sekuritizasiya vasitəsinə satışını təmin etdi.

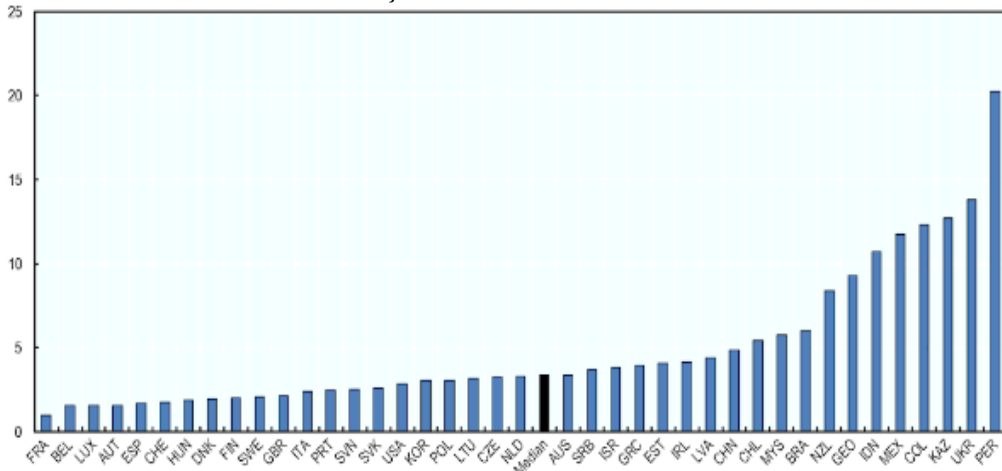
İrlandiyada 2020-ci ildə yeni KOS kreditləşməsinin və ödənilməmiş kreditlərin ehtiyatının azalması qlobal maliyyə böhranından sonra uzunmüddətli borcların azaldılması tendensiyasının davamını əks etdirir. KOS Kredit Tələbi Araşdırmasına əsasən, 2020-ci ildə KOS-ların kreditlərə olan tələbi azalıb, uzunmüddətli bağlanmalar və müəssisələrə xərclərini azaltmağa kömək edən alternativ Hökumət dəstəyinin mövcudluğu birbaşa qrantlar və bağlanan və ya təsirə məruz qalan müəssisələrə ödənişlər, vergi anbarları, əmək haqqı ödənişləridir. İrlandiya Mərkəzi Bankının məlumatları özəl müəssisələrin, o cümlədən KOS-ların depozitlərində əhəmiyyətli artım göstərdi ki, bu da KOS-ların kredit əldə etməməsinin ən çox ehtimal olunan səbəbinin daxili vəsaitlərin kifayət qədər olması olduğunu təsdiqləyir. [11,12]

İtaliyada, vəzifələri yenidən müəyyən edilmiş İtaliya ixrac kredit agentliyi olan SACE-yə böyük

firmalara dövlət zəmanətlərinin verilməsi rolunun verilməsi ilə dövlət zəmanət sistemi gücləndirildi. Təşəbbüs Mərkəzi Zəmanət Fonduna daxil olmaq imkanlarını tükənmiş KOS-lara da şamil edilib. Bu, firmalara müvəqqəti likvidlik çatışmazlığının öhdəsindən gəlməyə kömək etmək üçün borc möhlətinin tətbiqi kimi digər müddəalarla birlikdə bank kreditinə tələbi azaldıb. Beləliklə, İtaliyada KOS kreditlərinin ödənilməmiş ehtiyatında yalnız cüzi artım müşahidə olundu.

Peruda yeni KOS kreditləşməsi real ifadədə 13,8% artıb və KOS kreditlərinin ödənilməmiş ehtiyatı real ifadədə nəzərəcarpacaq dərəcədə 60% artmışdır. Bu, kredit ehtiyatında nisbətən aşağı və ya mənfi artımın çoxillik tendensiyasında nəzərəcarpacaq dəyişikliyi qeyd etdi. Hökumət dəstək proqramları Ractiva Peru və Fondo de Apoyo Empresarial, yeni KOS kreditləşməsinə əhəmiyyətli təkan verdi. Kredit ehtiyatı, defolt risklərini məhdudlaşdırmaq üçün həyata keçirilən kreditlərin yenidən planlaşdırılması proqramı kimi alternativ likvidliyə dəstək tədbirlərinin tətbiqi ilə daha da artdı, eyni zamanda kreditlərin bankların balansında daha uzun müddət qalmasına imkan verdi.

Polşada bank sorğuları göstərdi ki, dövlət dəstəyi proqramlarından istifadə olunduğu üçün yeni kreditləşməyə tələbat məhduddur. Bu, yüksək borcun ödənilməsi dərəcələri ilə müşayiət olunub ki, şirkətlərin 94,5%-i kredit öhdəliklərinin vaxtında ödənildiyini bəyan etmişdir və bu da kredit ehtiyatının xalis azalması ilə nəticələnmişdir.



Şəkil 3. Nominal faiz dərəcələri

Mənbə: <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/5c0e189f-en/index.html?itemId=/content/component/5c0e189f-en/#section-d1e3363>

Faiz dərəcələri ölkələr arasında dəyişməkdə davam edir, yuxarı orta gəlirli iqtisadiyyatlar inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarla müqayisədə KOS-lar üçün nisbətən yüksək borc xərcləri tələb edir. Təqdim olunan şəkil 3-ə əsasən yeddi iqtisadiyyatda KOS faiz dərəcələri 10%-i keçib. Yüksək faiz dərəcələri bəzi hallarda bankların əhəmiyyətli dərəcədə yüksək əməliyyat xərclərini və KOS əməliyyatları ilə bağlı kredit riskini əks etdirir. KOS-ların təşkilatlanma səviyyəsi aşağı olur, yerli bazarda fəaliyyət göstərir və fəaliyyətləri ilə bağlı maliyyə məlumatı yoxdur. Peruda, məsələn, KOS-ların təxminən 57,9%-i pul vəsaitlərinin hərəkətinin qeydini aparmır və 80%-i öz fəaliyyətləri üçün maliyyələşdirmə planı hazırlamır. Qazaxıstan kimi digər ölkələrdə faiz dərəcələri həm KOS-lar, həm də iri müəssisələr üçün yüksəkdir və bu, daha geniş makroiqtisadi şəraiti əks etdirir. [8]

2020-ci ildə KOS faiz dərəcələrində əvvəlki ilə nisbətən dəyişikliklərə nəzər saldıqda, mərkəzi bankların məhdudiyətlərə cavab olaraq kreditin dəyərini sürətlə azaltmaq üçün bu pul siyasəti alətindən istifadə etdiyi aydın olur. Faiz dərəcələri demək olar ki, bütün hesabat verən iqtisadiyyatlarda azalıb (42 ölkədən 34-ü), digərlərində isə yalnız cüzi dərəcədə artıb, qalan bütün ölkələrdə 1%-dən azdır. İnflyasiya təzyiqləri və böhranın gətirdiyi potensial kapital axınları ilə bağlı narahatlıqlar, ehtimal ki, bəzi ölkələrdə faiz dərəcələrinin azalmasını məhdudlaşdırır. [13]

Faiz dərəcələrinin aşağı düşməsi həm də dövlət kreditləşməsi və ya zəmanət sxemlərinə əhəmiyyətli müraciətlə izah olunur. Məsələn, Braziliyanın Mikro və Kiçik Müəssisələrə Dəstək üzrə Milli Proqramı KOS-lar üçün digər ikirəqəmli bazar kredit faizləri ilə müqayisədə əhəmiyyətli

dərəcədə aşağı faizlə maliyyə təmin edir. Çilidə, eynilə, FOGAPE kreditləşdirmə sxemi əhatə olunmuş kredit əməliyyatları üçün faiz dərəcələrinə məhdudiyyət qoymuşdur (onlar pul siyasəti dərəcəsini nominal ifadədə 3%-dən çox aşağı bilməzlər).

Nəticə

2020-ci ildən KOS-ların maliyyəyə çıxışını dəstəkləmək üçün siyasət mənzərəsi COVID-19 pandemiyasına cavab olaraq əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdi. Qlobal maliyyə böhranında olduğu kimi, hökumətlər KOS-lara birbaşa maliyyə dəstəyini artırmaqla, eyni zamanda özəl maliyyə institutları, ilk növbədə banklar vasitəsilə maliyyələşmədə güclü artımı səfərbər etməklə, böhrana reaksiyada mühüm rol oynadılar. Bunu etməklə, hökumətlər böhrandan əvvəlki dövrdə KOS-un maliyyəsi ilə bağlı struktur məhdudiyyətləri aradan qaldırmağa xidmət edən artıq mövcud olan siyasət alətlərinin tətbiqini artırdılar. Bununla belə, onlar böhranın sonunda onları mərhələli şəkildə aradan qaldırmaq məqsədi ilə təcili likvidlik dəstəyini təmin etmək üçün yeni qısamüddətli tədbirlər təqdim etdilər.

KOS-ların maliyyələşdirilməsi üzrə 2020-ci il ildə qlobal maliyyə böhranından dərhal sonra bir çox hökumətlər kreditə çıxışını asanlaşdırmaq üçün zəmanət sxemləri, birbaşa kreditləşdirmə, kredit vasitəçiliyi və digər tədbirlər yaratmış və ya genişləndirmişdir. Bu tədbirlər əsasən sonrakı illərdə qüvvədə qalsa da, bərpa davam etdikcə siyasətlərin vurğusu dəyişdi. Böhran səngidikcə səhm alətləri daha çox cəlbəedici oldu və kredit tədbirləri, yeni kredit zəmanətləri, birbaşa kreditlər getdikcə daha çox kiçik və orta sahibkarlığın xüsusi alt qruplarına, o cümlədən innovativ firmalara, qadın sahibkarlara, startaplara və s. hədəfləndi. Bu, böhran zamanı əks-tsiklik dəstəkdən sonradan KOS-ların maliyyəyə çıxışına uzunmüddətli struktur məhdudiyyətlərinin aradan qaldırılmasına keçidi əks etdirdi.

2020-ci ildən bir çox ölkədə kredit ehtiyatında azalma qeydə alınıb. Təhfə verən amillərə məhdud investisiya imkanları və yaxud dövlət böhranı ilə bağlı maliyyələşdirmə sxemlərinə müraciət və borcun qaytarılması səbəbindən yeni kreditləşmənin ləng böyüməsi və ya azalması daxildir. Bəzi ölkələrdə azalma həmçinin qlobal maliyyə böhranından sonra özəl sektorun deversifikasiyasının davam etməsini və digər kreditlərin satışı və ya restrukturizasiyası kimi əks etdirilir.

Bununla belə, statistika məsələsinin miqyasının aydın mənzərəsini yaradır. Sorğular və beynəlxalq təşkilatların məlumatları göstərir ki, KOS-ların əhəmiyyətli bir hissəsi maliyyə əldə etməkdə çətinliklərlə üzləşir, onların böyümə potensialına mane olur və iqtisadi inkişafa təhfələrini məhdudlaşdırır. Dövlət və özəl sektordan olan maraqlı tərəflər KOS-ların əhəmiyyətini getdikcə daha çox dərk edir və onların maliyyə ehtiyaclarını həll etmək üçün tədbirlər görürlər. Kredit zəmanəti sxemləri kimi hökumətin rəhbərlik etdiyi təşəbbüslərdən tutmuş fintech tərəfindən dəstəklənən alternativ kredit platformalarının yüksəlişinə qədər, KOS-ların maliyyəyə çıxışını yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif strategiyalar tətbiq olunur.

Bundan əlavə, potensialın gücləndirilməsi, maliyyə savadlılığı proqramları və dəstəkləyici siyasətlərin rolunu qiymətləndirməmək olmaz. KOS-ları maliyyə mənzərəsini idarə etmək üçün lazım olan bilik, bacarıq və resurslarla gücləndirməklə, ölkələr sahibkarlığın inkişaf etdiyi, innovasiyaların tətbiqinin genişləndiyi və iqtisadi imkanların bol olduğu mühit yarada bilinər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Beck, T., Demirgüç-Kunt, A., & Maksimovic, V. (2005). Financial and legal constraints to growth: Does firm size matter? *Journal of Finance*, 60(1), 137-177.
2. Berger, A. N., & Udell, G. F. (2006). A more complete conceptual framework for SME finance. *Journal of Banking & Finance*, 30(11), 2945-2966.
3. Klapper, L., & Love, I. (2010). The impact of the financial crisis on new firm registration. *Economics Letters*, 107(2), 290-292.
4. McKenzie, D. (2017). How effective are active labor market policies in developing countries? A critical review of recent evidence. *World Bank Research Observer*, 32(2), 127-154.
5. Ayadi, R., De Groen, W. P., & Lodge, M. (Eds.). (2016). *Financing SMEs and Entrepreneurs 2016: An OECD Scoreboard*. Springer.

6. Deidda, L., & Fattouh, B. (2002). Non-linearity between finance and growth. *Economics Letters*, 74(3), 339-345.
7. Greenberg, S., & Patel, M. (2020). "Public-Private Partnerships in Sustainable Finance for SMEs: A Case Study of the Clean Energy Fund." *Journal of Sustainable Development*.
8. <https://www.oecd-ilibrary.org/sites/5c0e189f-en/index.html?itemId=/content/component/5c0e189f-en#section-d1e3577>
9. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8919356/>
10. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/00472778.2021.1955123>
11. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0378426610000786>
12. <https://www2.deloitte.com/uk/en/pages/financial-services/articles/changing-world-of-sme-lending.html>
13. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1566014118303789>

Анализ кредитования и процентных ставок малого и среднего бизнеса

Эльвин Гаффарли

Азербайджанский Государственный Экономический Университет (Unec)
Докторант По Специальности «Внутренняя Налогово-Бюджетная Политика И
Государственные Финансы».
Email: elvingaffarli@gmail.com

Резюме: В ходе данного исследования была получена информация о показателях кредитования, связанных с доступом к финансированию МСП. Однако доступ к финансированию остается серьезной проблемой для многих МСП, ограничивая их способность инвестировать, расти и развиваться. В этом кратком изложении представлена картина кредитования МСП, подчеркивая такие ключевые проблемы, как ограниченное обеспечение, информационная асимметрия и нормативные ограничения. Несмотря на эти препятствия, заинтересованные стороны государственного и частного секторов все больше внимания уделяют стратегиям улучшения доступа к финансированию для МСП, включая создание схем кредитных гарантий, продвижение альтернативных моделей кредитования, а также реализацию поддерживающей политики и регуляторных реформ. На основе исследовательских опросов проанализировано влияние на финансирование МСП после пандемии COVID-19 в 2020 и 2021 годах. Затем анализируется предоставление финансирования МСП с помощью различных инструментов, а также тенденции условий кредитования по странам. При этом в данном исследовании также были рассмотрены процентные ставки по странам, а также отражены показатели кредитования МСП в результате государственной поддержки.

Ключевые слова: Малый и средний бизнес, Кредитование, Процентные ставки

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/94-100>**Main directions of increasing financial security of the agrarian sphere****Nijat Muradov**

Azerbaijan Ministry of Science and Education, Institute of Economics

PhD student

E-mail: Nicatmourad@mail.ru

Abstract: In the article, the main directions of increasing the financial support of the agrarian sector were considered. The conducted analyzes show that a serious growth rate has been observed in the field of agricultural sector across the country in recent years. International experience shows that it is necessary to implement serious measures at the state level in the field of improving the financial provision of the agricultural sector. On the basis of the analysis carried out in the article, the existing problems have been identified and directions for their elimination have been indicated.

Key words: national economy, agricultural sector, development, competition, investments, finance.

JEL: F3, F5**UOT: 339.7, 339.9**

Aqrar sahənin maliyyə təminatının artırılmasının əsas istiqamətləri

Nicat Muradov

Azərbaycan Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutunun
doktorantı

E-mail: Nicatmourad@mail.ru

Xülasə: Məqalədə aqrar sahənin maliyyə təminatının artırılmasının əsas istiqamətlərinə baxılmışdır. Aparılmış təhlillər onu göstərir ki, ölkə üzrə son illər aqrar sahənin inkişafı sahəsində ciddi inkişaf tempi müşahidə olunmaqdadır. Beynəlxalq təcrübə onu göstərir ki, aqrar sahənin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması sahəsində dövlət səviyyəsində ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir. Məqalədə aparılmış təhlil əsasında mövcud problemlər müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətləri göstərilmişdir.

Açar sözlər : milli iqtisadiyyat, aqrar sahə, inkişaf, rəqabət, investisiya, maliyyə

JEL: F3, F5

UOT: 339.7, 339.9

Giriş

Son illər bütün dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində aqrar sahənin maliyyə təminatının yüksəldilməsi istiqamətində davamlı olaraq məqsəduyğun tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sahə üzrə kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyət dairəsini məhdudlaşdıran əsas şərtlər müxtəlifdir. Eyni zamanda aqrar sahə üzrə maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı da əsas amillərdən hesab olunur.

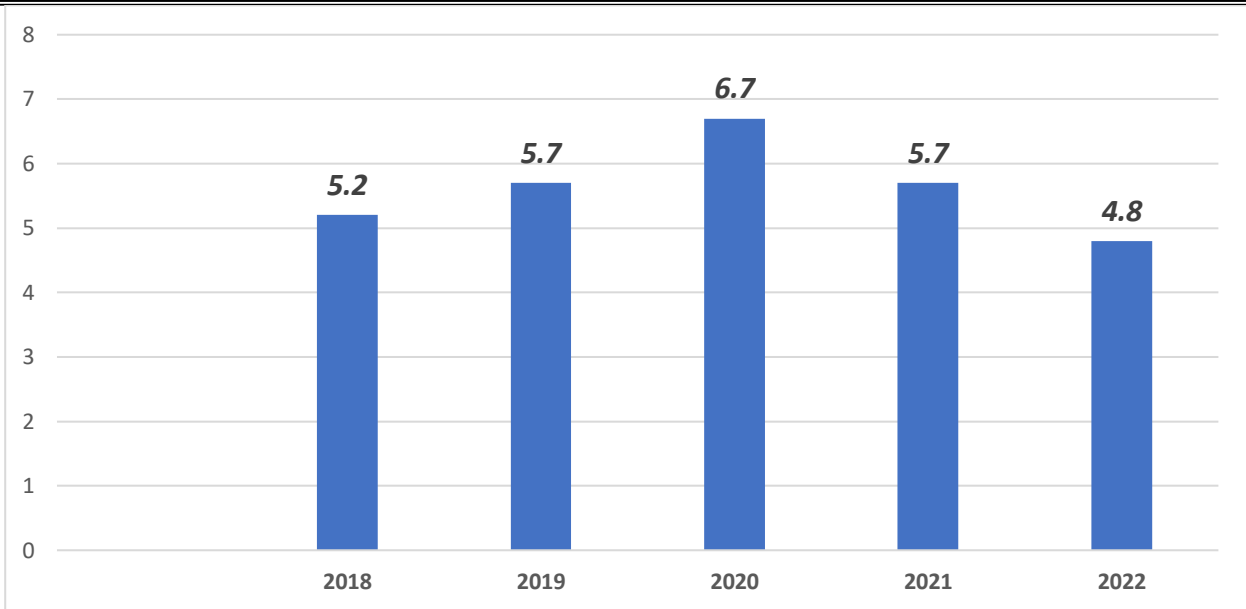
Regionlarda aqrar sahə üzrə istehsal həcmi azalması, kənd əhalisinin kütləvi surətdə şəhərlərə köçməsinə gətirib çıxarır. Bir çox postsovet məkanı ölkələrinin təcrübəsi bu proseslərin olmasını bir daha təsdiq edir ki, bunlar da dövlətin aqrar sahənin inkişafına dəstəyini zəruri edir. Aqrar sahəyə dövlət müdaxiləsinin olması bu sahədə məqsədyönlü qiymət siyasətinin həyata keçirilməsini şərtləndirir. Regionlar üzrə aqrar sahibkarlığın inkişafında düzgün qiymət mexanizminin təsiri mühüm rola malikdir.

Aqrar sahənin inkişafının əsas xüsusiyyətləri

Dövlətin ərzaq məhsulları bazarında təsir rolunun yüksəldilməsi vacibdir. Bu proseslər aqrar sahədə qiymətlərin dəyişmə tendensiyasına da təsir edə bilər. Ümumiyyətlə, ərzaq məhsulları bazarında qiymətlərin dəyişməsi aqrar məhsulların mövsümliliyindən və iqlim şəraitindən asılıdır. Bu sahədə beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi daha əhəmiyyətlidir. Aqrar sahənin inkişafı üçün daxili bazarın qorunması üzrə iqtisadi tədbirlərin düzgün tənzimlənməsi müsbət nəticələr verə bilər.

Aqrar sahə üzrə dövlət himayəsinin təsir istiqamətləri müxtəlifdir. Bu zaman idxal aqrar məhsullarının strukturunun təkmilləşdirilməsində də dövlət mühüm rol oynayır. Son illər ölkəmizdə idxal məhsullarının tərkibində idxal olunan kənd təsərrüfatı texnikasının payının artması prosesi qeydə alınmaqdadır [1,s.222-2255].

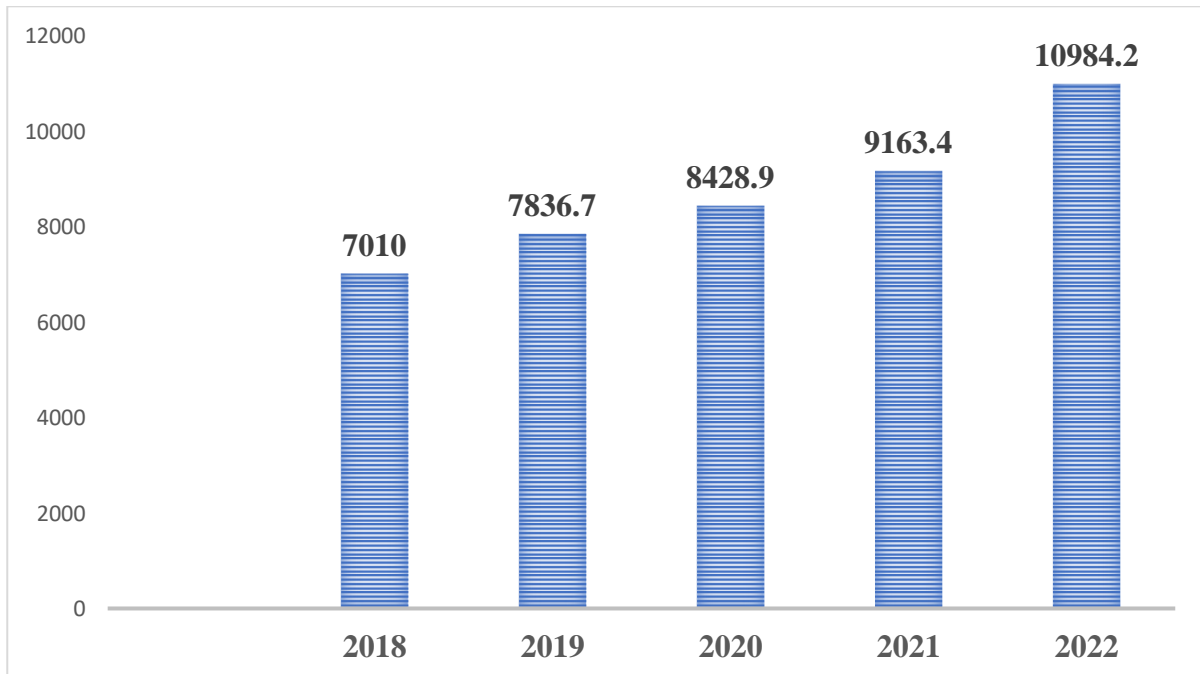
Daxili bazarda həmin texniki vasitələri almaq üçün regionlar üzrə sahibkarlar tərəfindən ödəmə qabiliyyəti aşağı səviyyədədir. Məhz buna görə də lizinq xidmətlərinə daha çox müraciət olunur.



Qrafik 1. Azərbaycanca kənd təsərrüfatı sahəsinin son illə üzrə ÜDM-un strukturunda payı, faizlə

Mənbə: www.stat.gov.az // Azərbaycanca kənd təsərrüfatı 2023 statistik göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

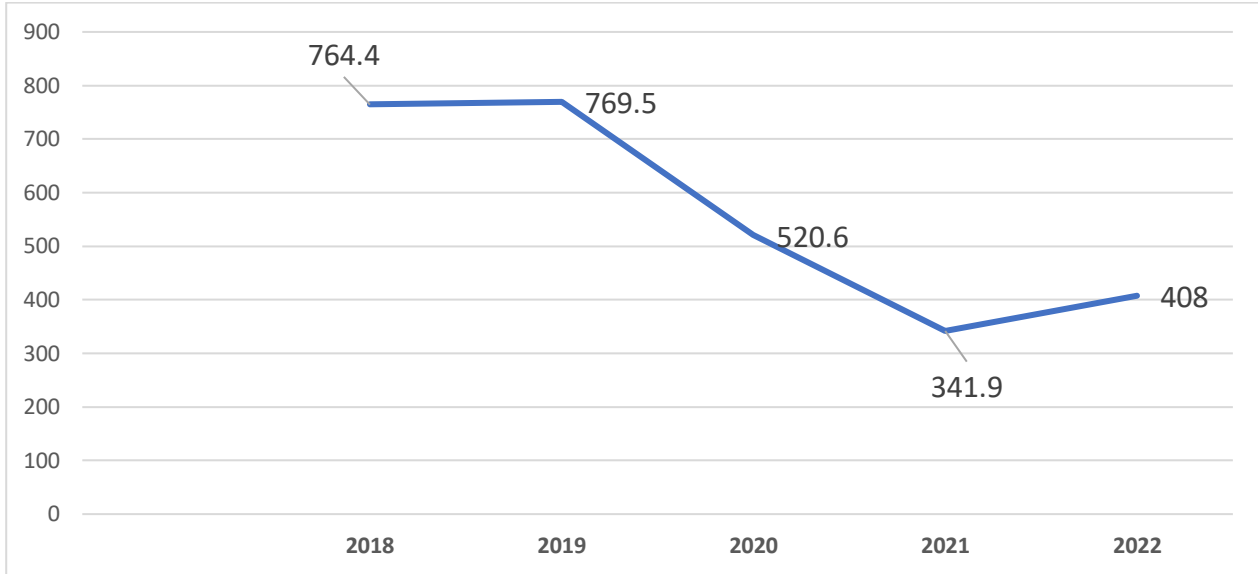
Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinin son illə üzrə ÜDM-un strukturunda payını təhlil etsək görürük ki, əgər 2018-ci ildə bu göstərici 5,2% təşkil etmişdir. 2020-ci ildə bu göstərici ən yüksək həddə 6,7%-ə çatmışdır (Qrafik 1). 2022-ci ildə isə bu göstərici 4,8%-ə kimi azalmışdır. Azalmanın əsas səbəbi digər iqtisadi sahələrin payının ÜDM-də artması ilə bağlıdır.



Qrafik 2. Azərbaycan Respublikası üzrə son illər kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal olunmuş məhsulun dəyəri, faktiki qiymətlərlə (mln. manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az // Azərbaycanca kənd təsərrüfatı 2023 statistik göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Son illər Azərbaycan Respublikası üzrə son illər kənd təsərrüfatı sahəsində istehsal olunmuş məhsulun dəyəri üzrə dinamikada ciddi dəyişiklik müşahidə olunmuşdur. Belə ki, 2018-ci ildə 7010 mln. manat bu sahə üzrə məhsul istehsal olunmuşdursa, 2020-ci ildə bu göstərici artaraq 8428,9 mln. manat, 2022-ci ildə isə 10984,2 mln. manata çatmışdır (Qrafik 2). Bunun da əsas səbəbi kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə regionlarda dövlət dəstəyinin artırılması və istehsal olunmuş məhsullar üzrə ixrac həcmının yüksəlməsi ilə bağlıdır.



Qrafik 3. Azərbaycanda son illər kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının dinamikası (mln. manatla)

Mənbə: www.stat.gov.az // Azərbaycanda kənd təsərrüfatı 2023 statistik göstəriciləri əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanda son illəri əhatə edən kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə əsas kapitala yönəldilmiş investisiya qoyuluşlarının dinamikasını təhlil etsək görərik ki, 2018-ci ildə bu sahəyə 764,4 mln. manat investisiya yönəldilmişdirsə, 2019-cu ildə qeyd edilən göstərici artaraq 769,5 mln. manat olmuşdur (Qrafik 3). 2021-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə kənd təsərrüfatı sahəsinə yönələn investisiya qoyuluşları artaraq 408 mln. manat təşkil etmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmizdə aqrar sahəyə dövlət dəstəyinin yüksəlməsi bu istiqamətdə investisiya qoyuluşlarının artmasına da səbəb olmuşdur.

Aqrar sahənin maliyyə təminatının yaxşılaşdırılması məsələləri

Postsovet məkanı ölkələrində aqrar maliyyə-kredit mexanizminin təşkilində kredit resurslarının istehsalə cəlb edilməsi zəruri hesab edilir. Bu məqsədlə düzgün kredit sisteminin təşkili vacibdir. Ölkəmizdə də aqrar sahənin fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədlə maliyyə-kredit mexanizminin təkmilləşdirilməsi zəruri hesab edilir. Aqrar sahə üzrə maliyyə subsidiyalarının verilməsi bu sahənin inkişafına da səbəb olan əsas amillərdəndir. Aqrar sahənin idarə edilməsində kredit sisteminin rolu da böyükdür.

Kredit sistemi böyük əhatə çevrəsindən ibarətdir. Bura kredit və hesablaşma prosesi ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi, bu sahədə təşkilatların fəaliyyəti də daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, kredit hesablaşma münasibətləri kreditin müxtəlif formalarını özündə ehtiva edir. Kredit sistemi əsasən kredit və maliyyə institutlarının məcmusunu əhatə edir. Bundan başqa kredit sistemi vətəndaşların müxtəlif gəlirlərini və əmanətlərini, eyni zamanda yığımlarını özündə toplaya bilir və zəruri yerlərə borc kimi təqdim edə bilir. Aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlara ayrılan kreditin miqdarı istehsalın həcmi və istehsal xərcləri, məhsul satışı həcmi üzrə hesablamalar əsasında müəyyən edilir [2,s.102-107].

Aqrar sahə üzrə kredit münasibətlərinin təhlili prosesində inkişaf etmiş ölkələrin beynəlxalq təcrübəsinin ətraflı araşdırılması zəruridir. Məsələn, ABŞ-da və Avropa dövlətlərində aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlara kredit verən bankların əksəriyyəti fərqli banklar olur. Onların arasında əsasən hökumət tərəfindən idarə edilən kooperativ bankları üstünlük təşkil edir.

Amerikada uzun illərdir Federal Torpaq Bankı da aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlara kredit verilməsi üzrə ixtisaslaşmışdır. Federal Torpaq Bankı ipoteka kreditləri də verə bilir. Amerikada mövcud banklar şəbəkəsi daşınan və daşınmaz əmlakların girov qoyulması əsasında fərqli kredit xidmətləri də göstərə bilirlər.

Son illər Amerika dövlətində aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlara dövlət dəstəyinin artırılması müşahidə olunur. Bu istiqamətdə aşağıdakı tədbirlər də reallaşdırıla bilər: ölkədə mövsüm ərzində təbii fəlakətlər baş verən zaman aqrar sahibkarlar üçün güzəştli kredit növlərinin ayrılması; təqdim olunan kredit növlərinin tam sığortalanması prosesi; ayrılan kreditlərin müəyyən hissəsi üzrə dövlət zəmanətinin təqdim edilməsi. Eyni zamanda Amerikada federal ştatlar üzrə əmtəə və kredit korporasiyaları da fəaliyyət göstərir.

Bu korporasiyalar kredit verərkən girov kimi aqrar sahə üzrə istehsal olunmuş məhsulu əvəz olaraq qəbul edirlər. Bu halda aqrar sahə üzrə sahibkarların gəlirlə işləməsinə şərait yaradılır. Aqrar sahibkarlar öz fəaliyyətlərində daxili bazarı sərt rəqabət təsirlərindən qoruna bilirlər. Nəticədə aqrar sahə üzrə istehsal prosesinin intensivləşməsinə imkan yaranır. Amerikada aqrar sahə üzrə texnika və avadanlıq, eyni zamanda təbii gübrələr, heyvan yemləri istehsal edən müəssisələr də güzəştli kreditlər ala bilirlər. Eyni zamanda Amerika dövləti aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarlara güzəştli maliyyə imkanları təmin edərək il ərzində istehsal olunmuş məhsulun alışı da təşviq edə bilirlər.

Azərbaycanda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların maliyyə imkanlarına uyğun olaraq lizinqin xidmətlərinin tətbiqinə üstünlük verilir. Bildiyimiz kimi aqrar sahədə istehsal olunmuş məhsullarının dünya qiymətləri fərqli amillər əsasında müəyyən edilir. Bura həmin məhsulların ən yaxşı istehsal şərtləri də daxildir [3,s.70-75].

Ölkəmizdə aqrar-ərzaq bazarının regionlar üzrə qorunması zəruri hesab olunur. Daxili bazarın qorunmasında kənd təsərrüfatı və onunla bağlı sahələrin inkişaf imkanları da nəzərə alınmalıdır. Aqrar sahə üzrə maliyyələşmə mənbələrinin strukturunun genişləndirilməsi əhəmiyyətli hesab olunur.

Ölkəmizdə aqrar sahə üzrə gəlirlərinin azalması prosesinin aradan qaldırılması və aqrar təsərrüfatların rentabellik səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün paritet qiymətlərin təmin edilməsi zəruri hesab edilir. Aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlara ünvanlı maliyyə yardımlarının ayrılması prosesinin təkmilləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda daxili aqrar bazarın qorunması üçün beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin genişləndirilməsi vacibdir.

Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə ölkə üçün mühüm üstünlük verə bilər. Məsələn, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) ilə əlaqələrin formalaşdırılması aqrar sahənin inkişafına stimül verə bilər. Azərbaycan Respublikası və postsovet məkanı ölkələr bu istiqamətdə ciddi hazırlıq işləri aparırlar.

Azərbaycanda aqrar sahə üzrə fərqli ölkələrdən idxal olunan məhsullar ilə bərabər şəraitdə mübarizə aparmaq üçün bir sıra iqtisadi tədbirlər görülməlidir. Bunun üçün yerli aqrar sahibkarların fəaliyyəti dövlət səviyyəsində qorunmalıdır.

Bu məqsədlə bütün imkanlardan istifadə olunmalıdır. İdxal olunan aqrar məhsullar üzrə gömrük rüsumlarının təkmilləşdirilməsi zəruridir. Gömrük rüsumlarından bu məqsədlə istifadə imkanları səmərəli təşkil olunmalıdır ki, müsbət nəticələr əldə oluna bilsin. Ölkədə aqrar sahibkarların istehsal etdikləri məhsulların xarici ölkələrə ixracının dəstəklənməsi prosesi dövlətin daim iqtisadi maraqlarına uyğundur. Azərbaycanda aqrar sahənin inkişafının dəstəklənməsi üçün daxili ərzaq bazarının qorunması vacibdir. Aqrar məhsullar üzrə idxal həddinin tətbiqi məqsədəuyğun hesab olunur. Aqrar sahibkarların istehsal olunmuş məhsullar üzrə ixrac prosesinin subsidiyalaşması və ixrac prosesinin dəstəklənməsi ilə yerli istehsalçıların öz fəaliyyət dairəsini genişləndirməsi mümkündür. Bu zaman elmi baza və institusional təminat olduqda həyata keçirilən tədbirlər öz səmərəliliyini göstərə bilər. Bu məqsədlə elmi baxımdan əsaslandırılmış yanaşma tətbiq olunmalıdır.

Son dövrlər beynəlxalq təşkilatlar aqrar sahənin məhsullarının qiymətlərinin düzgün tənzimlənməsinə daha çox diqqət ayırırlar. Aqrar sahə üzrə subsidiyaların ayrılması prosesi bu sahənin inkişafında mühüm rol oynaya bilər.

Avropa Birliyi ölkələrində aqrar sahənin inkişafına sistemli maliyyə dəstəyi artırılmaqdadır. Davamlı olaraq aqrar sahibkarlığın inkişafı üçün məqsədəuyğun tədbirlər həyata keçirilir. Bu səbəbdən, sözü gedən ölkələrin tövsiyələri postsovet məkanı ölkələri üçün məqbul hesab olunur. Aqrar məhsulların daxili bazarı beynəlxalq əmək bölgüsü üzrə ixtisaslaşmada ölkənin mövqeyini

müəyyənləşdirməyə imkan verə bilər [4,s.210-217]

Aqrar sahə üzrə sahibkarların fəaliyyətinin səmərəli təşkili və dövlətin birbaşa iqtisadi maraqları arasında koordinasiya vardır. Dövlət səviyyəsində aqrar sahə üzrə əsas maraqlar ərzaq təhlükəsizliyinin təmini hesab olunur. Ölkəmizdə də ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsi əsasən aqrar sahənin inkişafı ilə əlaqəlidir. Postsovet məkanı ölkələrində aqrar sahənin fəaliyyəti bu istiqamətdə mühüm rol oynaya bilər. Məsələn, Azərbaycanda idxal olunan aqrar sahənin istehsal məhsullarının dəyəri yerli məhsullarla müqayisədə aşağı olur. Digər regional dövlətlərdən idxal olunan ərzaq məhsullarının keyfiyyəti aşağı olsa belə ucuz qiymət hesabına daxili bazarda vətəndaşların tələbatını tam ödəyə bilər.

Aqrar sahədə fəaliyyət göstərən sahibkarların ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rolu yüksəkdir. Azərbaycanda aqrar sahə üzrə bu istiqamətdə müsbət irəliləyişlər qeydə alınmaqdadır.

Ölkəmizdə vətəndaşların ümumi xərclərinin tərkibində ərzaq məhsullarına xərclənən vəsaitlərin payının azalması tendensiyası müşahidə olunmaqdadır. Vətəndaşlar tərəfindən ərzaq məhsullarına alınmasına ayrılan xərclərin payının azalması insanların həyat səviyyəsinin artması ilə bağlıdır. Nəticədə son illər qida məhsulları üzrə idxal payının azalması prosesi qeydə alınmaqdadır. Regionlar üzrə aqrar sahibkarlığın inkişafında maliyyə təminatının roluna hərtərəfli yanaşmaq lazımdır. Aqrar sahənin regionlar üzrə inkişafında investisiya, o cümlədən kredit və qiymət siyasəti üzrə dövlət tənzimlənməsi prosesinə daha düzgün yanaşmaq zəruridir.

Regionlar üzrə aqrar infrastrukturun inkişafı aqrar sahə üzrə sahibkarlığın səmərəli fəaliyyətini təmin edir. Son illər ölkəmizin regionlarının sosial iqtisadi inkişafı üzrə qəbul olunmuş Dövlət Proqramları aqrar sahə üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinin daha da genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Regionlar üzrə aqrar sahibkarlıq fəaliyyətinin strategiyasında baş verəcək dəyişikliklər istehsal o cümlədən, emal, xidmət və satış, marketinq sahələrinin inkişaf səviyyəsindən də asılıdır.

Bu sahələrin inkişafında dövlət dəstəyinin artırılması zəruridir. Aqrar sahə üzrə rəqabətqabiliyyəti məhsul istehsalı zəruridir. Bu zaman ixrac yönümlü aqrar məhsul istehsal həcmi genişləndirmək mümkündür. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrin aqrar sahəyə davamlı dəstəyi aqrar sahə üzrə istehsal və ixrac həcmi artırmasına səbəb olmuşdur. Aqrar sahənin innovasiyalı inkişafı istiqamətində davamlı olaraq tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Aparılmış təhlillər onu göstərir ki, aqrar sahə üzrə istehsal olunan ümumi məhsulun həcmi istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin fəaliyyətindən birbaşa asılıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, aqrar sahəyə qoyulan investisiyalar digər əlaqəli iqtisadi sahələrin fəaliyyəti nəzərə alınmasa zəruri nəticə verə bilməz. Regionlar üzrə aqrar sahəyə yönəldilən investisiyaların həcmi birbaşa emaledici sənaye sahələri ilə əlaqəli olmalıdır. Azərbaycanda regionlar üzrə aqrar sahənin tərkibində olan üzümçülük, meyvəçilik, tərəvəzçilik, bağçılıq, çayçılıq sahələrinin inkişafına yönəldilən investisiyalar öz səmərəsini verməlidir [5,s.411-417]

Aqrar sahəyə yönələn investisiyalar emaledici sənaye ilə də əlaqəli olmalıdır. Bundan başqa aqrar sahə üzrə yönələn investisiyalar xammal və hazır məhsulların saxlanması üçün anbar və soyuducu mərkəzlərin inkişafına da yönəlməlidir. Aqrar sahə üzrə istehsalın inkişafına qoyulan maliyyə vəsaiti daha tez özünün səmərəliliyini göstərə bilər. Ona görə də aqrar sahəyə yönələn investisiyalar daha düzgün və səmərəli istifadə olunmalıdır.

Nəticə

Avropa Birliyi ölkələrinin təcrübəsinə əsasən demək olar ki, aqrar sahə üzrə yönələn subsidiyalar vergi fasilələri və eyni zamanda güzəştləri formasında təqdim olunur. Onlar əsasən potensial ixrac imkanlarına malik aqrar sahibkarlara verilir. Məsələn, inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət aqrar sahə üzrə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalını artırmaq üçün bir sıra məqsədəuyğun iqtisadi tədbirlər həyata keçirir.

Məsələn, dövlət tərəfindən aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinə maliyyə yardımları etməkdə əsas məqsəd bu sahənin inkişafını təmin etməkdir. Aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərən sahibkarlara istehsal olunmuş məhsullarının dünya bazarına çıxmasına da dövlət dəstəyi daim müşahidə olunur. Aqrar sahə üzrə sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət himayəsinin əsas məqsədi bu sahənin inkişafını təmin etməkdir.

Ölkə vətəndaşlarının ərzaq məhsullarına, eyni zamanda emal sənaye sahələrinin isə xammal

məhsullarına olan tələbatının daxili ehtiyatlar hesabına ödəmək də vacib şərt hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasında aqrar sahə üzrə fəaliyyət göstərən şirkətlərin maliyyə və təsərrüfat fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsinin artırılması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi dövlətin əsas üstünlük verdiyi mühüm istiqamətlərdən hesab olunur. Azərbaycanda son illər həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində dövlət sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli fəaliyyətinə dəstək göstərir.

Bundan başqa dövlət aqrar sahədə istehsalın maddi və texniki təminatı, məhsul istehsalı və emalı, satışı, ixracı sahəsində də himayəedici tədbirlər, o cümlədən maliyyə yardımları həyata keçirir. Nəticədə aqrar sahə üzrə məhsul istehsal həcmi artma tendensiyasına malik olur.

Aparılmış təhlillərə əsasən demək olar ki, aqrar sahədə məhsul istehsal həcminin yüksəlməsi və ixrac imkanlarının artması davamlı maliyyə təminatının olması ilə əlaqəlidir. Ölkəmizin aqrar sektoru üzrə pul-kredit və büdcə siyasətinin köməyi ilə dəstək edilməsi qeyd edilən sahə üzrə müsbət iqtisadi göstəricilərin qeydə alınmasına səbəb ola bilər. Nəticədə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması səviyyəsi yüksələ bilər. Ümumiyyətlə, yaxın illərdə aqrar sahənin maliyyə təminatının yüksəldilməsi istiqamətində dövlət səviyyəsində zəruri iqtisadi tədbirlərin artırılması zəruridir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat / *References*

1. Aliyev İ.H., İbadov S.A. və s. Azərbaycan iqtisadiyyatı, Bakı, Ağrıdağ, 2013, 396 s.
2. Xəlilov H.A. Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti, Bakı, Elm, 2005, 254 s.
3. İbrahimov İ.H. Aqrar iqtisadiyyatın əsasları. Bakı: Səda, 2003, 154 s.
4. İbrahimov İ.H., İbrahimov E.R. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi-hüquqi mexanizmi. Bakı: Çıraqlı, 2004, 280 s.;
5. Nadirov A. "Müstəqil Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf məsələləri", Bakı, Elm, 2011, 451 s.
6. Бабашкина А.М. Государственное регулирование Национальной экономики, Москва: Наука, 2005; 258 с.
7. Быстрова Г.Е., Козыря М.И. Аграрное право. М.: Юрист, 1998, 533 с.;
8. Булатов А.С. Экономика. М.: Юрист, 2002, 450 с.
9. Кузнецов В.В. и др. Экономика сельского хозяйства, М.: Наука, 2003, 352 с.
10. Под ред. М.Н.Малыша. Аграрная экономика, 2002, М.: Юрист, 212 с.
11. Попов Н.А. Основы рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства, 2001, М.: Наука, 316 с.
12. Попов Н.А. Экономика сельскохозяйственного производства, с основами рыночной агроэкономики и сельского предпринимательства. М.: ТАНДЕМ, 1999, 252 с.;
13. Серова Е.В. Аграрная Экономика. М.: ГУ ВШЭ, 1999, 199 с.

Основные направления повышения финансовой обеспеченности аграрной сферы

Ниджат Мурадов

Министерство науки и образования Азербайджана,

Институт экономики, аспирант

E-mail: Nicatmourad@mail.ru

Резюме: В статье рассмотрены основные направления повышения финансовой обеспеченности аграрной сферы. Проведенный анализ показывает, что в последние годы по стране наблюдаются серьезные темпы развития аграрной сферы. Международная практика показывает, что на государственном уровне необходимо осуществление серьезных мер в области улучшения финансового обеспечения аграрной сферы. В статье на основе проведенного анализа выявлены существующие проблемы, указаны направления их устранения.

Ключевые слова: национальная экономика, аграрная сфера, развитие, конкуренция, инвестиции, финансы.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/101-108>

The role of global calls in the production process of food products

Novruz Rahimov

PhD of Azerbaijan Cooperative University

E-mail: novruzrehimov@gmail.com

Abstract: The purpose of the investigation. Globalization processes are significantly penetrating all areas of economics. In contemporary conditions, where globalization processes have become extremely strong, or more precisely, in the early XXI century, the global calls arising from the globalization process have made the production and consumption of food products also important. It has had a significant impact. In this regard, the purpose of the research is to analyze the current trends in the production and consumption of food products and to eliminate their harmful effects, taking into account global trends. It consists of processing and preparing necessary proposals and recommendations related to its abolition.

Methodology of the investigation – systematic approach, comparative analysis and valuation methods were used.

The practical importance of the analysis – valuing the trends in product production and consumption in the last 10 years, taking into account the calls for globalization, with the use of appropriate indicators. Improving the production and consumption of food products through the use of appropriate mechanisms associated with the elimination of identified defects, in particular, improving the consumption of ecologically clean food products. It consists of bringing the important to the fore.

The results of the investigation - it is necessary to take into account international experience in the field of elimination of harmful processes that occur in the process of production and consumption of food products. Recommendations with a structural and economic character have been processed and prepared.

Originality and innovation of the work. Characteristic features and causes of changes in the production and consumption of food products, taking into account global trends, and the interpretation of these processes on world countries. It has been translated into the predmet of iqtat. Analyzing the strengthening of the continuous trends in the production and demand of the food industry and the processes of utilizing the existing potential opportunities of our country have found their essence in the article.

Key words: global calls, production of food products, consumption of food products, food hazard-free, food hazard-free, ecology, production of clean food products, widely modified crops.

UOT: 033 JEL: -Q13

Qida məhsullarının istehsalı prosesində qlobal çağırışların rolu

Novruz Rəhimov

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı

E-mail: novruzrehimov@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-4761-8452

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi. Qloballaşma prosesləri iqtisadiyyatın bütün sahələrinə əhəmiyyətli dərəcədə nüfuz etməkdədir. Qloballaşma proseslərinin son dərəcə gücləndiyi müasir şəraitdə, daha doğrusu, XXI əsrin əvvəllərində qloballaşma prosesinin doğurduğu qlobal çağırışlar qida məhsullarının istehsalı və istehlakı da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu baxımdan tədqiqatın məqsədi qlobal çağırışlar nəzərə almaqla, qida məhsulları istehsalı və istehlakında baş verən müasir meylləri təhlil etməkdən və onların zərərli cəhətlərinin aradan qaldırılması ilə bağlı zəruri təklif və tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın metodikası – sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil və qiymətləndirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – son 10 il ərzində qloballaşmanın çağırışları nəzərə alınmaqla məhsul istehsalı və istehlakında baş verən tendensiyaları müvafiq indikatorların köməyi ilə qiymətləndirməkdən aşkar edilən qüsurlu cəhətlərin aradan qaldırılması ilə bağlı müvafiq mexanizmlərin köməyi ilə qida məhsullarının istehsalı və istehlakının yaxşılaşdırılması, xüsusilə, ekoloji təmiz qida məhsullarının istehlakının vacibliyinin ön plana çəkməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri — qida məhsullarının istehsalı və istehlakı prosesində baş verən zərərli proseslərin aradan qaldırılması sahəsində beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla zəruri təşkilati, iqtisadi xarakterli tövsiyələr işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Qlobal çağırışlar nəzərə alınmaqla qida məhsullarının istehsalı və istehlakında baş verən dəyişikliklərin xarakterik xüsusiyyətləri, səbəbləri və bu proseslərin dünya ölkələri üzrə şərhli tədqiqatın predmetinə çevrilmişdir. Qida sənayesinin istehsalı və istehlakında baş verən mütərəqqi meyllərin gücləndirilməsini təhlil etmək və ölkəmizin mövcud potensial imkanlarından istifadə prosesləri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: qlobal çağırışlar, qida məhsullarının istehsalı, qida məhsullarının istehlakı, ərzaq təhlükəsizliyi, qida təhlükəsizliyi, ekoloji təmiz qida məhsulları istehsalı, geni dəyişdirilmiş məhsullar.

UOT: 033 JEL: -Q13

Giriş

Qloballaşma prosesləri artıq nəinki beynəlxalq iqtisadi münasibətlər və eləcə münasibətlər çərçivəsindən çıxaraq hər bir ölkənin milli iqtisadiyyatına və eləcə də qida məhsulları istehsalı və istehlakı prosesinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu təsirlər əksər hallarda ənənəvi qida məhsulları istehsalı və istehlakından kənarlaşmalara gətirib çıxarmışdır. Qida məhsullarının istehsalında qloballaşma prosesinin təsiri altında mütərəqqi dəyişikliklərin baş verdiyini də inkar etmək mümkün deyildir. Lakin bununla belə qloballaşmanın çağırışları fonunda qloballaşmanın bərabərində gətirdiyi zərərli təmayüllər qida məhsullarının istehsalı və istehlakına da öz mənfi təsirini göstərir. Bu proses SSRİ-nin süqutundan sonrakı dövrdə, xüsusilə, iqtisadiyyatın transformasiyası və liberallaşması prosesində daha da dərinləşmişdir. Yeni qida məhsullarının istehsalı prosesinə üstünlük verilməsi fast-food qidalarından istifadə prosesinin genişlənməsi və digər bu kimi hallar insanların sağlamlığına da öz mənfi təsirini göstərir. Bundan əlavə, xüsusilə, aclıqdan əziyyət çəkən ölkələrdə əhalinin qida məhsullarına olan tələbatını ödəmək məqsədilə geni dəyişdirilmiş məhsullardan və qidalardan istifadə prosesi də genişləndirilmişdir. Bütün bunlar isə əhalinin sağlamlığına mənfi təsir göstərməklə yanaşı, eyni zamanda insanların qida zəhərlənmələrinə məruz qalmasına da gətirib çıxarmışdır. Qida məhsullarının istehsalı prosesində müxtəlif mütərəqqi texnologiyalar adı altında istifadə olunan

proseslər daha çox iqtisadi səmərəliliyin artırılmasına yönəlsə də, lakin sosial səmərəlilik və ekoloji sabitlik prosesləri zərbə altında qalmışdır. Qida məhsullarının istehsalı və istehlakına müasir çağırışlar, ilk növbədə, emal sənayesinin kənd təsərrüfatı, əmtəə istehsalçıları üzərində iqtisadi üstünlüklərinə də bərqərar etməkdədir. Bir sıra hallarda dövlətin liberallaşma adı altında bu prosesdən kənar qalması əcnəbi əmtəə istehsalçılarının bu və ya digər ölkələrinin ərzaq bazarına zərərli təsirini də gücləndirməkdədir. Bu baxımdan məqalədə qida məhsullarının istehsalı və istehlakında baş verən müasir meyilləri tədqiq etmək, bu sahədə zərərli meyilləri aradan qaldırmaq və ölkəmizin bu sahədəki mövcud potensial imkanlarından səmərəli istifadə edilməsi baxımından əməli xarakterli tövsiyələr işləyib hazırlamaqdan ibarətdir.

Əsas mətn

Qida sektorunun qloballaşması və onun səciyyəvi cəhətləri. Qloballaşma prosesinin iqtisadi və siyasi tərəfləri daha çox milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı əlaqənin güclənməsinə əsaslanmışdır. Milli iqtisadiyyatlar arasındakı qarşılıqlı əlaqə, ilk növbədə beynəlxalq ticarət və coğrafi açıqlımların daha da dərinləşməsi fonunda özünü büruzə vermişdir. Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı əlaqə son nəticədə qarşılıqlı asılılığa gətirib çıxarmış, bu qarşılıqlı asılılıq prosesləri isə, xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrin sosial-iqtisadi həyatında bir sıra hallarda zərərli izlər buraxmışdır. Beynəlxalq ticarətin və beynəlxalq nəqliyyat və loqistika proseslərinin genişlənməsi, eləcə də turizmin inkişafı qloballaşma prosesinin əhalinin məişətinə və eləcə də qidalanma sektoruna da əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Qloballaşma prosesi nəticəsində xarici ölkələrdən bu və ya digər ölkənin ərzaq bazarına idxal edilən məhsullar insanların istehlakında və eləcə də zövqlərində də dəyişikliklərin, başqa sözlə aşınmaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Məhz bütün bunlar isə son nəticədə qida məhsullarının istehsalı və istehlakı prosesində qloballaşmanın təsirlərinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Qida məhsullarının qloballaşması prosesi, ilk növbədə fast-food qidaların genişlənməsi ilə səciyyələnmişdir və bu da ənənəvi mətbəxin deqradasiyaya uğramasına səbəb olmaqdadır.

Qida sənayesi bir qayda olaraq qida məhsullarının istehsalı prosesini həyata keçirir. Qida sənayesi sektorunun əhatə dairəsi kifayət qədər geniş və çoxşaxəli xarakter daşıyır. Bu isə onunla bağlıdır ki, qida sənayesi əhalinin qida məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Qida sənayesində istehsal edilən demək olar ki, əhalinin bütün təbəqələrinin fiziki mövcudluğunu qoruyub, saxlamaq və yüksək keyfiyyətli məhsullar istehlak etmək imkanlarının reallaşdırılmasına xidmət edir. Rus iqtisadçılarından N.A. Kuzneçova, L.V. Ziniç, E.A. Astaşova hesab edirlər ki, qida məhsullarının istehsalı qloballaşma şəraitində xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki qlobal iqtisadiyyat təlatümlü və qeyri-sabit siyasi vəziyyətin mövcudluğu ilə səciyyələndiyindən qida və emal sənayesinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Əhalinin ərzaqla, kənd təsərrüfatı istehsalçılarının isə öz məhsulları üçün əlçatan bazarla təmin edilməsi problemin həllinin vacibliyini ön plana çəkir [1, s. 345]. Müəlliflərin fikirlərindən belə qənaətə gəlmək olar ki, qida sənayesi ölkənin strateji maraqlarının qorunub, saxlanılmasında mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla yanaşı, eyni zamanda əhalinin ərzaq və yeyinti məhsullarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində də mühüm amil kimi şərtlənir. Qida sənayesinin inkişaf etdirilməsi hesabına ölkənin xaricdən ərzaq və qida məhsullarının idxala asılılığını aradan qaldırmaq mümkündür.

Etiraf etmək lazımdır ki, qida sənayesinin inkişaf etdirilməsi ölkənin strateji maraqlarının qorunub, saxlanılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, eyni zamanda müasir qloballaşma şəraitində iqtisadiyyatın davamlı inkişafında da davamlı rol oynayır. Belə ki qida sənayesi milli iqtisadiyyatda əhəmiyyətli məşğulluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynamaqla yanaşı, eyni zamanda iqtisadiyyatın strukturunda balanslaşdırmanın qorunub saxlanılmasına da öz təsirini göstərir. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, qida sənayesinin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqları mövcuddur və bu qanunauyğunluqlara aşağıdakı əsas prinsipləri aid etmək olar:

—qida sənayesinin xammal, enerji mənbələrinə və istehlak sahələrinə maksimum yaxınlığının təmin edilməsi;

—ayrı-ayrı iqtisadi rayonların bu məqsədlə ən yaxşı təbii və sosial şərait nəzərə alınmaqla ixtisaslaşdırılması və onların davamlı inkişafı;

—beynəlxalq əmək bölgüsünün şərtləri nəzərə alınmaqla qida sənayesinin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi;

—ölkənin hərbi sənaye kompleksinin və müdafiə qabiliyyətinin nəzərə alınması;

—regionların iqtisadiyyatının, məhz qida sənayesinin inkişafı hesabına maksimum balanslaşdırılması;

—nəqliyyat xərclərinin minimuma endirilməsi məqsədilə sənaye müəssisələrinin bazar ehtiyaclarının bazarlara uyğun yerləşdirilməsi;

—təbii və əmək ehtiyatlarından maksimum istifadə edilməsi imkanlarını nəzərə alaraq əhalinin demografik strukturunu əhatə etməklə qida sənayesi müəssisələrinin formalaşdırılması. [2. s.3]

Cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətləri inkişaf etdikcə iqtisadiyyatın bütün sahələri də bu prosesin özünəməxsus qanunauyğunluqlarına tabe olmaq məcburiyyətindədir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, qida sənayesi sektorunun iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə ümumi cəhətləri ondan ibarətdir ki, bu cəhətlər cəmiyyətdə məhsuldar qüvvələr və istehsal münasibətlərinin inkişafının hansı səviyyəsindən asılı olmayaraq, özünəməxsus spesifikliyini, daha doğrusu, klassik tərəflərini qoruyub saxlamaq iqtidarında olması ilə bağlıdır. Bu baxımdan qida sənayesinin özünəməxsus xarakterik xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar ki, bu xarakterik xüsusiyyətlər bütün hallarda məhsuldar qüvvələrin və istehsal münasibətlərinin təbiətində hər hansı bir dəyişiklik baş verməsindən və ya cəmiyyətdə qloballaşma proseslərinin hansı dalğalarda genişlənməsindən asılı olmayaraq öz rolunu qoruyub saxlamaqdadır. Bu qanunauyğunluqlara aşağıdakıları şamil etmək olar:

—emal sənayesində istehsal edilən məhsullar kütləvi xarakter daşıyır;

—qida sənayesinin xammal bazasını kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı təşkil etdiyindən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının prosesində isə mövsümlilik amili əhəmiyyətli rol oynadığından qida sənayesinin xammal bazasını bu və digər şəkildə mövsümi xüsusiyyətlərə malik olduğunu qeyd etmək olar;

—qida sənayesinin xammal bazasını təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsulları, xüsusilə də, texniki məhsullar istisna olmaqla, həmin məhsullar nəqliyyata, daha doğrusu, daşınma və logistik proseslərə adekvat xarakter daşımır;

—kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının təbii iqlim şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə asılı olması son nəticədə emal sənayesinin xammal təminatına və bütövlükdə emal sənayesinin təsərrüfat fəaliyyətinə də öz təsirini göstərir(Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesində təbii iqlim şəraitinin təsirləri bir sıra hallarda məhsuldarlığın aşağı düşməsinə və qlobal kənd təsərrüfatı böhranının yaranmasına gətirib çıxardığından emal sənayesinin təsərrüfat, maliyyə fəaliyyətində də və eləcə də istehsal göstəricilərində də müəyyən çətinliklər müşahidə edilir. Qlobal proseslər və eləcə də qlobal iqlim dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla emal sənayesində zəruri şaxələndirmə proseslərinin həyata keçirilməsinin vacibliyi).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi qida məhsullarının istehsalı və istehlakı prosesinə qlobal çağırışlar əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və bu təsirlər bir sıra hallarda ayrı-ayrı ölkələrdə, o cümlədən inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ərzaq böhranlarının yaranmasına, açlığa, insanların bu və ya digər qida məhsullarını əldə etmək imkanlarının məhdudlaşmasına da gətirib çıxarır. Müasir şəraitdə qida məhsullarının istehsalı və istehlakına təsir göstərən qlobal çağırışları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək mümkündür:

1. Qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda baş verən proseslər və bu proseslərin qida məhsullarının istehlakı və istehsalına təsiri;

2. Sənaye və təsərrüfat fəaliyyətinin intensivliyinin artması və iqtisadi səmərəliyinin yüksəlməsi fonunda baş verən qlobal çağırışlar və bu çağırışların qida məhsullarının istehsalı və istehlakı proseslərinə təsiri;

3. Qlobal epidemiyaların baş verməsi fonunda qida məhsullarının istehsalı və istehlakı prosesində yaranan təhdidlər.

Qlobal iqlim dəyişiklikləri həm ekoloji problemlərin yaranmasına və həm də qlobal istiləşmənin baş verməsinə gətirib çıxarmaqla planetdə özünəməxsus kəskin zərərli təzahürlər də doğurmaqdadır. Qlobal iqlim dəyişikliklərinin zərərli tərəfləri ilk növbədə kənd təsərrüfatı və qida sənayesinin, daha doğrusu, insanların istehlakına və sağlamlığına öz təsirini göstərir. Qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda

torpaqların deqradasiyası prosesləri də baş verir ki, bu da həm kənd təsərrüfatına yararlı torpaq resurslarının intensivliyə daha çox məruz qalması fonunda özünü təzahür etdirir. Xüsusilə, iqtisadi səmərəlilik ilə ekoloji və sosial səmərəlilik arasında ziddiyyətlər torpaqların deqradasiyasına daha çox təsir göstərir. Qlobal istiləşmə isə xüsusilə təbiətə karbon emissiyaların artmasına şərtləndirməklə son 50 ildə orta temperaturun daha da yüksəlməsinə gətirib çıxarmışdır. Qlobal iqlim dəyişiklikləri yerin, litosferin, hidrosferin, atmosferin və biosferin geniş miqyasda böhranlara məruz qalmasına gətirib çıxarır ki, bu da insanın bioloji bir növ kimi mövcudluğunda kifayət qədər təhlükəli meyllər doğurur. Qlobal istiləşmə fonunda baş verən proseslər, əslində, qlobal iqlim böhranı kimi səciyyələnməlidir və bu proses son zamanlar daha çox mütərəqqi və dəyişkən xarakter daşıyır. Xüsusilə, antropoloji, iqtisadi, ekoloji, demoqrafik və sosial mədəni tarixi xüsusiyyətli böhran hadisələri qlobal iqlim dəyişiklikləri fonunda özünü daha da kəskinləşdirir [3].

Qlobal iqlim dəyişikliklərinin qida sənayesi sektoruna təsiri, ilk növbədə qida sənayesinin xammal bazasını təşkil edən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı prosesindən başlanır. Başqa sözlə desək, xüsusilə, qlobal istiləşmə, eləcə də digər qlobal iqlim təzadları məhsuldarlığın səviyyəsinin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmaqla, əsas növ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal həcmində azalmasına səbəb olur. Bütün bunlar isə bir sıra hallarda kənd təsərrüfatı dövriyyəsinə, daha çox torpaq sahələrinin cəlb edilməsinə gətirib çıxarır və bütün bunlar isə son nəticədə qida sənayesi məhsullarının azalmasına və istehlakında da zərərli dəyişikliklərin yaranmasına da səbəb olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi sənaye sektorunda baş verən qlobal çağırışlar da qida sənayesinə zərərli təsirlər doğurur. Bu təsirlər, ilk növbədə, ərzaq təhlükəsizliyi, aclıq, əhalinin sağlamlığında yaranan kəskin problemlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Ərzaq təhlükəsizliyi baxımından yanaşdıqda qida sənayesinin istehsalında və istehlakında baş verən dəyişikliklər dünyanın ayrı-ayrı ölkələrində fərqli nüanslarda özünü büruzə verir. Xüsusilə, Afrika və eləcə də cənub-şərqi Asiya ölkələrində əhalinin qida məhsullarının ehtiyaclarının ödənilməsində çox saylı problemlər özünü büruzə verir. Məsələn, BMT-nin məlumatlarına görə hazırda dünyada 770 milyondan çox insan aclıqdan əziyyət çəkir. Lakin dünyanın Avropa hissəsində yaşayan əhalinin gəlirləri və istehlakında isə kifayət qədər fərqli mənzərə müşahidə edilməkdədir. Həmin regionda yaşayan əhalinin gəlirləri kifayət qədər yüksək olduğundan onlar ekoloji təmiz qida məhsullarının istehlakına daha çox üstünlük verirlər[4].

Qida məhsulları bazarında qlobal tendensiyalar fonunda qlobal istehlak tendensiyası daha çox diqqət çəkir:

- insanların daha çox sağlam qida hesabına fayda əldə etməsi və gündəlik fəal həyata inteqrasiyasının intensivləşdirilməsi;
- qida məhsullarının təhlükəsizliyi məsələləri ön plana çıxır və bu sırada şəffaflyq, inam daha çox diqqət çəkir. “Dadlı” qida məhsulları artıq “şirin” yox, daha çox təbii və unikal təsirlə əvəzlənir;
- qida məhsullarının rahatlığı kompromis kimi baxılmır, bu gün ərzində daha yaxşı qidalanma əldə etmək kimi qiymətləndirilir;
- qida məhsullarına yanaşmalar birtərəfli məhdud formadan daha çox müxtəlif emosional və mədəni tələblərin ödənilməsi fazasına doğru keçməkdədir.

Hazırda dünyada 7 mlrd-a qədər ərzaq istehlakçılarının mühüm növ ərzaq tələblərini təxminən 500-ə qədər iri kompaniya ödəyir və bu kompaniyalar dünya qida bazarının 70%-ni təşkil edirlər[5].

Transmilli şirkətlər qlobal qida məhsulları bazarını demək olar ki, inhisarlaşdırmışlar. İnkişaf etmiş ölkələrdə innovativ texnologiyaların tətbiqinin nəticəsidir ki, qida məhsullarının istehsalı prosesinə qlobal çağırışların zərərli təzahürləri, o cümlədən qlobal iqlim dəyişiklikləri minimum təsir imkanına malikdir.

Qlobal iqlim dəyişiklikləri yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi daha çox temperaturun artması fonunda və istiləşmə fonunda özünü büruzə verir. Məsələn, temperaturun 1 dərəcə artması taxılın məhsuldarlığının təxminən 5% azalmasına səbəb olur. Statistik məlumatlara görə 1981-2002-ci illərdə buğda, qarğıdalı və digər əsas kənd təsərrüfatı bitkilərinin dünya üzrə məhsuldarlığı ildə 40 meqa ton azalmışdır [6]. Qlobal çağırışlar fonunda baş verən iqlim dəyişiklikləri insanların həyatına və bütövlükdə qlobal iqtisadiyyata kifayət qədər mənfi təsirlər törətdiyini nəzərə alaraq, dünya ölkələri bu prosesin qarşısını almaq məqsədilə aşağı karbonlu iqtisadiyyata keçmək istiqamətində zəruri tədbirlər gerçəkləşdirməyə məcbur olurlar. Lakin görülən tədbirlərə baxmayaraq anaməl iqlim proseslərinin

mənfi təsirləri də durmadan artmaqdadır. Artıq hazırda qlobal iqtisadiyyata dəyən zərər hər il yüz milyardlarla ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir və 2025-ci ildə bu rəqəmin 1,7 trilyon ABŞ dollarına çatması gözlənilir. 2100-cü ilə qədər isə yarana biləcək zərərin qlobal ÜDM-in 20%-nə yaxın olacağı nəzərdə tutulur [7].

Qlobal epidemiyalar, o cümlədən pandemiyalarda nəinki ölkələrin iqtisadiyyatına, o cümlədən qlobal qida sektoruna da mənfi təsir göstərmişdir. Qlobal pandemiya COVID-19 prosesləri bütün ölkələrə təsir etmiş, bu təsirlər həm inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və həm də inkişaf etmiş ölkələrdə ciddi zərərlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bir sıra ölkələrdə sosial gərginliklərin kəskinləşməsi bir sıra hallarda qorxu və eləcə də ciddi nəticələrə səbəb olan emosional parçalanmalara da gətirib çıxardı. Məsələn, pandemiyanın qızgın çağında tək-cə ABŞ-da işsizlik böyük repressiyadan bəri ən yüksək həddə çatmışdır və bu göstərici 14,7%-ə bərabər olmuşdur [8]. Lakin bütün bunlara baxmayaraq etiraf etmək lazımdır ki, qlobal pandemiya prosesinin nəticəsində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində də fərqli situasiyalar, daha doğrusu, qlobal böhrana – pandemiya böhranına adekvat olan çağırışlar da meydana çıxdı və bu çağırışlar da müasir qlobal iqtisadiyyatın inkişafında hazırda da önəmli rol oynayır. Belə ki COVID-19 pandemiyası zamanı həyata keçirilən özünü təzyiq proseslərində bütün növ onlayn xidmətlərə böyük tələbat yaranmağa başladı. Bunlar, əsasən, maarifləndirici, əyləncə, məlumat və oyun platformaları, hər cür vebinar və telekonfransların keçirilməsi üçün platformalar və s. bütövlükdə cəmiyyətin sosial həyatında da mühüm rol oynadı. COVID-19 pandemiyasının bütün dünyada rəqəmsallaşma üçün güclü bir stimül rolunu oynadığını inkar etmək mümkün deyildir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiq edilməsi eyni zamanda qida məhsullarının əhaliyə çatdırılmasında da önəmli rol oynamışdır. İnsanların təcrid prosesləri zamanı, məhz həmin onlayn çatdırma proseslərindən istifadə etməsi onların qida məhsullarına olan tələbatlarının ödənilməsində mühüm rol oynamışdır. Ümumiyyətlə, prosesin inkişaf etməkdə olan, xüsusilə, aşağı gəlirli ölkələrə aid edilməsini istisna etmək mümkündür. Çünki həmin ölkələrdə əhalinin gəlirlərinin səviyyəsi nəzərə cərpacaq dərəcədə aşağıdır və eyni zamanda həmin ölkələrdə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə prosesləri kifayət qədər aşağı səviyyədədir. Ümumiyyətlə, dünyadakı iqtisadi qeyri-bərabərlik mahiyyət etibarı ilə təbii ki, qida məhsullarının çatdırılması prosesinə, onların istehsalı və istehlakına öz fərqli təsirini göstərməkdədir. İqtisad elmləri doktoru Anar Abbasovun fikrincə, istər milli iqtisadiyyatlar və istərsə də dünya iqtisadiyyatı çərçivəsində pandemiya ən çox təsirlənən və ən çox zərərlərə məruz qalan sahələrə hava nəqliyyatını, turizm sektorunu, mədəniyyət, incəsənət sektorunu və digər xidmət sahələrini aid etmək olar. COVID-19 şokunu qısa müddətdə öz üzərindən atan sahələr də olmuşdur ki, həmin sahələr digər sahələrin kütləvi zərərlərə uğramasına baxmayaraq gəlir əldə edə bilmişdir. Bu sahələrə informasiya texnologiyaları sektorunu, o cümlədən sosial platformaları, hazır qida və dərman ləvazimatlarının istehsalı və satışı sektorunun, tibbi qoruyucu vasitələr istehsalı və satışı sektorunun, rəqəmsal və elektron ticarət sektorunun, onlayn çatdırmaları və eləcə də fəaliyyətini qısa müddətdə onlayn çatdırmalar sektoruna transfer edən restoran və digər iaşə müəssisələrini şamil etmək olar [9, s. 93]. Doğrudur, müəllifin qeyd etdiklərində kifayət qədər çox saylı həqiqətlər vardır, lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişafında bazar prosesləri onların gəlirlərinin artırılmasına demək olar ki, o qədər də əhəmiyyətli təsir göstərmir. Bu proses daha çox qlobal rəqabət mühitində özünü büruzə verir.

Nəticə

Qida məhsullarının istehsalı sektorunda qlobal çağırışlar bir sıra hallarda müsbət və bir sıra hallarda da zərərli meyillər doğurur. Müsbət meyillər ilk növbədə qloballaşma prosesinin təbiətindən irəli gəlməklə əmtələrin və xidmətlərin sürətli dövriyyəsinə və maliyyə resurslarını daha az sərf etməklə məhsulların hərəkətini nəzərdə tutur. Lakin rəqabətə davamlı olmayan, inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının qida sənayesi sektoru bir sıra hallarda zərərli təmayüllərə daha çox məruz qalır və bu da, əslində, risklərin çoxsaylı olmasından irəli gəlir. Qlobal çağırışların qida sənayesinə zərərli təsirlərini aradan qaldırmaq məqsədilə dövlət və özəl bölmənin sıx və geniş inteqrasiyasına ehtiyac vardır ki və prosesin də kifayət qədər uğurlu qarşılınması qida sənayesinin istehsalı sektorunda müsbət dəyişikliklərin əldə edilməsinə gətirib çıxara bilər. Bunun üçün isə ilk növbədə qida sənayesində rəqabətə davamlı məhsul istehsalı proseslərinin gerçəkləşdirilməsi, qida sənayesinin modernləşdirilməsi vacib məqamlardan biridir. Bu proses həm də idxaldan asılılığın aradan

qaldırılmasına əlverişli şərait yaratmaqla qida sənayesi sektorunda istehsal edilən məhsulun maya dəyərini aşağı olmasına səbəb ola bilər. Qida sənayesində rəqabətə davamlığı şərtləndirən yuxarıda adı çəkilən amillər son nəticədə istehlakçılar üçün də sərfəli şərtlər doğurur. Bu ilk növbədə bazarda məhsulların qiymətlərinin səviyyəsinin sabitləşməsinə gətirib çıxara bilər ki, bu da istehlakçıların ərzaq bazarından bərabər hüquqlu istifadə imkanlarının təmin edilməsinə imkan verə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Кузнецова Н.А., Зинич Л.В., Асташова Е.А., Анализ современного состояния и территориального размещения пищевой и перерабатывающей промышленности Омской области. Продовольственная Политика и безопасность. Том 10, номер 2, апрель-июнь 2023, 345-358 с
2. ФЕДЕРАЛЬНОЕ АГЕНТСТВО ПО ТЕХНИЧЕСКОМУ РЕГУЛИРОВАНИЮ И МЕТРОЛОГИИ, ИНФОРМАЦИОННО-ТЕХНИЧЕСКИЙ СПРАВОЧНИК ПО НАИЛУЧШИМ ДОСТУПНЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ, итс 44–2017, Москва, Бюро НДТ, 2017, 437 с
3. К. Г. Разумовского, Р.Е. Владимировна, Б.Б. Станиславович. Региональная экономика и управление электронный научный журнал, N4(76)
4. dzen.ru/a/ZCwrRqhnwGKCBE4Y
5. E.A.Quliyev. Qida təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi problemləri və strateji istiqamətləri. Monoqrafiya. Bakı 2020, 464 s.
6. Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and relate global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty [E-resource] [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York, NY, USA, 2018. 616 p. URL: <https://doi.org/10.1017/9781009157940>
7. Ущерб от глобального потепления к 2075 году может составить \$30 трлн в год. URL: <https://www.aa.com.tr/ru>
8. Шаповал. В. М. Пандемия COVID-19, глобальный вызов для общества и экономики / В.М. Шаповал, А.В. Сауц, С.Б. Бабаев // Детерминанты развития экономики и общества в условиях глобальных изменений // Сборник статей 1 международной научно-практической конференции, 27-28 апреля 2023 года, ФГБОУ ВО «Московский государственный университет технологий и управления имени К.Г. Разумовского (Первый Казачий университет)». Курск: Изд-во ЗАО «Университетская Книга» 2025. СТ7-22 URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=54632313>
9. A.F. Abbasov / İqtisadi inkişafın müasir meyilləri: global çağırışlar, təhditlər və perspektivlər. Monoqrafiya, Bakı, 2024, 576 səh.
10. Top 10 Food Safety Testing and Technologies Trends – GlobalForecast to 2022. <https://www.prnewswire.com/>

Роль глобальных вызовов в процессе производства продуктов питания

Новруз Рагимов

докторант Азербайджанского Кооперативного Университета
Электронная почта: novruzrehimov@gmail.com

Резюме: Цель исследования. Процессы глобализации существенно проникают во все сферы экономики. В современных условиях, когда процессы глобализации чрезвычайно усилились, а точнее, в начале XXI века, глобальные вызовы, возникшие в результате процесса

глобализации, сделали важным производство и потребление продуктов питания. Это оказало значительное влияние. В связи с этим целью исследования является анализ современных тенденций производства и потребления пищевых продуктов и устранение их вредного воздействия с учетом мировых тенденций. Он заключается в обработке и подготовке необходимых предложений и рекомендаций, связанных с его отменой.

Методология исследования – использовались системный подход, сравнительный анализ и методы оценки.

Практическая значимость анализа – оценка тенденций производства и потребления продукции за последние 10 лет с учетом призывов к глобализации, с использованием соответствующих показателей. Улучшение производства и потребления продуктов питания за счет использования соответствующих механизмов, связанных с устранением выявленных дефектов, в частности, улучшением потребления экологически чистых пищевых продуктов. Состоит в выдвигании на первый план важного.

Результаты исследования - необходимо учитывать международный опыт в области устранения вредных процессов, возникающих в процессе производства и потребления пищевых продуктов. Обработаны и подготовлены рекомендации структурного и экономического характера.

Оригинальность и новаторство работы. Характерные особенности и причины изменений в производстве и потреблении продуктов питания с учетом мировых тенденций и интерпретация этих процессов по странам мира. Оно было переведено на язык иката. Анализируя усиление непрерывных тенденций в производстве и спросе пищевой промышленности и процессы использования имеющихся потенциальных возможностей нашей страны, нашли свою суть в статье.

Ключевые слова: глобальные вызовы, производство продуктов питания, потребление продуктов питания, безвредные продукты питания, безвредные продукты питания, экология, производство чистых пищевых продуктов, широко модифицированные сельскохозяйственные культуры.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/109-113>

Digitalization of transportation infrastructure in Azerbaijan: issues and trends

Elvin Alizada

Azerbaijan Technical University, Azerbaijan, Baku
elvin.alizade@hotmail.com

Abstract: This paper presents information about the digitalization of transportation infrastructure in Azerbaijan by analyzing issues and trends in the digitalization of transportation. The key to success in the digitally built transportation ecosystem over the world and its methods are presented in the paper. Through an analysis, we identify key challenges and opportunities within Azerbaijan's digital integration in transportation. Drawing on global examples, the paper outlines successful strategies and methodologies that have been effective in other digitally advanced transportation ecosystems. These insights aim to offer a roadmap for enhancing efficiency, safety, and sustainability in Azerbaijan's transportation sector through targeted digital initiatives. The paper not only underscores the importance of adopting proven digital solutions but also emphasizes the adaptation of these technologies to fit the unique socio-economic context of Azerbaijan. This analysis provides policymakers, industry stakeholders, and researchers with critical information to navigate and accelerate the digital transition in transportation.

Key words: digitalization, transportation infrastructure, transportation ecosystem, traffic management optimization.

INTRODUCTION

The transport system plays a fundamental role in the global economy and society, providing opportunities for the movement of people, goods, and information (Haydari, Yılmaz, 2020). Its main functions include providing connectivity between different regions, countries, and continents, and facilitating the global exchange of goods and services. A well-developed transport system contributes to the spread of globalization, economic development, social integration, and other important components of global development.

Population growth, urbanization, the effect of globalization on the accessibility of all types of cars, the rapid increase of China's car industry, the COVID-19 pandemic effect, (source!) and many more are considered main factors that have an immediate effect on the increase of transportation usage, both private and public mode of transportations. Increased traffic usage led to an increased focus on the transportation industry for the last decades, creating a digitalization need in the transport sector for optimization and efficient solutions over this industry.

Digitalization is a priority area in Azerbaijan as well as in other countries. The tendency of digitalization of transportation has been enormously increased all over the world for the last decade, which is mainly driven by innovation, and changes in commuters' preferences. Especially, COVID-19 has become one of the reasons for the significant digital change in development trends in the field of transport in the world.

Transportation issues and trends in Azerbaijan

The transport system in Azerbaijan encompasses diversity range of products aimed at improving efficiency, effectiveness, and safety within transportation ecosystems. According to the Strategic Road Map of Azerbaijan, improvement of the transportation economy is one of the priorities to develop among non-oil sectors in Azerbaijan and is important in connecting all other sectors of the economy. (Strategic Road Map, 2016) According to the Strategic Road Map, the government is focused on improvement of a mobility, reducing emissions and digitalization of the transport system.

Recently there have been significant reforms in the transportation industry of Azerbaijan which created new trends leading to many more targeted improvements in the next decade. Some examples of digitalization trends in Azerbaijan are the following.

Digital payment methods in public transportation such as in buses and metro. Passengers now can pay via QR code instantly, without carrying any physical card.

Smart Traffic Management Systems are available in terms of digital billboards all over the main roads in Baku, which gives signal to drivers regarding potential traffic jam leading to optimization and better management of traffic load during pick times.

Over the last decade, transportation apps have been appeared or created internally. Nowadays, it is common in Azerbaijan for drivers to use transportation apps to monitor traffic load, select alternative routes, detect accidents, etc. For instance, recently the government introduced a new mobile application "AzParking". (source!) As a result, drivers can find a place in advance and park their cars in a parking slot. As a result, more than 20 thousand parking spots have been organized. (Ministry of Digital Development and Transport of the Republic of Azerbaijan, 2024)

Another major change is the building of smart villages with smart transportation across Azerbaijan. After full restoration of our territorial integrity and sovereignty smart villages become popular concept in Azerbaijan, especially in newly restored territories of the Azerbaijan Republic.

All those technologically advanced, digitally improved industries come with big challenges. In Azerbaijan, despite achievements in the sphere of transportation, the industry faces challenges in the implementation of reforms.

Huge investments are required to build full-scale transportation infrastructure with its technologically advanced innovations such as intelligent transportation systems, cybersecurity measures, modernization, integration between programs, and establishment of a smart traffic management system.

While the government aimed on optimize of traffic management, the number of cars has significantly increased (Table 1), especially after COVID-19, which adversely affects the optimization

of traffic. (State Statistics Committee, 2023)

Table 1: Import of vehicles, in units*

Statistics	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Passenger vehicles	4,991	11,609	26,146	43,155	49,692	85,191	68,684
Trucks	571	1,228	2,300	3,780	3,626	5,552	5,127
Absolute change in vehicles		6,618	14,537	17,009	6,537	35,499	-16,507
Absolute change in trucks		657	1,072	1,480	-154	1,926	-425
Percentage change, in vehicles		133%	125%	65%	15%	71%	-19%
Percentage change, in trucks		115%	87%	64%	-4%	53%	-8%

*According to the information of the State Customs Committee

Despite new roads being constructed, and parking fees increased still there is struggle in the optimization of traffic management. Partially it is explained by consumer behaviour, especially after the COVID-19 pandemic, due to strict isolation measures, commuters started to buy private cars, which led to an increase in the number of private vehicles.

Meanwhile, while we observe a global tendency in the usage and awareness of digitalisation, still commuters of Azerbaijan are less inclined to use new technologies in their daily life. This is mainly observed in the elderly age groups. According to the survey that was conducted in Baku, capital of Azerbaijan it was concluded that “older people have a lower tendency to use digitalized devices. This can be explained by several factors. One of the impacting factors is that when mass digitalization started in Azerbaijan and other developing countries all over the world older generation (41+ ages) had less exposure, while the younger generation had higher exposure to the digital environment, for example, schools, colleges and universities were teaching digitalization, special private courses have started by that time, and effect of peer to peer influence is higher between young age groups”

(E. Alizada, N. Mammadov, 2024: Measuring the Tendency of the Age Groups of the Population to the Digitalization of the Transport Infrastructure in Azerbaijan)

Current global trends

Transport companies recognize that developments in technology and innovation, including automation, will be key to building a safe, successful, and sustainable industry in the future (Material Handling and Logistics, 2018).

One of the main modern trends in the development of transport systems in the world is their digitalization, as has already been described in sufficient detail above regarding Azerbaijan. One of its main areas is the development of electric and autonomous vehicles. Many countries and vehicle manufacturers are actively investing in research and development to create more convenient, safe, and "environmentally friendly" cars. Electrification of transport is attracting increasing popularity, encouraged by the trend towards reducing carbon dioxide emissions, and the impact of petroleum products. The development of network chargers stimulates the spread of electric vehicles and reduces barriers to the transition to more sustainable modes of transport.

Another important trend is the introduction of the concept of smart cities, in which integrated transport systems use data and artificial intelligence to optimize traffic and improve safety. Innovations in the field of the Internet of Things (IoT) and cloud technologies allow creating more efficient public transport networks, manage traffic and provide citizens with up-to-date information about the state of roads and regulated transport. In light of the growing awareness, environmental issues are becoming relevant for the development of sustainable modes of transport such as bicycles, and electric scooters, and more active promotion of the use of public transport among the population. Cities all over the world are implementing bike rental systems, building bike paths, and improving public transport, making it more environmentally friendly and comfortable for citizens.

Some other relevant technologies significantly affect the field of transport at the moment. This is how the adoption of cloud-based systems is being actively pursued, providing scalability and innovative use of digital resources to improve the profitability and efficiency of various business functions. The development of unmanned trucks using artificial intelligence is also one of the notable trends. Although the technology is still evolving, it opens up a future in which trucks equipped with self-navigation systems, trained by real drivers, will become a reality. Blockchain technology is used in capacity monitoring, where IoT sensors determine the volume of cargo, affecting the calculation of the cost of delivery; in the future, it can be used as a cost transfer technology, although at the moment it has not received significant application in this light. Payingspecial attention to delivery, companies are evaluating the possibilities of carrying it out using drones. The contactless nature of drone delivery gained popularity during the COVID-19 pandemic, prompting more companies to invest and implement this delivery method to increase cost-effectiveness and improve customer service.

Another major factor that is changing the transport sector is the beginning of a full-scale Russian invasion of Ukraine (Racioppi, Rutter, Nitzan et al., 2022). The EU responded to this with sanctions against the aggressor country, which led, among other things, to the closure of airspace over the countries. The sanctions are aimed at undermining Russia's economic potential to wage war, but they have also affected the EU transport industry, which has led to shortages of transportation, bottlenecks in supply chains, and increased costs. To solve these problems, the EU has taken measures to support transport flows and supply chains, increase the opportunities for the movement of people and goods, and facilitate all these processes. The flow of refugees from Ukraine also caused additional complexity, which complicated the internal processes in the EU countries.

CONCLUSION

There are several methods to increase optimal way of transport management, which is not limited only to the government side. Several aspects should be considered both from government, and private companies' perspectives:

1. Government plans and training regarding digitalization culture. This should encompass the explicit benefit of digitalization usage.
2. Government incentives and perks to citizens who use digital methods in the transportation sector.
3. Private companies in the transportation industry should transform their customer-facing equipment into digital, human-friendly equipment.

REFERENCES

1. Development of road transport over last 20 years. <https://mincom.gov.az/en/media-en/news/development-of-road-transport-over-last-20-years-article>
2. Strategic Road Map of the perspective of the national economy of the Republic of Azerbaijan. <https://static.president.az/pdf/38542.pdf>
3. Transport in Azerbaijan 2023. <https://www.stat.gov.az/source/transport/>
4. (Haydari, Yilmaz, 2020). ???
5. E. Alizada, N. Mammadov, 2024: Measuring the Tendency of the Age Groups of the Population to the Digitalization of the Transport Infrastructure in Azerbaijan
6. (Racioppi, Rutter, Nitzan et al., 2022). ????

Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun rəqəmsallaşdırılması: problemlər və tendensiyalar

Elvin Əlizadə

Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan, Bakı

elvin.alizade@hotmail.com

Xülasə: Bu məqalədə nəqliyyatın rəqəmsallaşdırılması ilə bağlı problemlər və tendensiyalar təhlil edilərək Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun rəqəmsallaşması haqqında məlumatlar təqdim olunur. Məqalədə dünyada rəqəmsal şəkildə qurulmuş nəqliyyat ekosisteminə uğurun açarı və onun üsulları təqdim olunur. Təhlil vasitəsilə biz Azərbaycanın nəqliyyatda rəqəmsal inteqrasiyası çərçivəsində əsas çətinlikləri və imkanları müəyyən edirik. Qlobal nümunələrə əsaslanaraq, məqalə digər rəqəmsal cəhətdən inkişaf etmiş nəqliyyat ekosistemlərində təsirli olan uğurlu strategiyaları və metodologiyaları təsvir edir. Bu fikirlər hədəflənmiş rəqəmsal təşəbbüslər vasitəsilə Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda səmərəliliyin, təhlükəsizliyin və davamlılığın artırılması üçün yol xəritəsi təklif etmək məqsədi daşıyır. Sənəd təkcə sübut edilmiş rəqəmsal həllərin qəbulunun vacibliyini vurğulamır, həm də bu texnologiyaların Azərbaycanın unikal sosial-iqtisadi kontekstinə uyğunlaşdırılmasını vurğulayır. Bu təhlil siyasətçilər, sənaye maraqlı tərəfləri və tədqiqatçılara nəqliyyatda rəqəmsal keçidi idarə etmək və sürətləndirmək üçün kritik məlumatlarla təmin edir.

Açar sözlər: rəqəmsallaşma, nəqliyyat infrastrukturunu, nəqliyyat ekosistemi, trafikinin idarə edilməsinin optimallaşdırılması.

Цифровизация транспортной инфраструктуры в Азербайджане: проблемы и тенденции

Элвин Ализада

Азербайджанский Технический Университет, Азербайджан, Баку

elvin.alizade@hotmail.com

Резюме: В данной статье представлена информация о цифровизации транспортной инфраструктуры в Азербайджане путем анализа проблем и тенденций цифровизации транспорта. В статье представлены ключ к успеху в цифровой транспортной экосистеме по всему миру и ее методы. Посредством анализа мы выявляем ключевые проблемы и возможности в рамках цифровой интеграции транспорта в Азербайджане. Опираясь на глобальные примеры, в документе излагаются успешные стратегии и методологии, которые оказались эффективными в других цифровых транспортных экосистемах. Эти идеи призваны предложить дорожную карту для повышения эффективности, безопасности и устойчивости транспортного сектора Азербайджана посредством целевых цифровых инициатив. В документе не только подчеркивается важность принятия проверенных цифровых решений, но также подчеркивается адаптация этих технологий к уникальному социально-экономическому контексту Азербайджана. Этот анализ предоставляет политикам, заинтересованным сторонам отрасли и исследователям важную информацию для навигации и ускорения цифрового перехода на транспорте.

Ключевые слова: цифровизация, транспортная инфраструктура, транспортная экосистема, оптимизация управления дорожным движением.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/114-123>

The development of cooperative relations in the context of globalization role in improving the population's food supply

Azer Gurbanzade

Azerbaijan Cooperation University
Docent of the "International trade and logistics" department,
Doctor of Philosophy in Economic Sciences
azercooperation@hotmail.com

Abstract: Despite the adoption of the law of the Republic of Azerbaijan on agricultural cooperation, progressive progress in the direction of the development of cooperative relations in agriculture is not so common. There are specific reasons for this process. Thus, the combination of small commodity producers operating in agriculture in cooperative relations should be based primarily on economic freedom and stimulation processes. However, since the subsidies given to local commodity producers operating in agriculture, including farms and individual farms with the status of physical persons, are almost the same as for economic entities entering into cooperative relations, in other words, there is insufficient economic stimulation for local commodity producers to enter into cooperative relations. non-implementation of measures and other such factors hinder the development of cooperative relations in agriculture.

Key words: agriculture, agricultural cooperation, food market, food supply, competitiveness, agricultural commodity producers, subsidies.

UOT-033; JEL-Q13

Qloballaşma kontekstində kooperasiya münasibətlərinin inkişafının əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında rolu

Azər Qurbanzadə

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
"Beynəlxalq ticarət və loqistika" kafedrasının dosenti,
iqtisadi elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
azercooperation@hotmail.com

Xülasə: "Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunun" [1] qəbul edilməsinə baxmayaraq kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı istiqamətində mütərəqqi irəliləyişlərə o qədər də rast gəlinmir. Bu prosesin özünəməxsus səbəbləri mövcuddur. Belə ki kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən xırda əmtəə istehsalçıların kooperasiya münasibətlərində birləşməsi ilk növbədə iqtisadi azadlıqlara və stimullaşdırma proseslərinə əsaslanmalıdır. Lakin kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən yerli əmtəə istehsalçıların, o cümlədən fermer təsərrüfatlarının və fiziki şəxs statuslu fərdi təsərrüfatlara verilən subsidiyalar kooperasiya münasibətlərinə daxil olan təsərrüfat subyektləri üçün demək olar ki, eyni olduğundan, başqa sözlə desək yerli əmtəə istehsalçıların kooperasiya münasibətlərinə daxil olması üçün iqtisadi baxımından yetərinə stimullaşdırma tədbirlərinin həyata keçirilməməsi və digər bu kimi amillər kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafını əngəlləməkdədir. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafını şərtləndirən amillər, ilk növbədə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıların birgə fəaliyyət həyata keçirən imkanların labüdlüyü ilə şərtlənir. Bundan əlavə az torpaq sahəsinə malik olan əmtəə istehsalçıları növbəli əkin sistemini tətbiq edə bilmir. Eyni zamanda həmin təsərrüfat subyektlərində istehsal edilən məhsullar daha çox natural təsərrüfatçılıq və ailə tələbatlarının ödənilməsi baxımından əhəmiyyət kəsb edir. Beləliklə, daxili bazarın qorunması və xarici bazara kənd təsərrüfatı məhsullarının çıxarılması ilə bağlı proseslər fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatları tərəfindən gerçəkləşdirilə bilmir. Bütün bunlar isə kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafını şərtləndirir. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında da önəmli strateji əhəmiyyətə malikdir. Aparılan araşdırmalar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafında mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına və ərzaq bazarında baş verən kanniktur dalğalanmalarının təsirinin neytrallaşdırılmasına əlverişli şərait yarada bilər.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, kənd təsərrüfatı kooperasiyası, ərzaq bazarı, ərzaq təminatı, rəqabət qabiliyyəti, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları, subsidiyalar.

UOT-033; JEL-Q13

Giriş

Kənd təsərrüfatı kooperasiyası iqtisadi fəaliyyət növləri baxımından kooperasiya münasibətlərinin mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişaf etdirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı sahəsində XIX əsrin əvvəllərində qərbi Avropada, XIX əsrin ikinci yarısında isə şərq Avropa və Rusiyada əldə edilən təcrübə son zamanlar dünyanın müxtəlif ölkələrində uğurla tətbiq edilməkdədir. Kooperasiya münasibətləri iqtisadi fəaliyyətin elə bir növ müxtəlifliyidir ki, bu demək olar ki, inkişaf etmiş bütün iqtisadi sistemlərdə tətbiq edilmişdir. Belə ki istər kapitalist istehsal münasibətləri, istərsə də sosialist istehsal münasibətlərinin hakim mövqe tutduğu zamanlarda kooperasiya münasibətləri inkişaf etmişdir. Daha doğrusu, 70 illik sovet dövründə kooperasiya münasibətləri iqtisadiyyatın demək olar ki, əksər sahələrində, xüsusilə, kənd təsərrüfatında geniş tətbiq sahəsinə malik olmuşdur. Kapitalist istehsal münasibətlərinin mövcud olduğu qərbi Avropa, eləcə də Anqlosakson modeli liberal iqtisadiyyata malik ölkələrdə belə kooperasiya münasibətlərinin inkişafından yan keçilməmişdir. Hazırda kənd təsərrüfatında kooperasiya

münasibətləri Skandinaviya ölkələrində və Almaniyada geniş şəkildə tətbiq edilməkdədir. Məhz kənd təsərrüfatından kooperasiya münasibətlərinin inkişafı, ilk növbədə, ölkənin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına, eləcə də ərzaq bazarında əmtəə bolluğunun formalaşdırılmasına xidmət edir. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, azölçülü torpaq sahəsinə malik olan ölkələrdə kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafına daha çox üstünlük verilir. Bütün bunlar isə torpaq resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə və əhali məşğulluğunun təmin edilməsinə, eləcə də kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının birliyi olan kooperativ üzvlərinin gəlirlərinin artırılmasına əlverişli şərait yaradır. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər, eyni zamanda mühüm iqtisadi və sosial səciyyə daşıyır. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin iqtisadi xüsusiyyətləri, ilk növbədə gəlir əldə edilməsi və kənd təsərrüfatına xidmət göstərilməsi baxımından fəaliyyətin əlaqələndirilməsini nəzərdə tutur. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətləri iqtisadi anlamda kooperativə daxil olan fiziki və hüquqi şəxslərin maliyyə ehtiyaclarının ödənilməsində də mühüm rola malikdir. Belə ki kooperativ üzvləri öz iqtisadi fəaliyyətlərini əlaqələndirməklə, daha doğrusu öz resurslarını birləşdirməklə səmərəli geniş təkrar istehsal prosesi həyata keçirməyə nail olurlar, bu da dəyər zəncirinin bütün mərhələlərində kooperasiya münasibətlərinin artan rolunu şərtləndirir. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafının əsas məqsədi ərzaq bazarında bolluğun təmin edilməsi və ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Metodologiya və tədqiqat üsulları

Elmi tədqiqatın yerinə yetirilməsi zamanı statistik müqayisəli təhlil metodundan istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin, Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin, eləcə də BMT-nin Kənd Təsərrüfatı və Ərzaq Təşkilatının (FAO-nun) hesabatlarından istifadə edilmişdir.

Əsas mətn

Qloballaşma prosesləri hər bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə və eləcə də iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin inkişafına özünəməxsus dərəcədə fərqli şəkildə təsir göstərir. Qloballaşma prosesləri müasir dünyanın qaçınılmaz reallıqlarıdır. Bu reallıqları göz ardı etmək beynəlxalq iqtisadiyyatlar sistemində baş verən dəyişikliklərə etinasız münasibət göstərməkdən başqa bir şey deyildir. Belə ki optimal siyasi qərarların qəbul edilməsi ondan ibarət olmalıdır ki, qloballaşma prosesinin reallıqlarını dərk etmək və onun doğurduğu zərərli meylləri neytrallaşdırmaq vacib məsələdir. Mövcud reallıq ondan ibarətdir ki, heç bir ölkə artıq müasir şəraitdə özünü qlobal məkandan kənarda təsəvvür edə bilmir. Hətta bu prosesi müəyyən qədər ləngitmək mümkün olsa da, dəyişən dünya reallıqları hər bir ölkənin ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi həyatına və eləcə də mədəni həyatına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmək iqtidarındadır [3, s.15].

Problemə müəllifin prizmasından yanaşdıqda tamamilə haqlı olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, qloballaşma iqtisadiyyatın mühüm və strateji əhəmiyyətli sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatından və eləcə də kənd təsərrüfatının inkişaf etdirildiyi kənd yerlərindən də yan keçməyəcəkdir. F. Tomçakın fikrincə, əslində, qloballaşmanın kənd təsərrüfatından və bütövlükdə aqrar sahədən yan keçməməsi iqtisadi münasibətlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Bu zaman modernləşmə, inteqrasiya və transformasiya proseslərini gözdən keçirmək doğru olmazdı. Kənd ərəziləri və kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın ənənəvi və yerli sektorları kimi xarakterizə olunur və qloballaşma fonunda baş verən texnoloji dəyişikliklərə daha çox məruz qalır. Bu da kəndin və kənd təsərrüfatının fəaliyyət göstərdiyi siyasi və iqtisadi şəraiti nəzərəcarpacaq dərəcədə dəyişir [4, s.17-19]. Doğrudur, istehlakçıların maraqları baxımından yanaşdıqda qloballaşma ərzaq bazarından istehlakçıların daha ucuz qiymətə ərzaq məhsulları almaq imkanlarını da təmin edir. Bu isə onunla əlaqədar ki, qlobal rəqabət mühiti şəraitində əmtəələrin sərbəst hərəkəti fonunda idxal edilən məhsullar bu və ya digər ölkələrin bazarlarına daxil olur və nisbətən ucuz qiymətə istehlakçı ərzaq məhsulları əldə etməyə imkan tapır. Başqa sözlə desək, qloballaşma kənd təsərrüfatı bazarlarını xarici istehsalçılar və tədarükçülər üçün də əlçatan edir və bununla da kənd təsərrüfatı bazarlarında yerli və xarici subyektlər arasında rəqabət artır. Lakin onu da göz ardı etmək olmaz ki, yaranmaqda olan qlobal rəqabət mühiti daha çox təsərrüfat

subyektlərini, o cümlədən inhisarçı strukturları bu və ya digər ölkələrin ərzaq bazarlarına istiqamətləndirir. Beləliklə, həmin inhisarçı strukturlar təbii torpaq, əmək və digər kənd təsərrüfatı yönümlü resurslardan istifadə etməyə başlayır, mövcud daxili kənd və regional münasibətlər sistemini zədələyir. Bu da xüsusi sosial sistem kimi kənd təsərrüfatı və kəndlərdə məskunlaşma prosesini zəiflədir [5, s. 165].

Yuxarıda qeyd edilən proseslər, xüsusilə, azgəlirli ölkələrdə və eləcə də kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların məhdud olduğu ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafına mənfi təsir göstərir. Belə ki torpaq sahələrinin məhdud olduğu ərazilərdə əmtəə istehsalçıları, daha doğrusu, fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfatları yalnız ailənin ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəldilmiş fəaliyyət göstərirlər. Bu da daxili bazarlarda irihəcmli əmtəə kütləsinin formalaşmasına imkan vermir. Prosesin daha bir zərərli təzahürü ondan ibarətdir ki, sərəncamında məhdud həcmdə torpaq sahəsi olan əmtəə istehsalçıları növbəli əkin sistemini tətbiq etmək proseslərindən kənar olurlar. Bu da, əslində, obyektiv proseslərlə bağlıdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinin həcmnin az olduğu şəraitdə əmtəə istehsalçısı torpaq sahəsinin məhdudluğu baxımından həmin resursları digər məhsullar altına yönəltməyə imkan tapmır və bu da onların manevr qabiliyyətini məhdudlaşdırır.

Məhz yuxarıda qeyd edilən arqumentlərdən çıxış edərək belə bir qənaətə gəlmək olar ki, doğrudan da qloballaşma prosesləri iqtisadi inkişafın qeyri-bərabərliyini doğurur. Xüsusilə, yeni dünya düzənində qloballaşma fayda və xərclərin bölgüsündə qeyri-bərabərlik doğurur. Bəzi dövlətlər qloballaşmanın ön gedənləri olmaqla, digərləri isə “qlobal kəndin kənarında” özlərini hiss edirlər [6, s. 102].

Məhz yuxarıda qeyd edilən arqumentlərdən çıxış edərək belə qənaətə gəlmək olar ki, qloballaşma kontekstində kənd təsərrüfatının davamlı inkişafının təmin edilməsi, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılması üçün prioritet istiqamət, məhz kənd təsərrüfatının kooperasiyası hesab edilə bilər.

İnkişaf etmiş ölkələr dünyanın qlobal ərzaq bazarında öz hegemon təsirlərini sürdürməkdədir. Bu isə onunla bağlıdır ki, inkişaf etmiş ölkələr kifayət qədər irihəcmli ərzaq məhsulları istehsal edir və istehsal etdikləri ərzaq məhsulları ilə həm daxili tələbatlarını ödəyir və həm də dünya bazarına ərzaq məhsulları ixrac edirlər. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin qlobal ərzaq bazarında hakim mövqeyini şərtləndirən amillərdən biri də həmin ölkələrin kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin uzunmüddətli tarixi zaman ərzində sürətli inkişaf etməsidir. Məsələn, ABŞ-ın kənd təsərrüfatının təşkilatı strukturunda ailə təsərrüfatları və onların əsasında formalaşan kooperativlər əhəmiyyətli rol malikdir. ABŞ-da kooperasiya ənənələri ötən əsrin 18-ci əsrin sonlarından etibarən formalaşmağa başlamışdır. Müasir şəraitdə ABŞ-da fəaliyyət göstərən hər bir amerikalı fermer ən azı 2 kooperativin üzvüdür. ABŞ-da kooperasiya münasibətlərinin inkişafını şərtləndirən ən mühüm amillərdən biri ondan ibarətdir ki, ABŞ-da kooperativlər bir-birinə qarşılıqlı yardım göstərmək məqsədi daşıyan qeyri-rəsmi fermer birlikləri kimi formalaşmışdır. ABŞ-da kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafını 3 amil şərtləndirir ki, bunlara da aşağıdakıları şamil etmək olar:

–kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafının iqtisadi bazasının yaradılması. Bu ilk növbədə kənd təsərrüfatına iqtisadi baxımdan yardım göstərməklə texnologiyaların əldə edilməsinə geniş imkanlar açılmasına və həm də aqrar böhranların qarşısının alınmasına xidmət edir;

–ABŞ-da fermer təsərrüfatları kooperativ hərəkətinin rəhbərləri və onun təşviqində əhəmiyyətli rol oynayır və kooperativ birliklər dövlətin aqrar siyasətinə də əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərirlər;

–ABŞ-da kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı zəruri qanunvericilik təşəbbüsləri əsasında gerçəkləşdirilir və bu zaman dövlət regional və federal səviyyədə kooperativ təsərrüfatlarına zəruri iqtisadi yardım göstərilir. Məhz bütün bu yardımların göstərilməsinin nəticəsidir ki, ABŞ bir sıra əsas növ ərzaq məhsulları üzrə dünya bazarında hakim mövqə tutur [7, s. 27].

Beynəlxalq Kooperativlər Alyansının hesablamalarına görə hazırda dünyada bir milyarddan çox üzvü özündə birləşdirən 3 milyondan çox müxtəlif tipli və çeşidli kooperativ təşkilatlar fəaliyyət göstərir. Bu rəqəmlər kooperativlərin marjinal bir fenomen olmadığını açıq şəkildə nümayiş etdirir. Emilyanovun fikirlərinə əsaslanaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, kooperativlərin müxtəlifliyi onun dəyişkənliyini səciyyələndirir [8]. Dünyada kooperativlərin monitorinqini həyata keçirən təşkilatın 2019-cu ilə olan məlumatına əsasən, dünyada insanların 12%-i təxminən bir kooperativdə fəaliyyət göstərir. Kooperativlər məşğul əhəlinin 10%-ni (dünyada ən azı 280 milyon nəfər əhalini birləşdirir)

işlə təmin edir və 300 ən böyük kooperativ 2034,98 milyard dollarlıq dövriyyəyə malikdir. Cəmiyyəti təkcə adi mal və xidmətlərlə deyil, həm də zəruri məhsullarla təmin edir. Həmin kooperativlərdə inkişafın sürətləndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi və eləcə də ekoloji və sosial davamlılığının qorunub saxlanması gerçəkləşdirilir [16].

Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə də kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafına xüsusi önəm verilir və qeyd edək ki, adıçəkilən ölkələrdə kooperativlərin fəaliyyəti kifayət qədər səmərəli xarakter daşıyır. Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin Avropa birliyində səmərəlilik prinsipinə əsaslanması, ilk növbədə könüllülük və tərəfdaşların bərabərliyi, idarəetmədə demokratiya, əldə edilmiş gəlirlərə sərəncam vermək hüququ və iqtisadi müstəqillik prinsiplərinə əsaslanır. Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafını səciyyələndirən ən mühüm məqamlardan biri də məhsulun keyfiyyətinə xüsusi diqqət yetirilməsidir. Belə ki, Hollandiyada fəaliyyət göstərən kooperativlərdə aşağı keyfiyyətli süd, birinci kateqoriyalı məhsulun maya dəyərinin 30%-i qiymətinə qəbul edilir. Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdə ən çox kənd təsərrüfatı kooperativini İtaliyada fəaliyyət göstərir. Almaniya da kooperativ üzvlərinin və işçilərinin sayına görə ən yüksək yeri tutan ölkədir. Eyni zamanda Hollandiya, İrlandiya və İsveçdə kooperativlər digər ölkələrlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə az xüsusi çəkiyə malikdirlər. Avropa birliyinə daxil olan ölkələrdə kooperativlər kənd təsərrüfatı sektorunda kənd təsərrüfatı məhsulları və xidmətlərin də əhəmiyyətli hissəsinə nəzarət edirlər.

Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları və xidmətlər bazarında kooperativlərin xüsusi çəkisi aşağıdakı cədvəldə öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 1.

Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı məhsulları və xidmətlər bazarında kooperativlərin payı, faizlə

Ölkə	Süd	Meyvə və tərəvəzlər	Ət	Taxıl və yem	Resursların təchizatı	Kredit
Belçika	50	70-90	20-30	—	—	—
Danimarka	93	20-25	66-93	87	59-64	—
Almaniya	55-60	60	30	—	50-60	—
Yunanistan	20	12-51	5-30	49	—	—
İspaniya	35	15-40	20	20	—	—
Fransa	49	35-50	27-88	75	50-60	—
İrlandiya	100	—	30-70	69	70	—
İtaliya	38	41	10-15	15	15	—
Lüksemburq	80	—	25-30	70	75-95	—
Hollandiya	82	70-96	35	—	40-50	84
Avstriya	90	—	50	60	—	—
Finlandiya	94	—	68	—	40-60	34
İsveçrə	99	60	79-81	75	75	—
Britaniya	98	35-45	2	20	20-25	—

Mənbə: [15]

Cədvəldən göründüyü kimi, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələr içərisində süd məhsulları üzrə fəaliyyət göstərən kooperativlər daha çox İsveçdə, Böyük Britaniyada, Portuqaliyada, İrlandiyada fəaliyyət göstərmişdir. Meyvə və tərəvəz məhsulları bazarında isə kooperativlərin xüsusi çəkisi Belçikada, İsveçdə, Hollandiyada daha yüksək xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Ət məhsulları bazarında fəaliyyət göstərən kooperativlər isə Danimarkada, İsveçdə, Fransada xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Taxıl və taxıl məhsulları bazarında fəaliyyət göstərən kooperativlər isə Danimarkada, Fransada, Lüksemburqda yüksək xüsusi çəkiyə malik olması ilə şərtlənir. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı kooperativləri bir qayda olaraq, dəyişən şəraitə adekvat reaksiya göstərmək iqtidarında olurlar. Bütün bunlar onunla bağlıdır ki, həmin kooperativlərin təşkilatı strukturunda zəruri dəyişiklik tələb edən şaquli inteqrasiya prosesləri də artır. Bəzi hallarda kooperativlər məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlərə çevirilir. Burada isə yalnız kooperativ üzvləri deyil, həm də kənar iştirakçılar (digər kooperativlər) institusional və ya özəl investorlar da səhmdar kimi çıxış edirlər. Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə 10 iri kənd təsərrüfatı kooperativinin göstəriciləri haqqında məlumat aşağıdakı cədvəldə

öz əksini tapmışdır:

Cədvəl 2**Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə 10 ən iri kənd təsərrüfatı kooperativinin fəaliyyətinin bəzi göstəriciləri**

Sıra	Kooperativ adı	Ölkə	Fəaliyyət növü	Əmtəə dövriyyəsi, milyard dollar
1	Bay Wa	Almaniya	Təchizat	18,14
2	FrieslandCampina	Niderland	Süd	13,67
3	Arla Foods	Danimarka	Süd	11,81
4	Danish Crown	Danimarka	Ət	9,41
5	Sudzucker	Almaniya	Şəkər	7,89
6	Agravis	Almaniya	Təchizat	7,32
7	DLG	Danimarka	Təchizat	6,87
8	DMK	Almaniya	Süd	6,72
9	InVivo	Fransa	Təchizat	6,27
10	Agrial	Fransa	Çoxfunksiyalı	6,21

Mənbə: [14]

Cədvəldən göründüyü kimi, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə fəaliyyət göstərən 10 iri kənd təsərrüfatı kooperativinin ən yüksək iqtisadi göstəricilərə, daha doğrusu, əmtəə dövriyyəsi yüksək olan kooperativlər Almaniya, Hollandiyada və Danimarkada fəaliyyət göstərmişdir. Almaniya təchizat yönümlü Bay Wa kooperativinin əmtəə dövriyyəsi 18,14 milyard dollara, Niderlandda Friesland Campina südçülük yönümlü kooperativinin əmtəə dövriyyəsi 13,67 milyard dollara və nəhayət Danimarkada südçülük yönümlü kənd təsərrüfatı kooperativi olan Arla Foods kooperativinin əmtəə dövriyyəsi 11,81 milyard dollara bərabər olmuşdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin təşkilati strukturu daha çox şaquli istiqamətdə təmərküzləşmişdir. Burada, əsasən, milli sahəli kooperativlər, regional kooperativlər və yerli kooperativlər, eləcə də fermerlər fəaliyyət göstərirlər və adı çəkilən qurumlar kənd təsərrüfatının təşkilati strukturunda önəmli rol və yerə malikdir. Maraqlı məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, Avropa Birliyinə daxil olan ölkələrdə kənd təsərrüfatı kooperativləri daha çox aqro biznes yönündə fəaliyyət göstərir. Aqro biznes fəaliyyəti isə yalnız kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını deyil, həm də onların saxlanması, daşınması, emalı və bazara çıxarılmasını, həmçinin kənd təsərrüfatı texnikası, toxum, gübrə və kimyəvi maddələrin istehsalını və təchizatını özündə əks etdirir [9, s. 124-127]. Qərbi Avropa ölkələri ilə müqayisədə Şərqi Avropa ölkələrində də kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafı sahəsində son zamanlar, daha doğrusu, sosialist təsərrüfat modeli iflasa uğradıqdan sonra böyük təcrübə toplamışdır. Şərqi Avropa ölkələrində, xüsusilə, Polşada, Çexiyada, Slovakiya, Macarıstan, Rumıniya, Bolqarıstan, Serbiyada və Sloveniyada bazar iqtisadiyyatı əsasında inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən yararlanma halları genişdir. Bu ölkələrin təcrübəsində kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətləri daha çox iqtisadi baxımdan artım templərinə nail ola bilmişdir [10, s. 220-221]. Postsovet məkanı ölkələrində də kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı ilə bağlı nəzərəcarpacaq islahatlar aparılmışdır. Belə ki əksər postsovet ölkələrində özəlləşmə həyata keçirilmiş torpaqlar alqı-satqı predmetinə çevrilmişdir. Bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Rusiya və Belarusiyada kolxozların yenidən təşkili, eyni zamanda digər ölkələrdə dövlət kənd təsərrüfatı müəssisələrinin özəlləşdirilməsi həyata keçirilmiş, kənd təsərrüfatı müəssisələrində xüsusi mülkiyyətə əsaslanan təsərrüfatçılıq bərqərar olmuşdur. Keçirilən islahatlar nəticəsində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların əksər hissəsi dövlət mülkiyyətindən özəl mülkiyyətə keçmiş və bu istiqamətdə təkrar özəlləşmə prosesləri gerçəkləşdirilmişdir. Keçmiş sosialist məkanı ölkələrində kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların mülkiyyətə keçən hissəsi əvvəlki dövrlə müqayisədə Çexiyada 49 dəfə, Latviyada 20 dəfə, Estoniyada 17 dəfə, Litvada 7 dəfə, Macarıstanda, Bolqarıstanda, Rumıniyada, Slovakiyada 6 dəfə artmışdır. Şərqi Avropa ölkələrində və o cümlədən postsovet məkanı ölkələri içərisində Belarus istisna olmaqla, kənd təsərrüfatında özəl mülkiyyətin xüsusi çəkisi artmışdır. Belarusda hələdə kənd təsərrüfatına yararlı

topraqların 80%-indən çoxu dövlət mülkiyyətində qalmaqdadır [11, s. 837-857]. Qərbi Avropa ölkələrində kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafını zəruri edən amillərdən biri ondan ibarətdir ki, torpaqların islahatı zamanı torpaq sahiblərinə məhdud torpaq sahələri düşmüşdür. Bundan əlavə özəlləşmə zamanı şəhər sakinləri, fəhlələr, təqaüdcülər torpaq əldə etmiş, lakin onlar hazırda torpaqları becərmirlər. Bu da kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının səmərəliliyini aşağı salır. Belə ölkələr arasında Bolqarıstan, Rumıniya və Latviya xüsusilə fərqlənir. 1993-cü ildə Rumıniyada orta həcmi ən azı 3 hektar olan 3,4 milyon fərdi təsərrüfat mövcud olmuşdur ki, onların 43,1%-i şəhər sakinlərinə, 22,6%-i fəhlələrə, 17,2%-i təqaüdcülərə və yalnız 17,1%-i isə kəndlilərə məxsus olmuşdur. Bundan əlavə həmin ölkələrdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 57%-i 60 yaşdan yuxarı, yalnız 8,3%-i isə 39 yaşa qədər olan əhaliyə məxsus olmuşdur [12, s. 16-27].

Torpaq sahəsinin məhdud olması baxımından yanaşdıqda dövlət müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılmasına xüsusi üstünlük verilməsi labüd hallardan biri hesab oluna bilər. Bütün bunlar həm də kənd təsərrüfatında məhsul istehsalının həcmnin artmasına əlverişli şərait yaratmaqla, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasına da mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası fiziki şəxs statuslu ailə təsərrüfləri, o cümlədən fermerlərlə müqayisədə daha çox torpaq sahələrinin cəmləşdirilməsini özündə əks etdirir. Bu baxımdan fermer təsərrüfatları ilə müqayisədə daha çox torpaq sahəsinə malik olan kənd təsərrüfatı kooperativlərində növbəli əkin sistemini tətbiq etmək, yüksək məhsuldarlığa nail olmaq və məhsul istehsalının həcmi artırmaq mümkündür ki, bu da daxili bazarlarda yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə, ərzaq təminatının daxili mənbələr hesabına yaxşılaşdırmağa və xarici bazarlara geniş irihəcmli və çoxçeşidli məhsullar ixrac etməyə imkan verə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üzrə dövlət proqramının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 14 iyul 2017-ci il tarixli sərəncamı olmuşdur. Dünya təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi bu sahədə zəruri bazaların formalaşdırılmasından bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 14 iyul tarixli qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 iyul 2016-cı il tarixli sərəncamı bu sahədə normativ aktların təkmilliyi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik ola bilər. Qanunun 11.maddəsində kənd təsərrüfatı kooperasiyası sahəsində dövlətin vəzifələri öz əksini tapmışdır. Qanunun həmin maddəsində qeyd edilir ki, kooperativlərin yaradılması və inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılması, kooperativlərin və onların üzvlərinin iqtisadi müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsinin və inkişafının dəstəklənməsi, onların fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması, kooperativlərin təsərrüfat fəaliyyətinin və təşəbbüslərinin məhdudlaşdırılmasının qarşısının alınması, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı, satışı, maddi-texniki təchizatı və digər xidmət sahələri üzrə kooperasiya infrastrukturlarının formalaşmasına təkan verilməsi və s. dövlətin vəzifələrindən sayılır [1].

“Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üzrə Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 14 iyul 2017-ci il tarixli sərəncamında qeyd edilir ki, kənd təsərrüfatı kooperasiyasının fəaliyyəti üçün ilkin hüquqi baza mövcud olsa da, aqrar sahədə kooperasiya zəif inkişaf etmişdir. Kooperativlərin fəaliyyəti sahəsində göstəricilər də kooperasiya meyillərinin qənaətbəxş səviyyədə olmadığını göstərir. Rəsmi statistik məlumatlara əsasən, Azərbaycanda kooperativ əsaslarla yaradılmış kənd təsərrüfatı müəssisələrinin sayı 2000-ci ildə 250 olduğu halda, 2006-cı ildə 55-ə enmişdir. Eyni zamanda mövcud kənd təsərrüfatı kooperativlərinin müvafiq fəaliyyət göstəriciləri də (istehsal həcmi, satış dövriyyəsi, işçi sayı) potensial imkanlardan xeyli aşağıdır. Hazırda xırda müəssisələrin üstünlük təşkil etməsi aqrar sahənin əsas problemlərindən biridir. Bu təsərrüfatların əksəriyyətində torpaq sahəsi 1,5-2 hektardan çox deyil. Dövlət proqramında qeyd edilir ki, 2005-ci ildə ölkədə ümumi kənd təsərrüfatı məhsulu istehsalının 96,3%-i ailə-kəndli, ev təsərrüfatları və fərdi sahibkarlıq, 3,7%-i isə nisbətən böyük təsərrüfat sahələrinə malik kənd təsərrüfatı müəssisələri və digər təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilmişdir. 2016-cı ildə bu göstərici müvafiq olaraq 92,8% olmuşdur. Dövlət proqramında Avropa ölkələrinin təcrübəsinə əsaslanaraq qeyd edilir ki, 100 illik inkişaf tarixi olan kənd təsərrüfatı kooperativləri istehsalçıların mütərəqqi inteqrasiya forması kimi təşəkkül tapmışdır. Hazırda Avropa

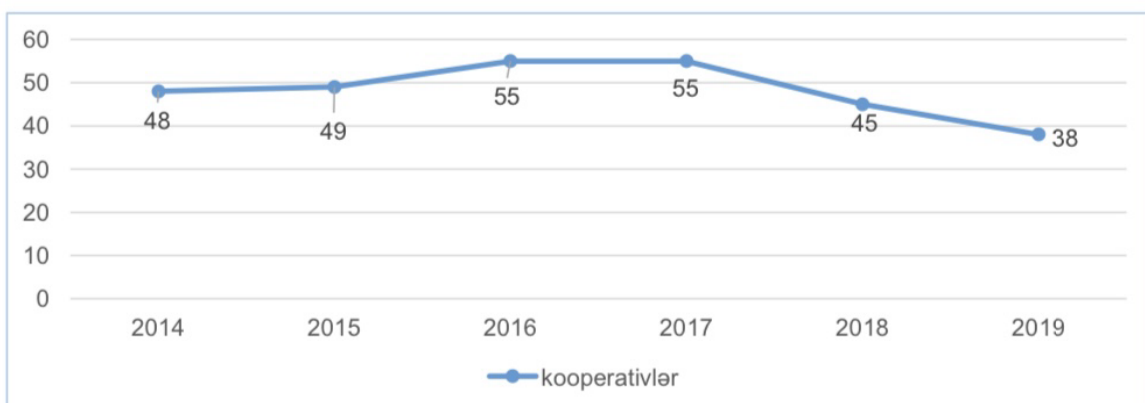
ölkələrinin əksəriyyətində fermerlərin təxminən 80%-i kooperativlərdə birləşməklə kənd təsərrüfatı məhsullarının 70-90%-ni, bəzi ölkələrdə isə 100%-ni istehsal və emal edirlər. Danimarka məhz son 100 ildə aqrar sektorluqdan kooperativləşmə sayəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracatçısı olan əsas ölkələrdən birinə çevrilmişdir. Bu ölkədə mövcud olan 40 mindən çox fermer təsərrüfatı sahələr üzrə ixtisaslaşmış kooperativlərdə birləşmişdir. Türkiyədə son 10 illikdə təqribən 4 milyon hektar kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaq sahəsinin kooperasiya əsasında birləşdirilməsinə nail olunmuşdur. Qarşıdakı illərdə əlavə 10 milyon hektar sahədə kooperativlərin yaradılması nəzərdə tutulur. Dövlət proqramında kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin qlobal meyilləri əsas götürülərək təhlillər nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, Almaniya hazırda 2675 kənd təsərrüfatı kooperativi fəaliyyət göstərir və onlar ölkədə realizə edilən kənd təsərrüfatı məhsullarının 3-də 2-ni təşkil edirlər. İsveçdə ixrac olunan süd və süd məhsullarının 100%-i, yumurtanın 70%-i kooperativlərin payına düşür [2].

Dövlət Proqramında qeyd edildiyi kimi, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişaf etdirilməsi, ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasının və qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinin ən mühüm istiqamətlərindən biri olsa da, lakin göründüyü kimi respublikamızda aqrar sahədə kooperasiya münasibətləri kifayət qədər zəif inkişaf etmişdir. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı kənd təsərrüfatında bazar münasibətlərinin fundamental prinsiplərinin qorunub saxlanılmasını özündə əks etdirir. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin zəif inkişafının özünəməxsus səbəbləri vardır ki, bu səbəbləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- kəndlilərin kooperasiya ilə bağlı zəruri maarifləndirici biliklərə malik olmaması;
- kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının kooperativlərdə birləşməsi ilə bağlı stimullaşdırıcı iqtisadi mexanizmlərin, o cümlədən differensiallaşmış xarakter daşıyan subsidiyaların mövcud olmaması;
- kənd təsərrüfatı kooperativlərində istehsal edilən məhsulun, əldə edilən gəlirin bölüşdürülməsinin ədalətli mexanizmi ilə qaydaların və təlimatların olmaması;
- kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafı ilə bağlı infrastruktur sisteminin mövcud olmaması;
- kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafı ilə bağlı loqistik xidmətlərin fəaliyyət göstərməməsi;
- dövlət və regional idarəetmə orqanları tərəfindən kənd təsərrüfatı kooperativlərinin inkişafı üçün şəffaf idarəçilik sisteminin mövcud olmaması;
- Azərbaycan kəndlisinin psixologiyasında fərdiyyətçilik meyillərinin getdikcə daha çox üstünlük təşkil etməsi və prinsip etibarilə öz mülkiyyətini qorumaq instinktinin mövcudluğu.

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sayının dinamikası aşağıdakı şəkildə öz əksini tapmışdır:

Şəkil 1: 2014-2019-cu illərdə kənd təsərrüfatı kooperativlərinin sayının dinamikası



Mənbə: [16]

İqtisad elmləri doktoru, professor Vahid Abbasovun fikrincə, kənd təsərrüfatında fərđılıyə üstünlük verilməsi, kooperasiya hərəkəti üçün yetərli təşəbbüskarlıq göstərilməməsi, birgə təsərrüfatçılıq formalarının stimullaşdırılmasında iqtisadi mexanizmlərin yetərincə istifadə olunmaması, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların pərakəndə yerləşməsi üzündən bu torpaqlardan səmərəli istifadə olunmur. Kooperasiyalaşmağa əsaslanan iri istehsalın xırda təsərrüfatlar üzərində iqtisadi üstünlükləri barədə elmi və təcrübi biliklərin olmasına baxmayaraq, bunların zəif təbliğ olunması kənd təsərrüfatında üfui və şaquli kooperasiyaların inkişafını ləngitməkdədir [13, s. 85]. Müəlliflərin fikirləri ilə razılaşmaqla qeyd etmək istərdik ki, respublikamızda kənd təsərrüfatı kooperasiyalarının inkişaf etdirilməsi, kənd təsərrüfatında müxtəlif istiqaməti kooperativlərin yaradılması daxili bazarın ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsində, qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafında və əhalinin ərzaq təminatının yaxşılaşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər və bu istiqamətdə respublikamızda potensial imkanlar mövcuddur və fikrimizcə, bu potensial imkanların hərəkətə gətirilməsi bu sahədə qısa müddət ərzində mütərəqqi irəliləyişlərə nail olmağa imkan verə bilər.

Nəticə

Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı iri və ortahəcmli əmtəlik təsərrüfatlarının formalaşdırılması istiqamətində mühüm addım ola bilər. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı əsasında iri və ortahəcmli əmtəlik təsərrüfatlarının yaradılması, fermerlər birliyinin kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrindən səmərəli istifadə edilməsinə geniş imkanlar açar bilər. Kənd təsərrüfatı kooperativlərinin yaradılması aqrar-əmtəə istehsalçıların iqtisadi resurslar bazarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsinə də əlverişli imkanlar yarada bilər. Bütün bunlar isə son nəticədə yerli kənd təsərrüfatı xammalının emalının genişlənməsinə əlverişli şərait yaratmaqla sahənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə əlavə stimula verə bilər. Kənd təsərrüfatı kooperativləri əmtəlik məhsulların istehsalına əlverişli şərait yaratmaqla, eyni zamanda kənd yerlərində səmərəli məşğulluğun təmin edilməsinə geniş imkanlar tanıyır. Bu prosesə həm də növbəli əkin sisteminin tətbiq edilməsi ilə bağlı prosesləri də əlavə etsək belə qənaətə gəlmək olar ki, kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətləri nəinki ərzaq təminatını yaxşılaşdırar, eyni zamanda ərzaq təminatının iqtisadi və sosial fundamentlərinin güclənməsində də başlıca bazis rolunu oynaya bilər. Kənd təsərrüfatında kooperasiya münasibətlərinin inkişafı fonunda ərzaq təminatının gücləndirilməsi prinsip etibarı ilə kənd təsərrüfatı kooperativlərinə dövlət dəstəyinin məhsuldarlıq və əmtəlik məhsul meyarları üzərində qurulmasına fokuslandırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / *References*

1. “Kənd təsərrüfatı kooperasiyası haqqında” 14 iyun 2016-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası qanunun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 iyul 2016-cı il tarixli fərmanı
2. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı kooperasiyasının inkişafına dair 2017-2022-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin 14 iyul 2017-ci il tarixli sərəncamı
3. A.F. Abbasov / İqtisadi inkişafın müasir meyilləri: global çağırışlar, təhditlər və perspektivlər. Monoqrafıya, Bakı, 2024, 576 s., s. 15
4. Томчак Ф. Село и сельские территории и современные вызовы глобализации / Ф. Томчак // Труды вольного экономического общества России. 2008- Т. 99. - С. 14-47, с. 17-19
5. Никифоров Л.В. Состояние и развитие российского села в условиях вызовов глобализации / Л.В. Никифоров // Труды вольного экономического общества России. – 2010. – Т. 99. – С. 161-173, с. 165
6. Шкерин А.В. Современная модель глобализации и проблемы развития сельских территорий России / А.В. Шкерин // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Серия Социальные науки. – 2010-№ 3 (19). – С. 100-108, с. 102
7. Дешковская Н.С. Экономическая теория сельскохозяйственной кооперации: Учеб. пособие. — Томск: Изд-во Том. ун-та, 2006. – 304 с., с. 27

8. Emelianoff I. Economic Theory of Cooperation: Economic Structure of Cooperative Organizations - USA: Washington, D. C. Reprinted, 1995.
9. Власов С.Д. Зарубежный опыт и проблемы инновационного развития сельского хозяйства России // Вестник Саратовского государственного социально-экономического университета. 2014. № 2. – с. 124-127
10. Никонов А.Г., Павлов В.И., Черницкий А.К. К вопросу использования зарубежного опыта развития сельского хозяйства и сельских территорий в условиях усиления процессов глобализации // Никоновские чтения. 2011. № 16. с. 220-221
11. Михайлушкин П.В., Баранников А.А. Современные приоритеты аграрной политики развитых стран мира // Научный журнал КубГАУ - Scientific Journal of KubSAU. 2013. № 9. с. 837-857
12. Фролова О.А. Зарубежный опыт развития и кооперирования личных подсобных и крестьянских (фермерских) хозяйств // Вестник НГИЭИ. – 2010. – № 1. – с. 16-27
13. V.N. Abbasov, A.M. Hüseyinli / Kənd təsərrüfatının kooperasiya və integrasiya əlaqələri: müasir yanaşmalar və inkişaf meylləri / Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı jurnalı, 2021, №4(38), 83-93 s., s. 85,86
14. World Cooperative Monitor. Exploring the Cooperative Economy. Report [Electronic resource]. Available at: 2019. <https://monitor.coop/sites/default/files/publication-files/wcm2019-final-1671449250.pdf>. (дата обращения 2020-12-21)
15. Paptsov A. G. Sostoyanie i tendentsii razvitiya sel'skokhozyaistvennoi kooperatsii v Evropeiskom Soyuze [Status and trends of development of agricultural cooperation in the European Union], Nikonovskie chteniya [Nikonov readings], 2006, No. 11, pp. 431-433., p. 433.
16. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

Развитие отношений сотрудничества в условиях глобализации роль в улучшении продовольственного обеспечения населения

Азер Гурбанзаде

Азербайджанский университет сотрудничества
Доцент кафедры «Международная торговля и логистика»,
Доктор философии по экономическим наукам
azercooperation@hotmail.com

Резюме: Несмотря на принятие закона Азербайджанской Республики о сельскохозяйственной кооперации, прогрессивный прогресс в направлении развития кооперативных отношений в сельском хозяйстве не столь распространен. У этого процесса есть определенные причины. Таким образом, объединение мелких товаропроизводителей, работающих в сельском хозяйстве, в кооперативные отношения должно основываться прежде всего на экономической свободе и процессах стимулирования. Однако поскольку субсидии, предоставляемые местным товаропроизводителям, работающим в сельском хозяйстве, в том числе фермерским хозяйствам и индивидуальным фермерским хозяйствам со статусом физических лиц, практически такие же, как и для хозяйствующих субъектов, вступающих в кооперативные отношения, иными словами, экономическое стимулирование местных товаропроизводителей вступать в кооперативные отношения, невыполнение мер и другие подобные факторы препятствуют развитию кооперативных отношений в сельском хозяйстве.

Ключевые слова: сельское хозяйство, сельскохозяйственная кооперация, продовольственный рынок, продовольственное снабжение, конкурентоспособность, сельскохозяйственные товаропроизводители, субсидии.

DOI: <https://doi.org/10.36719/2707-9317/02/124-135>

How external environment factors affecting of health institutions

Doç. Dr. Selami Yıldırım¹

Boltera Inc. Academic consultant.s Ankara Turkey

selami27tr@yahoo.com

orcid code: 0000-0002-7059-8365

Abstract: Health institutions try to develop strategies to meet the healthcare needs of the community effectively and efficiently, but they also endeavor to preserve their place in the market. However, an accurate analysis and understanding of environmental factors and establishing feedback channels are essential to be able to develop these strategies. In addition, by identifying environmental factors, health institutions can determine their weaknesses and strengths to eliminate the factors that may pose a threat and develop new opportunities.

The purpose of this study is to examine and classification of the external environmental factors affecting health institutions. We base our discussion of the external environmental factors on Lynch's classification of these factors, namely, political, economic, socio-cultural, technological, and legal environmental factors. Furthermore, we discuss the concept of environmental uncertainty, which is very important for health institutions, from Duncan's point of view.

Key words: External Environmental Factors, Environmental Uncertainty.

¹ Azerbaijan State University of Economics, Department of Business
124

INTRODUCTION

Health institutions operate in a continuously changing dynamic environment with threatening uncertainties, as a result of which managerial mistakes may have serious consequences. Hence, health institutions' managers must constantly monitor the external environment of the institution, assess any potential threats and opportunities that may arise, and take timely and necessary precautions. This is because health institutions can endure and succeed to the extent that their managers are able to take advantage of environmental opportunities and shield their institutions against environmental threats.

The growth of health companies to enormous sizes, the use of new technologies in diagnosis and treatment, the internationalization of competition, changes in the way that society uses health services, changes in the financial instruments used, and increasing political pressure are among the developments that have made the relationship between health institutions and the environment even more important.

Health institutions can develop vigorous, realistic, evidence-based, and implementable strategies for the future to the extent that they understand their environments. With such strategies, they can gain an advantage in competition and ensure their continued existence.

In order to carry on their operations, health institutions must be able to accurately analyze their environments and environmental factors. That is, health institutions should conduct a thorough analysis of the political, economic, socio-cultural, technological, legal, epidemiological, international, and natural environmental conditions they face. The fact that health institutions operate in a constantly changing environment implies that managers must cope with environmental uncertainties. Thus, managers must develop proper approaches to reduce this uncertainty.

PURPOSE OF THE STUDY

The purpose of this study is to thoroughly examine external environmental factors of health institutions. In addition, we aim to determine what the concept of external environmental factors means and implies for health institutions, and to see how different researchers working on health institutions discuss the concept of external environmental factors. We address the topic along similar lines with Lynch's labelling of external environmental factors referred to as PESTEL (acronym for political, economic, social, technological, environmental, and legal analysis). In addition, we attempt to analyze the external environmental factors developed by Richard Roomer, including political environmental factors, economic environmental factors, socio-cultural environmental factors, technological environmental factors, natural environmental factors, and legal environmental factors.

Since the service boundaries of health institutions have reached a global level, we also add epidemiological environmental actors and international environmental factors to our inquiry into the external factors of health institutions. Furthermore, we try to seek to conceptualize the journey of health institutions from a simple and stable environment to a complex and uncertain environment.

METHODOLOGY

In accordance with the purpose of the study, we conduct a detailed and systematic review of the related literature. We provide a general assessment of the main findings of the literature regarding external environment factor and environmental uncertainty concepts and discuss what these concepts signify for the health institutions in a comprehensive manner.

ENVIRONMENTAL FACTORS AFFECTING HEALTH INSTITUTIONS

In order to be successful and continue their operations, health institutions must adapt to the environment, create feedback mechanisms to monitor and understand the environment, and design strategies that can respond to environmental changes. However, developing strategies that are applicable for being able to deal with environmental changes first and foremost requires identifying the external environmental conditions and environmental factors that affect the health institution. Health institutions are exposed to an extremely wide variety of environmental impacts because of the exceptionally broad nature of the concept of health.²

² The World Health Organization (WHO) defines health not only as the absence of disease or disability, but also as a state

As illustrated in Figure 1, the external environment of health institutions can be classified into two groups, namely, the general environment and the task environment. The general environment includes all factors that directly or indirectly affect the health institution. On the other hand, the task environment consists of factors that directly affect the internal environment, activities, and performance of the health institution. Hence, the relative effects of factors in the task environment can be measured to some extent using appropriate indicators. An example of a task environment factor is the maximum amount of additional fees that can be collected from patients by private health institutions. In Turkey, according to a Council of Ministers Decree published in the Official Gazette on October 12, 2013, the maximum amount of additional fees that can be collected from patients by private health institutions through a contract with the Social Security Institution (SSI) was increased from 90% to 200%. A hospital manager can estimate the effect of this rise in the 'difference rate' on the number of patients served and revenues.

General environment includes the task environment; however, managers must pay more attention to the task environment as it is more closely related to and directly affects the health institution. We can explain the difference between the general environment and the task environment with a simple example. Law (legislation) is a binding general environmental factor, that is, health institutions must perform their activities in accordance with legal rules. However, while some legislations within the legal system (such as Turkish Armed Forces Internal Service Law, and Inheritance and Inheritance Tax Law) does not directly affect health institutions, some other legislations (such as Health Practice Directive, Social Security and General Health Insurance Law, and Private Hospital Regulations) and amendments in these legislations have a substantial and direct influence on health institutions. To be precise, while the legal system in general constitutes the general environment, the legislations aimed at regulating and governing the health system make up the task environment.

The general environment and task environment influence the internal environment and activities of the health institutions. Internal environmental factors are under the control of management. That is, management can rearrange internal environmental conditions (e.g., they can reorganize the organization structure of the institution or adjust the clinical information system) in response to changing external environment conditions.

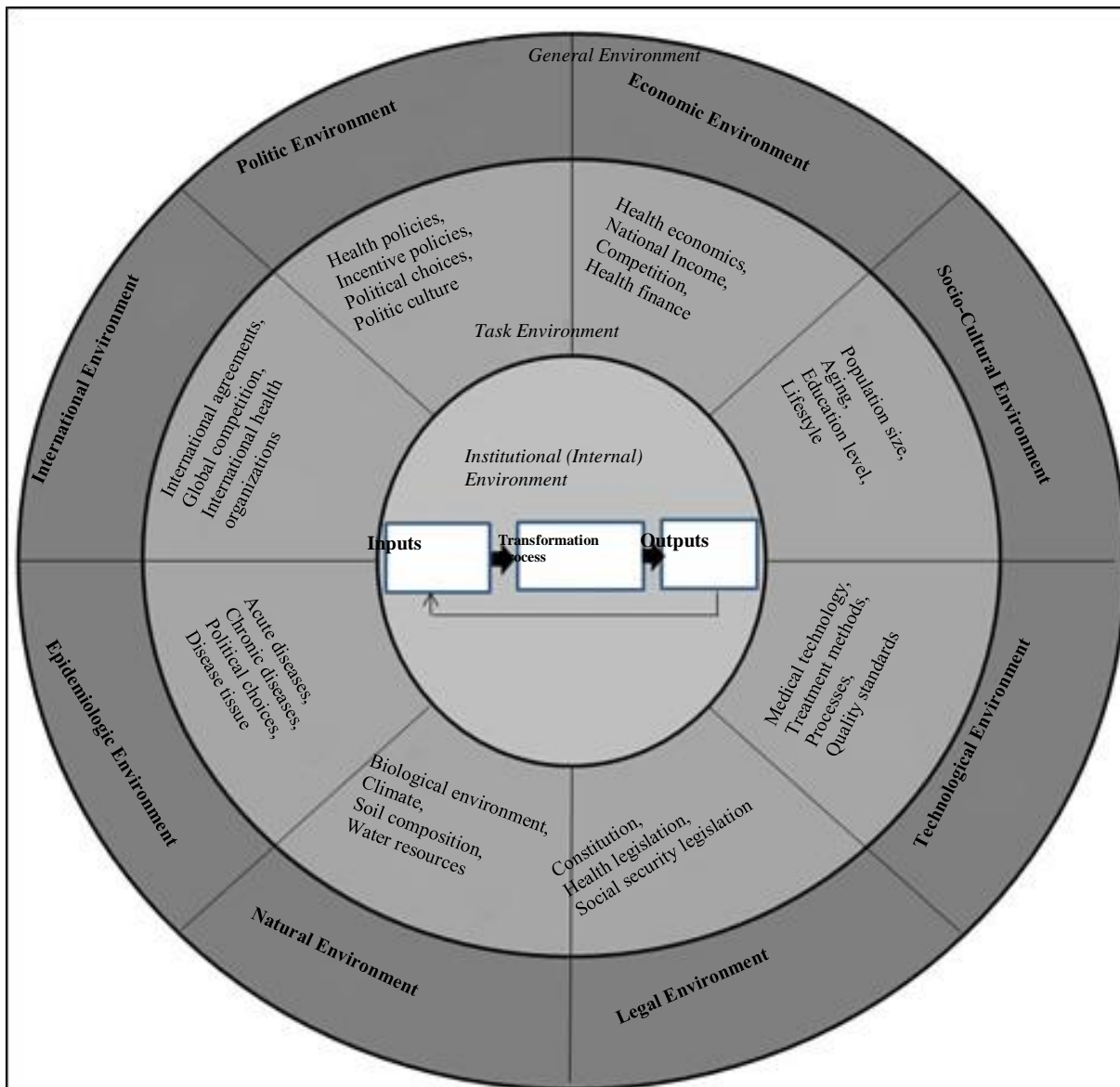
In the literature on strategic management, the external environment consists of environmental factors abbreviated as PESTEL (Lynch, 2006:84). These factors are:

- Political environmental factors,
- Economic environment,
- Socio-cultural environmental factors,
- Technological environmental factors,
- Environmental (Natural environmental) factors, and
- Legal environmental factors.

In addition to the environmental factors listed above, epidemiological environment conditions have also significant influence on the health institutions (Fisk, 1994:316). Also, the international environmental conditions have also gained importance as health institutions have begun to provide services on a global scale.

of complete physical, social, and mental well-being. From this perspective, it can be seen that many factors influence individual and public health. These factors, which are also considered as inputs for health, are generally grouped into four main categories: 1) Environment (physical, biological, socio-cultural environment), 2) Behavior (smoking, alcohol consumption, etc.), 3) Genetics (inherited characteristics from birth), and 4) Health services. These four fundamental factors are influenced by the economic, political, and socio-cultural conditions of the country. Therefore, healthcare administrators aiming to improve the individuals and public's health cannot ignore the factors that affect health.

Figure 1. External Environment of Health institutions



The components of the Roemer model previously discussed are consistent with the environmental factors listed above. That is, the task environment studied in the Roemer also covers the external environment factors that are directly related to the health institutions.

Political Environment

A country's political structure, including the health policies adopted by the government as well as policies related to economic and socio-cultural realms, has wide-ranging influence on public health and health institutions. Health reforms, mostly shaped by the political choices of governments, started to radically transform Turkey's health system in the 1990s, and intensified even further in 2000s.

A good example of health reforms is the green card project put in implementation in 1992. The purpose of Law No. 3816 published in the Official Gazette on July 3, 1992, on the Coverage of Medical Expenses of Citizens with No Payment Ability by the State through the Issuance of a Green Card, was to cover the medical expenses of Turkish citizens who are not covered by any social security institution and do not have the means to pay for healthcare services. That is, the green card project enabled low-income groups without healthcare coverage to access health services. The importance of the green card project for the current study was that it converted the potential healthcare demand of the poor into effective demand, that is, it led to a significant rise in the demand for health services in public and private sector health institutions. Likewise, a new regulation introduced in 2003 allowed workpeople to

use private hospitals without a referral. These regulations have considerably raised the number of patients seeking healthcare at private hospitals.

Governments' regulations on service utilization and pricing (reimbursement) systems have had a considerable effect on the financial state and competitiveness of hospitals during the last three decades. During this period, governments have used service price controls as a means to maintain budget balances and improve efficiency in health services. For example, in 2006, in order to control health expenses, the government decided to switch from a fee-for-service model³ to a case-based payment model⁴. The transition to a case-based payment system resulted in a decrease in hospital revenues and obliged them to provide more cost-effective services. In addition, both public and private sector hospitals have been forced to implement operational strategies aimed at reducing unnecessary laboratory tests, imaging services, and hospital stays and increasing the number of patients actually requiring treatment to provide cost-effective services.

With the implementation of the case-based payment model, some hospitals have adopted a different strategy; they have not engaged in an agreement with the SSI, and targeted upper income groups. On the other hand, some hospitals have preferred to join in agreements based on specialty (such as cardiovascular surgery and oncology). Although there is a limited number of studies on the reform efforts in the health sector in Turkey and their impacts on hospitals, it can be argued that the reforms have had a positive impact on hospital performance (Kavuncubaşı et al., 2008).

Economic Environment

Another crucial environmental factor that affects health institutions is the economic environment. Health institutions are also, in essence, economic entities, and therefore, their strategies need to be formed in accordance with the economic conditions they face in their environments. Major variables indicating the economic conditions in health institutions' environment can be listed as below:

- National income and per capita national income.
- Economic growth rate,
- Size of public spending,
- Distribution of public and private health spending,
- Health spending as a percentage of gross domestic product (GDP),
- Competition in the health sector,
- Development plans and programs,
- Employment and unemployment rates,
- Exchange rates,
- Health workforce plans,
- Inflation rates,
- Interest rates, and
- Central Bank interventions.

The general economic conditions of a country have substantial influences on almost all activities of health institutions. National income and specifically per capita national income, above all, significantly affect individuals' demands for health services.⁵

The size of health expenses, per capita health expenses, and the share of health expenses in GDP are issues that governments focus on. Governments constantly exert pressure on both health insurance institutions and service providers (health institutions) to control health expenses. The increase in health expenses can indicate the presence of growth opportunities for health institutions, but it can also signal the possibility of serious price controls or cost limitations by the governments in the future.

Competition is another important economic environmental factor in the health sector. Health institutions must constantly monitor the strategies and behaviors of their competitors in order to gain a competitive advantage.

³ In the fee-for-service model, each service provided to patients is invoiced separately.

⁴ In the case-based payment model, a fixed fee is paid per patient regardless of the number of services provided to the patient.

⁵ The impact of environmental factors on the demand for health services is discussed in a separate subheading in this section.

Exchange rates are another key economic environmental factor. A large portion of the resources used in health institutions are imported products. There is also a major dependency on medical technology. An İstanbul Chamber of Commerce report describes this dependency plainly as follows (ITO, 2009:15):

Turkey is technologically dependent on medical devices, equipment, and materials to a significant extent. The market for most medical materials, except for some basic consumables, is generally based on imports. Almost all medical devices, and a large portion of medical equipment and materials are imported. Medical equipment imports are rapidly increasing, while exports are decreasing proportionally. Turkey is a net importer in the medical devices and materials sector. The sector's imports were \$646 million in 2003 and exceeded \$1.6 billion in 2007. There is a considerable increase in exports as well, but the export-import coverage ratio is only around 10%. The sector's imports come mostly from the US, Germany, Japan, Italy, China, the Netherlands, Ireland, and Malaysia.

A similar situation is also observed in the pharmaceutical sector (AİFD, 2012: 52):

Turkey meets 51% of its pharmaceutical needs through imports. The value of Turkey's pharmaceutical imports increased from \$3.04 billion in 2006 to \$4.7 billion in 2011, corresponding to an average annual increase of 9.1%. The volume of imports in the same period grew by an average of 15% per year and reached 422 million boxes from 180 million boxes. As a result, the trade deficit of the pharmaceutical sector rose to \$4.13 billion in 2011 from \$2.72 billion in 2006.

The above observations clearly show that the rise in foreign exchange rates naturally leads to an increase in costs for the health institutions. Therefore, health institutions' managers must closely follow exchange rate fluctuations and analyze their effects on service costs.

Interest rate is another vital economic environmental factor. Health institutions following growth strategies may need financial means to make new investments or renew outdated technology. The financial resources can be obtained from banks and other credit institutions at a certain cost (interest). The interest burden of health institutions varies according to the interest rate. Total interest expenses directly affect renewal and expansion decisions.

The inflation rate is probably one of the most important economic environmental factors that affects health institutions. Inflation has a direct influence on the financial performance of health because it leads to an increase in the cost of inputs (pharmaceuticals, medical supplies, etc.).

Employment and unemployment rates are also a matter of significance for health institutions. High employment rate leads to an increase in the insured population. In turn, an increase in the share of insured population raises the demand for health services. Therefore, when deciding the location of a health institution, factors such as the insured population ratio or the number of insured population are taken into consideration (Özcan, 2009).

Socio-Cultural Environment

Health institutions, specifically those operating in other foreign countries, must examine the socio-cultural characteristics of the country to determine what services to offer and in what manner. Examples of these socio-cultural attributes, that is, factors (variables) that must be covered in the analysis of the socio-cultural environment are presented below:

- Size of population,
- Marriage and divorce distribution,
- Schooling rate,
- Age and gender distribution of the population,
- Population growth rate,
- Lifestyle and trends in lifestyle differentiation,
- Changes in consumer behavior,
- Education level of the society,
- Cultural level of the society, and
- Urbanization rate.

One can argue that, among the socio-cultural factors, the size of the country's population and the age distribution of the population are the most important factors influencing the demand for health services. In most of the countries, including Turkey, the elderly population (65+) increases with a rate higher than that

of other age groups. In 2013, according to the Turkish Statistical Institute (TSI) statistics, the population growth rate in Turkey was 1.37%, while the elderly population growth rate was approximately 2.6 times higher, at 3.62% (TUIK, 2014).⁶ It is known that the frequency of chronic and comorbid diseases increases in parallel with the aging of the population. Because the population and the age distribution of the population affect the demand for health services, managers of health institutions must analyze the demographics of the population they serve, predict which diseases are likely to occur with what frequency in the short, medium, and long term, and develop strategies and execution plans (bed planning, human resource planning, material planning, etc.) based on these predictions. Moreover, since elderly patients need not only healthcare services but also social services (Rechel et al., 2009: X), managers of health institutions must plan a coordinated healthcare and social service provision. Besides, managers of health institutions should also develop alternative service delivery models, such as home care and nursing care centers, for the treatment of chronic diseases.

Technological Environment

Medical technology and diagnostic and treatment methods are developing at an incredible speed. Progress in medical technology and diagnostic and treatment methods results in an increase in demand for health services.⁷ In other words, new technologies and methods create new markets (new patient groups) and opportunities. Therefore, hospitals can gain a competitive advantage if they closely follow the developments in medical technology and diagnostic and treatment methods and try to put them in use before their rivals.

Technological developments have brought about significant improvements in service quality. For example, the success rate of cataract surgery using the phacoemulsification (PHACO) technique is considerably higher than that of traditional surgical methods. Due to the successful results of the PHACO technique, a large portion of cataract surgeries are now being performed with this technique. Hence, patients naturally prefer this new technique and use hospitals that apply this technique. Furthermore, the developments in medical technology and diagnostic and treatment methods have made healthcare services more secure in the eyes of patients and increased the frequency of use of healthcare services by the population that was delaying their healthcare needs due to fear or anxiety. For instance, open Magnetic Resonance (MR) technology allows people with claustrophobic to benefit from MR services. In addition, diagnostic and treatment errors (malpractice) have hugely decreased in parallel with technological developments. On the other hand, the use of new technologies requires substantial and continuous investment in research and development, which leads to an increase in service costs.

Health institutions publicize medical technologies they use in their websites to inform the public and expand their market share. With the widespread use of mass communication tools, the public has become aware of developments in medical technology and medicine and taken into account these developments when choosing a health institution for health services.

Legal Environment

Like all other businesses, both public and private health institutions must also abide by countries' legal rules (laws, regulations, decrees, etc.) in their operations. That is, the legal environment affects almost all the activities of health institutions. For example, in Turkey, the establishment of private hospitals, personnel employment, physicians-doctors employment, organizational structure and service standards of hospitals, service charges demanded from patients, and the manner of service delivery are regulated by the Regulation on Private Hospitals, Labor Law, the Law on Full-Time Work of University and Health Personnel, Social Security and General Health Insurance Law, and the Patient Rights Regulation, respectively.

Health institutions can face serious sanctions for managerial decisions and actions that are not in

⁶ <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=16057>

⁷ According to Cutler and McClellan (2001), new medical technology has a demand-increasing effect (an expansion effect). The success of a new technology or treatment method leads patients to demand that technology or the method. However, there is a two-way causality, that is, the success of a new technology or method also depend on the increase in demand created by this new technology and the method.

compliance with legal regulations. For instance, private hospitals can start their operations only if they have already employed at least half of the specified number of clinicians: They must also complete employing required number of personnel within two years from the date they start operating. In addition, if a private hospital has less than four specialist doctors, its operation is suspended for a period of two years. Most importantly, if the private hospital cannot resolve the shortage of specialist doctors at the end of this period, its license is cancelled in accordance with Private Hospital Regulation Article 6.

Health institutions with a strategy serving globally must also carry out their activities in accordance with international laws, trade regulations and bilateral and multilateral agreements between countries, in addition to domestic legal rules.

Natural Environment

Health institution managers should also take into account natural environmental conditions in developing and executing their strategies. There are two main reasons for considering natural environmental conditions in health institutions. First and foremost, the natural environment is a sustainability matter. Health institutions must carefully examine natural environmental conditions such as probability of earthquake, flood risk, and climate conditions in their location choice. Secondly, the natural environment exerts a substantial effect on the health status of the community over time.

Epidemiological changes

When developing their strategies and plans, health institution managers need to focus primarily on the health needs of the community and identify the health services that will meet these needs (Zelman and McLaughlin, 1990). The health needs of the community are determined through epidemiological research. Epidemiology is the branch of medical science studying the health needs of the community through investigating the transmission and control of diseases. Disease, disability, injury, and other health problems in the community create health needs and demand for health services. Epidemiologists try to determine the health needs of the community by analyzing the factors that influence the emergence, degree, and consequences of the health-related problems. That is, the fundamental aim of epidemiology is to identify the factors that influence the health needs of the community and to control and eliminate these factors to improve the health status of the community (Oleske, 2002:3). It must be emphasized that the fundamental mission of all health institutions is to provide services that meet the health needs of the community. However, the epidemiological characteristics of the community change over time; that is, while the incidence rate of some diseases increases, the incidence rate of others decreases. Hence, health institution managers should be aware that the demographic characteristics and disease structure of the community may change and closely monitor these changes. Managers who are unaware of epidemiological changes will not be able to respond to the needs of the community effectively (Jeager, 2002: 99).

Epidemiological data is one of the most crucial inputs for the strategic management process because the health status and health needs of the population constitute the basis of strategic management. Epidemiological data also guides managers on which markets the health institution should target. In this case, the concept of market usually refers to a group or community. In other words, the concept of market denotes a community, a group of community, organizations and/or individuals that the health institution plans to serve. From an epidemiological perspective, the market that the health institution aims to serve is called “at-risk population” (Jeager, 2002: 108).

International Environment

Competition in the health sector has begun to globalize. Wealthy individuals resort to developed countries to meet their health needs, while individuals in developed countries also turn to developing countries to meet their health needs in a more economical manner. For instance, it is estimated that half a million individuals from the United States received health services in Mexico and South American countries. In addition to getting a better healthcare service, one main reason for individuals having health services in foreign countries is the cost of the service. For example, a heart surgery that costs \$4,000 in India costs \$30,000 in the United States (Herrick, 2007). The international movement of patients for the purpose of obtaining medical treatment is referred to as health tourism. Health tourism is considered to be

an important opportunity for health institutions. Governments in most countries provide incentives such as financial support for overseas market entry, bureaucratic support for certification process, and consulting to health institutions and intermediary organizations to promote health tourism. Detailed information on the health tourism incentives in Turkey can be found in the communique titled Support for the Promotion of Services Trade that Generates Foreign Exchange published by the Ministry of Economy in 2012/4.

On the other hand, the international environment is not limited to health tourism. Major health institutions also establish diagnostic units (outpatient treatment centers) and hospitals abroad as part of their market development (expansion of the service area) strategy. Health institutions that provide services on an international scale must be well-informed about the economic, socio-cultural, legal, and epidemiological characteristics of the country where they provide health services, in addition to global economic and financial developments.

ENVIRONMENTAL UNCERTAINTY

The main factor that leads managers to engage with the external environment is the uncertainty created by the environment. Lack of information is the main source of uncertainty. For example, we do not experience uncertainty about the population of Turkey in 2023; because the population of Turkey is increasing at a relatively stable rate. Since the rate of population growth is approximately constant, we can predict the population in 2023 with a high accuracy. On the other hand, we face uncertainty about what the exchange rates will be in the next three months. The root cause of this uncertainty is the lack of sufficient information, and sometimes the lack of sufficient time to access this information. Therefore, we can define environmental uncertainty as “managers not having sufficient information about environmental factors when making decisions, and not having necessary time to obtain this information” (Daft, 2010).

According to Duncan (1972), environmental uncertainty is closely related to the number of environmental factors affecting the health institution and the rate of change of these factors. The environment becomes more complex as the number of environmental factors affecting a health institution rises. In addition, the environmental complexity will increase further at the same time as degree of heterogeneity of these factors. We can explain this with a simple example. Assume that we have 5, 10, and 20, 50, and 100 Turkish lira bills in our pocket. We can easily and quickly say in total how much money we have in our pocket. On the other hand, if we have 5 British pounds, 10 US dollars and 20 Turkish lira bills, it is not possible for us to immediately calculate how much money we have in our pocket in Turkish lira terms. We will have to know pound-lira and dollar-lira exchange rates and convert pound and dollar into lira. Although we have five bills in the first example, we made an easy calculation. In the second example, although we have 3 bills in our pocket, we had to spend time and effort to do the calculation. We can divide the environment into two sections in terms of complexity: simple environment and complex environment. In the simple environment there are a few homogeneous factors affecting the health institution. Health institutions in districts or small-town centers operate in a simple environment. Health institutions in complex environments are affected by many environmental factors with a high degree of heterogeneity.

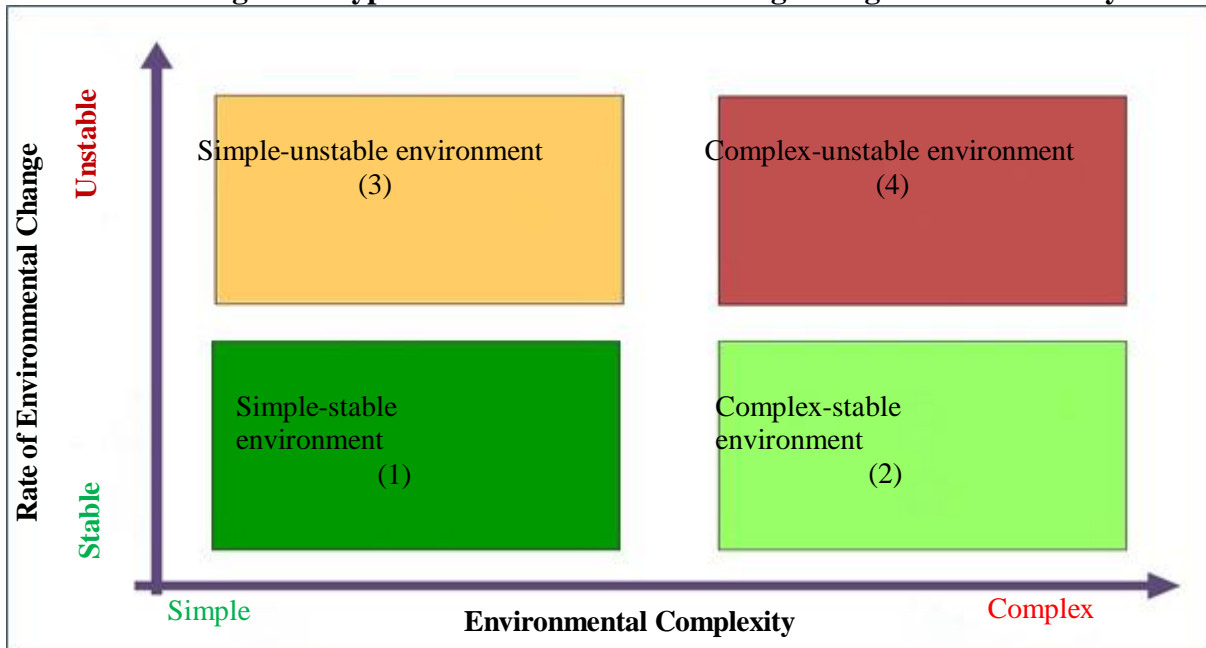
The second factor affecting environmental uncertainty is the rate of change of environmental factors. The rate of change of environmental factors can be fast or slow. If the rate of change of an environmental factor is low, it makes it easier for us to know how that factor will vary over time. For example, as mentioned above, the rate of population growth in Turkey our country is relatively constant. And because the rate of population growth is constant, we can easily depict the time path of the population. However, it is difficult to forecast the exchange rates, gauge how intense competition will become, foresee which technologies will be developed, foretell which diseases will emerge and which ones will vanish, and predict what health policies the government will implement. If environmental factors do not change at all or change in a predictable and slow manner, this environment is called a stable environment. On the other hand, if environmental factors change very fast and unpredictably, this type of environment is called a dynamic environment (Duncan, 1972).

When we bring together environmental complexity and the rate of environmental change in a conceptual framework, we come up with four types of environments as shown in Figure 2. These four types of environments are:

1. Simple - stable environment

2. Complex - stable environment
3. Simple - unstable environment
4. Complex - unstable environment

Figure 2. Types of Environments According to Degree of Uncertainty



NOTE: The numbers in parentheses reflect the degree of uncertainty.

According to the framework presented in Figure 6; in a simple-stable environment, uncertainty is very low. The number of environmental factors affecting the health institution is low and these factors change slowly. That is to say that the degree of uncertainty perceived by the managers of the health institutions operating in this type of environment is very low. Health institutions operating in a complex-stable environment are exposed to more environmental uncertainty than in a simple-stable environment. These institutions must deal with many environmental factors, and monitor and evaluate them. However, the rate of change of these factors is very slow, so the degree of uncertainty perceived by the managers is also low.

In a simple-unstable environment, uncertainty is higher than in both simple-stable and complex-stable environments. Although the number of environmental factors is low in a simple-unstable environment, uncertainty is high due to the rapid change of these factors.

The environment with the highest degree of uncertainty is the complex-unstable environment. In this type of environment, a large number of environmental factors affect the health institution, and these factors change very rapidly.

CONCLUSION

Health institutions need to adapt to the environment, create feedback mechanisms for monitoring and defining the environment, and design strategies that can respond to environmental changes to be successful and continue to operate.

Health institutions are exposed to an extremely wide variety of environmental impacts because of the exceptionally broad nature of the concept of health. These factors, which are also inputs for health, are the environment (physical, biological, socio-cultural environment), behavior (smoking, alcohol addiction, etc.), genetics (inherited traits acquired at birth), and health services.

As competition in healthcare organizations increases, we can say that the boundaries of service delivery have reached a global level. Therefore, we must also add international environmental factors to the environmental factors that affect health institutions.

Health institution need to cope with many environmental factors, including political environmental factors, economic environmental factors, socio-cultural environmental factors,

technological environmental factors, natural environmental factors, legal environmental factors, epidemiological environmental factors, and international environmental factors. Given the large number and heterogeneity of environmental factors, health institutions must develop data-based, realistic, and implementable strategies.

Uncertainty stemming from lack of information rises with the number and speed of environmental factors affecting health institutions. As the environment health institutions exposed broadens, they also moving from a simple-stable environment where uncertainty is at a minimum, to a complex-unstable environment where uncertainty is at its highest.

REFERENCES

1. Araştırmacı İlaç Firmaları Derneği (AİFD), (2012). Türkiye İlaç Sektörü Vizyon 2023 Raporu.
2. Daft, R.L. (2008). Organization Theory and Design. West Publishing Company.
3. Duncan, R. B., (1972). Characteristics of Organizational Environments and Perceived Environmental Uncertainty, Administrative Science Quarterly, Vol. 17, pp. 313–327.
4. Fisk, A. T., (1994). Strategic Planning and Marketing. In, Taylor, R.J., Taylor, B. S., The AUPHA Manual of Health Services Management. Maryland: Aspen Publishers Inc. pp.311-331.
5. Herrick, D. M., (2007). Medical Tourism: Global Competition in Health Care. Dallas: National Center for Policy Analysis.
6. <http://w.medretreat.com/templates/UserFiles/Documents/Medical%20Tourism%20-%20NCPA%20Report.pdf>.
7. İstanbul Sanayi Odası (İSO), (2012). Avrupa Birliği'ne Uyum Sürecinde Sektör Rehberleri İlaç ve Tıbbi Malzemeler Sanayii, İstanbul.
8. Jaeger, F. J., (2002). Strategic Planning: An Essential Management Tool for Health Care Organizations and Its Epidemiological Basis. In, Oleske, D. M., (ed) Epidemiology and the Delivery of Health Care Services: Methods and Applications: New York: Kluwer Academic Publishers, pp.99-132.
9. Kavuncubaşı, Ş., Mollahaliloğlu, S., Yıldırım, S., Diğerleri., (2011). Kamu Hastanelerinin Genel Verimliliğinin Değerlendirilmesi. Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, Araştırma Serisi:6, Ankara, Aralık.
10. Lynch, R., (2006). Corporate Strategy. Financial Times/Prentice Hall, London.
11. Oleske, D. M., (2002). An Epidemiological Framework for the Delivery of Health Care Services. In Oleske, D. M., (ed) Epidemiology The Delivery of Health Care Services: Methods and Applications: New York: Kluwer Academic Publishers, pp.3-28.
12. Ozcan, Y., (2009). Quantitative Methods in Care Management: Techniques and Applications. Jossey Bass Published, USA:161-182.
13. Rechel, B., Yvonne D., Emily G., Martin, M., (2009). How Can Health Systems Respond to Population Ageing? World Health Organization.pp.1-34, Denmark. http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0004/64966/E92560.pdf.
14. Sağlık Bakanlığı, (2002). Özel Hastaneler Yönetmeliği, Resmî Gazete Tarihi: 27.03.2002 Resmî Gazete Sayısı: 24708.
15. Zelman, W. N., McLaughlin, C. P., (1990). Product Lines in a Complex Marketplace: Matching Organizational Strategy to Buyer Behavior, Health Care Management Review, Vol: 15, No: 2, pp.9–14.

Xarici mühit amillərin səhiyyə müəssisələrinə necə təsir edir?

Doç. Dr. Selami Yıldırım

Boltera Inc. Akademik məsləhətçi.ş Ankara Türkiyə

selemi27tr@yahoo.com

orcid kodu: 0000-0002-7059-8365

Xülasə: Səhiyyə institutları cəmiyyətin səhiyyə ehtiyaclarını effektiv və səmərəli şəkildə qarşılamaq üçün strategiyalar hazırlamağa çalışır, eyni zamanda bazarda öz yerlərini qoruyub saxlamağa çalışırlar. Bununla belə, bu strategiyaları inkişaf etdirə bilmək üçün ətraf mühit amillərinin dəqiq təhlili və anlaşılması və əks əlaqə kanallarının yaradılması vacibdir. Bundan əlavə, ekoloji amilləri müəyyən etməklə, səhiyyə müəssisələri təhlükə yarada biləcək amilləri aradan qaldırmaq və yeni imkanlar yaratmaq üçün zəif və güclü tərəflərini müəyyən edə bilirlər.

Bu tədqiqatın məqsədi səhiyyə müəssisələrinə təsir edən xarici ekoloji amilləri araşdırmaq və təsnif etməkdir. Biz xarici mühit amilləri haqqında müzakirəmizi Linçin bu amillərin, yəni siyasi, iqtisadi, sosial-mədəni, texnoloji və hüquqi ekoloji amillərin təsnifatı əsasında qururuq. Bundan əlavə, biz Duncan nöqtəyi-nəzərindən səhiyyə müəssisələri üçün çox vacib olan ekoloji qeyri-müəyyənlik anlayışını müzakirə edirik.

Açar sözlər: Xarici Ekoloji Faktorlar, Ekoloji Qeyri-müəyyənlik

Как внешние факторы среды влияют на медицинские учреждения

Доктор Селами Йылдырым

Болтера Инк. Научный руководитель. Анкара, Турция

selemi27tr@yahoo.com

Код орциды: 0000-0002-7059-8365

Резюме: Медицинские учреждения пытаются разрабатывать стратегии для эффективного и действенного удовлетворения потребностей общества в здравоохранении, но они также стремятся сохранить свое место на рынке. Однако точный анализ и понимание факторов окружающей среды и установление каналов обратной связи необходимы для разработки этих стратегий. Кроме того, путем выявления факторов окружающей среды медицинские учреждения могут определить свои слабые и сильные стороны, чтобы устранить факторы, которые могут представлять угрозу, и разработать новые возможности.

Целью данного исследования является изучение и классификация внешних факторов окружающей среды, влияющих на медицинские учреждения. Мы основываем наше обсуждение внешних факторов окружающей среды на классификации Линча этих факторов, а именно политических, экономических, социально-культурных, технологических и правовых факторов окружающей среды. Кроме того, мы обсуждаем концепцию неопределенности окружающей среды, которая очень важна для медицинских учреждений, с точки зрения Дункана.

Ключевые слова: Внешние факторы окружающей среды, Неопределенность окружающей среды.